

ਸੰਵਾਦ

ISSN : 2395-1273

ਜਨਵਰੀ - ਜੂਨ 2020

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ

ਸਾਲ 06 — ਅੰਕ 11

ਇਹ ਅੰਕ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

- ◆ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੋਜ
- ◆ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ : ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ
- ◆ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਰੂਪ
- ◆ ਗੁਰਮੁਖੀ : ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ
- ◆ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੇ-ਸੁਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ?
- ◆ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ
- ◆ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਲਿਪੀ : ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ
- ◆ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ
- ◆ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ
- ◆ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ
- ◆ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਏ.ਜੇ.ਸੋਮਾਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
- ◆ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
- ◆ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲੀ
- ◆ ਪੰਜਾਬੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-2020
- ◆ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ :
  - ਰਿਜ਼ਕ : ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ
  - ਸਾਕਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗਾ : ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰ
  - ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ “ਸਹਿਜ ਚੁੱਪ” ਦਾ ਕਾਵਿਕ-ਸੰਵਾਦ

ESTD. 1892

ਪੋਸਟ ਗੈਜ਼ੈਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸੰਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਸਰਨਲ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੇ 'ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਘ' ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਪੰਜ-ਜਰਨਲਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
www.sanvad.org

ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਫਰੈਡ ਰਿਸਰਚ ਸਰਨਲ **ISSN:2395 1273**

ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਫਰੈਡ ਰਿਸਰਚ ਸਰਨਲ | ਮੁੰਤਾਬ

Home | About Us | Issues | For Authors | Editorial Board | Submit Research Paper | Purchase/ Membership | Call For Papers | Contact Us

As long as we are in this world, O Namak, we should listen something, say something ||

ਪੰਜ ਨਾਨਾ ਦੁਆਰਾ ਰਹੀਏ ਨਾਨਕ ਦਿਨੇ ਸਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹੀਏ ॥

ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਫਰੈਡ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਨ ਵਿਭਾਗ
ਖਾਲਸਾ ਕਾਰਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ESTD. 1992

Editors

Editor-In-Chief
Dr. Mehal Singh

Managing Editor
Dr. Atam Singh Randhawa

PUNJABI REFEREED RESEARCH JOURNAL

Volume 07, Jan-June 2018

ISSN : 2395 1273

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਰੂਰਤ

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal

ਛਿਮਾਹੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

(ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੀ 'ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਥਾ' ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਖੋਜ-ਜਰੂਰਤ)

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਪਿੰਡੀਪਲ, ਪਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਗਾਵਾ

ESTD. 1892

ਪੋਸਟ ਗੈਜ਼ੈਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਪਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

Sanvad

(Dialogic)

PUNJABI REFEREED RESEARCH JOURNAL

Bi- Annual

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal of the Post-Graduate Department of
Punjabi Studies, Khalsa College, Amritsar.

(UGC-CARE APPROVED JOURNAL)

Email : sanvadpunjab@gmail.com
www.sanvad.org

Patron & Chief Editor:

Dr. Mehal Singh
+91-85288-28200

ISSN : 2395-1273

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ

ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਗਾਵਾ
ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਛਿੱਲੋਂ

ਡਾ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਮਿੰਨੀ ਸਲਵਾਨ

ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਨੋਟ: ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਮੁਦਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

khalsacollegeamritsar@yahoo.com

www.khalsacollege.edu.in

Editor:

Dr. Atam Singh Randhawa
+9198722-17273

January-June 2020

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.)
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰੋ. ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰਿਸ (ਡਾ.)
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪ੍ਰੋ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.)
ਇੰਡੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇੰਡੀਆ

ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦੁਰ ਸਿੰਘ, (ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)
ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, (ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)
ਲਾਈਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਚੰਦਾ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ : ₹ 2100

ਪੰਜ ਸਾਲਾ : ₹ 1200

ਇਹ ਅੰਕ : ₹ 150

© Principal, Khalsa College Amritsar

'ਸੰਵਾਦ' ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ,

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੋਸਟ ਗੈਜ਼ਿਟੇਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ
ਪਿੰਟਵੈਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ।

ਸੰਵਾਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ
(ਛਿਮਾਹੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ)

ਸਾਲ - 06 ਅੰਕ - 11

ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2020

ਤਤਕਾਰਾ

• ਸੰਪਾਦਕੀ : ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗੌਰਵ	5-8
☐ ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੋਜ	9-28
☐ ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਲਹਿਲ, ਡਾ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ : ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ	29-43
☐ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਰੇਵਾਲ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਰੂਪ	44-50
☐ ਪ੍ਰ. (ਡਾ.) ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਗੁਰਮੁਖੀ : ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ	51-58
☐ ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ ਸਰ-ਰਹਿਤ ਉਚਾਰਨ : ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ	59-62
☐ ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ	63-77
☐ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫਰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਲਿਪੀ : ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ	78-85
☐ ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ	86-91

☐ ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	92-100
ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ	
☐ ਡਾ. ਮਿੰਨੀ ਸਲਵਾਨ	101-108
ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ	
☐ ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਮਾ	109-120
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਏ.ਜੇ.ਗ੍ਰੋਮਾਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ	
☐ ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	121-129
ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ	
☐ ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਭੋਕਤਾ	130-142
ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲੀ	
☐ ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ	143-163
ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਸ਼ਟੀ-2020	

ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ :

☐ ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	164-168
ਰਿਜਕ : ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ	
ਸਾਕਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ : ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰ	169-173
☐ ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰਿਸ	174-183
ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਹਿਜ ਚੁੱਪ' ਦਾ ਕਾਵਿਕ-ਸੰਵਾਦ	

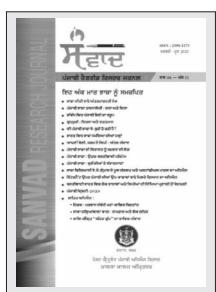
ਸੰਪਾਦਕੀ : ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗੌਰਵ

ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਅੰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣਾ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰਾਈਜ਼ਡ ਸਮਾਜ ਉਸਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੰਚਾਰ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਹਾਉਂਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿ-ਉੱਨਤ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਫੈਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੂਤਰ ਖੇਤਰੀ/ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ, ਅਤਿ ਉੱਨਤ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼, ਸਟੈਂਡਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ, ਸਪੈਲ-ਚੈਕਰ, ਬਿਜਲੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਆਪਟੋਕਲ ਅੱਖਰ ਗੀਡਰ ਅਤੇ ਬੋਲ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੰਫਟਵੇਅਰ ਪੂਰੀ ਸੂਪੂਰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਈਜ਼ਾਦ ਕਰਨੇ ਪੈਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦੇ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਇਹ ਸੂਤਰ ਅਹਿਮ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਠਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੇਦਕਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਖੇਤਰਾਂ (ਡਾਕਟਰੀ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ) ਵਿਚੋਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਥੋਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ/ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੁਕਰੇ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਈਲੀਟ (ਨੁਮਾਇੰਦਾ) ਵਰਗ ਦੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 347 ਅਤੇ 350-ਏ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਤਬਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਅੱਠੀਵੀਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ 22 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰੀ/ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਸਾਂਘਰਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛੜ ਗਏ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ
ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪਛਵੇਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਕ ਈਲੀਟ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਖੇਤਰਾਂ (ਡਾਕਟਰੀ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ) ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਥੋਪਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਮਨ, ਦਿਹਾਤੀ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ (ਭਾਰਤ ਦੀ ਲਗਭਗ 70 ਫ੍ਰੋਸਟੀ ਵਸੋਂ) ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅੱਗੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਹ ਵੱਡੀ ਵਸੋਂ ਵੀ ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਵਿਗਿਆਨੀ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਕਾਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ 'ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ' ਦੀ ਮਿਥ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੋ ਨਿਮਨ, ਦਿਹਾਤੀ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੇਦਬਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਹੋਰ ਸੱਟ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਪਾੜ੍ਹਾ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ/ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ।

ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੌਰਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਹੱਤਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸੇ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਾਂ, ਸਗੋਂ ਨੌਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਗੁਲਾਮੀ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਭਰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਕੀਮੀ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇਸਨੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭਰਮ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਈਲੀਟ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਵੇਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ, ਏਕਾਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਜਾਂ ਅਖੰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਖੇਤਰੀ/ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ। ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀਆਂ ਖੋਜ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਨਾ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ, ਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਨਾ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੰਡ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਏਜੰਡੇ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ/ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਚਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਸਿਆਸੀ ਧਿਰ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾ. ਕੇ. ਕਸਤੂਰੀਰੰਗਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-2019' ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿਵਾਦਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਧਾਰਹੀਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਹਾਰਕ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਣਗੈਲਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਦੋਨੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ) ਸਮੇਤ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਣਰੀਆਂ। ਸੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਏਜੰਡੇ ਤਹਿਤ ਖੇਤਰੀ ਪਛਾਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਥੋਪੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਵਿਰਸੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮੇਈ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਸਰਦਾਰ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਕੋਈ ਬਾਹਰੀ ਠੋਸੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਸਤਹੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਗਾਇਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ

ਮੁੜ-ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰੇਕ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਵਿਚਾਰਪਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਬਹੁਕੌਮੀ ਤੇ ਬਹੁਧਰਮੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਿਮਾਨਾਂ, ਇਸਾਈਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12 ਤੋਂ 15 ਕਰੋੜ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 11ਵੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਧਾਰਤ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦੀ ਬਣ ਰਹੀ ਮਿਥ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੋੜਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।

ਜੇ ਸੰਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਅੰਕ ਰਾਹੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁੱਦਿਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਨਾਅਤੁਖੀ ਹੀ ਸੰਵਾਦ ਨੇ ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਮਿਆਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸੰਵਾਦ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਰੈਫਰੀਡ ਜਰਨਲਾਂ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਥਾ (UGC-CARE-List) ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪਛਾਣ ਕੇ ਸੰਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਨੀਤੀਗਤ, ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੋਜ' ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੈਫਟਵੇਅਰ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾਂ ਵਜੋਂ ਮਨੋ ਜਾਂਦੇ ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਲਹਿਲ ਤੇ ਡਾ. ਹਰਵਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਉੱਨੱਤ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪੇਪਰ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ। 'ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਰੂਪ' ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਮੁਲਵਾਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਆਰਟੀਫੀਸ਼ੀਅਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ : ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਪੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅੰਰਬੰਗਰਾਫੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੋਕੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘ ਦਾ 'ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਉਚਾਰਨ : ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ

ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ' ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ 'ਸੁਗੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਹੋਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 'ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ' ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਗੀਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 'ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਲਿਪੀ : ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ', ਡਾ. ਭੀਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ', ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਪਰਿਪੇਖ', ਡਾ. ਮਿੰਨੀ ਸਲਵਾਨ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ', ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਦੇ 'ਏ.ਜੇ. ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ', ਖੋਜਾਰਬੀ ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ' ਤੇ ਦੀਪ ਜਗਾਦੀਪ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਭੋਕਤਾ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 'ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਬੇਦਖਲੀ' ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦਿੱਤੀ-2020' ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ-ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਅਤਿ ਅਛੋਸ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੀਯਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤੇ ਇਕ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਵੇਸਲਾਪਨ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ, ਸਿਆਸੀ ਦਬਾਅ ਤੇ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਿਜਕ ਤੇ ਸਾਕਾ ਜਾਲੀਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ : ਸਾਹਿਜ ਤੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਚੁੱਪ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਯੋਰਗਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜਾਰ ਹਾਂ।

ਅਸੀਂ ਇਹ ਅੰਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਿਆਂ ਮਾਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਕ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਵੇਗਾ।

-ਸੰਪਾਦਕ

ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੋਜ

I. ਭੂਮਿਕਾ

ਬਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਦਰਦਨਾਕ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨ-ਬਾਦਿਨ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਖੋਰਾਲੁੰਗੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀਕਾਰਾ ਤੇ ਭਾਰੂੰ ਵਰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਵਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੈ ਹਨ। ਨੀਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਰਸਾ, ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਭਰੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਘਾਟੇ ਪਏ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

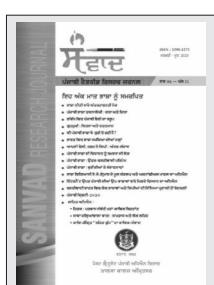
ਉੱਜ ਤਾਂ ਅਜਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜੋ ਹਰ ਕਾਰਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕੋਈ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦੀ ਗਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਇਹਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਉਪਰਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਹੇਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ;
2. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ;
3. ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਪਰਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਸੌ ਫਿਸਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨਾ ਹੈ।

II. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਤਰ ਭਾਸ਼ਾ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਡੁਗਾ;

ਪੰਜਾਬੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਪਟਿਆਲਾ-

ਫੋਨ : 919915709582;

ਈਮੇਲ :

jogasininghvirk@yahoo.co.in

ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਜ਼ਰਬੇ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੇਠਲੀ ਟੂਕ ਸੰਜੁਗਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸੰਸਥਾ (ਯੂਨੈਸਕੋ) ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ:

"ਇਹ ਆਪੂ-ਸਿੱਧੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਾਧਿਅਮ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਰਥਕੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਅਤੇ ਸਮਝ ਲਈ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਪੂ-ਚਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਸ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਇੱਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਮਾਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਅਣਜਾਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।" (Unesco, 1953:11)

ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਇਹ ਰਾਇ ਬੜੇ ਲੰਮੇ-ਚੜ੍ਹੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ 1968 ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ, "ਮਾਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਜਿੰਨੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਓਨੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।" (Unesco, 1968:691)

ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ 2004 ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ: "ਫਿਲੀਪੀਨ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਟਾਗਾਲੋਗ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਘਰ ਵਿੱਚ ਟਾਗਾਲੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੋਲਦੇ ॥" (UNDP Report 2004:61)

ਹੇਠਲੀ ਟੂਕ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੈ :

"ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਵਾਯੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਨਵਾਯੋ) ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਨਵਾਯੋ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ।" (UNDP Report 2004:61)

ਭਾਰਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਨਸ਼ੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਅਤੇ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਜਿਹੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ :

"ਇੱਜ ਮੋਦਿਆਨੇ (1968, 1973) ਦੀ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿੱਚਲੀ ਖੋਜ, ਸਕੁਨਤਨਾਬ-ਕਾਂਗਸ ਦੀ ਫਿਨਲੈਂਡ ਵਿੱਚਲੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕੀ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਗੁਦਸਿੱਸਕੀ (1975) ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕਸਾਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਨੁਪਾਤ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਗੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (Tucker, 1977:3).

ਹੇਠਲੀ ਟੂਕ ਫਿਨਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸਵੀਡਨ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਹੋਏ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ :

"ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਫਿਨੀਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜਲਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਸਵੀਡੀ ਨਾਲੋਂ ਫਿਨੀਸ਼ੀ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗਣਿਤ ਸਵੀਡੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚਲੀਆਂ ਸੰਕਲਪੀ

ਪਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਮੂਰਤੀਕਰਨ ਪੱਧਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਡੈਂਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸੋਚ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ'ਤੇ ਚੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਬੱਚੇ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਬਿਹਤਰ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। (Skutnabb-Kangas and Toukomaa, 1976)." (quoted in Paulston, 1977:94)

ਅਮਰੀਕਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਥਨ ਵੇਖੋ "ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ।" (Tucker, 1977:3).

ਘਾਨਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਇੱਕ ਖੋਜ ਬਾਰੇ "ਬੋਕਾਮਲਾ ਅਤੇ ਤਲੂ" (1977:45) ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਘਾਨਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 5 ਫੀਸਦੀ ਬੱਚੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਾਇਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 30 ਫੀਸਦੀ ਬੱਚੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾ ਕਰ ਪਾਉਣਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।" (Tucker, 1977:3).

"ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ, ਜਮਨ ਅਤੇ ਫਰਾਸੀਸੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਖੋਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। 2003 ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਦੇਸ਼ (ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਕੋਰੀਆ ਗਣਤੰਤਰ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਚੀਨੀ ਤਾਈਪੇਈ ਅਤੇ ਜਪਾਨ) ਉਹ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।" (Ricardo Nolasco, 2009).

2012 ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ 50 ਥਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੀਜਾ (ਸਿੰਗਾਪੁਰ), ਦਸਵਾਂ (ਕੈਨੇਡਾ), ਚੌਂਹਦਵਾਂ (ਆਇਰਲੈਂਡ), ਸੋਹਲਵਾਂ (ਅਸਟਰੇਲੀਆ), ਅਨ੍ਤਾਰਵਾਂ (ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ) ਅਤੇ ਅਠਾਈਵਾਂ (ਅਮਰੀਕਾ) ਸਨ। (ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਜੀਆਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)। 2003, 2006 ਅਤੇ 2009 ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਰੁਝਾਨ ਸਨ। ਏਸੀਆ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜਾਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਝੰਡੇ ਝੂਲਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਸ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਦੋਂ ਹਾਲੇ ਜੰਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਨਾਰਵੇ ਦੀ ਗਲੋਬਲ ਮੋਨੀਟਰਿੰਗ ਰਿਪੋਰਟ (Benson, 2005) ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

"ਯੋਰਬਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਜੈਕਟ (Fofunwa, et. al, 1975, Akinnaso, 1993 ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਵਾਲਿਆਂ ਲਈ Adegpiya 2003 ਵੇਖੋ) ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਕੇਵਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ।" "ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਵੀ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।" (Benson, 2004)

(ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ/ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਟੁਪ ਵਿੱਚ ਪੜਾਈ ਜਾਵੇ)

ਇੱਜ, ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਓਨੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਕਥਨ ਇਹਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ:

"ਬੰਚਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਜ ਉਸਨੂੰ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਫਿਲਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫਣ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਕਰਣ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ/ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਪਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੀ ਸਿੱਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸਮੂਹ ਸਥਾਨਕ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਣ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਕਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਜ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਜ ਸਕੂਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (Ricardo and Nolasco, 2009)

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਕਈ ਸਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਜ "ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ।" (Ricardo and Nolasco, 2009:11)

ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਮਾਹਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਕੇਵਲ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੂੰ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਗੋਲੇ ਫਸਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚੀਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਪਟੜੀ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਭਜਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਚੀਰਨਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰੂੰ ਦਿਆਂ ਗੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੇ ਜੋ ਸਿੱਟੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਗੇ, ਅਜਿਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

III. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਨਾਮ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਟੂਕ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ।

III.1 ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ

"ਸਾਡੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਥੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੀ (ਵਿਦੇਸ਼ੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। (ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)। ਦੂਜਾ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਛੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਤੀਜਾ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। (ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਹਤਰ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ, ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਨੀਤੀਆਂਵਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸੁਆਲ 'ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖੀ ਜਾਵੇ।" (UNESCO, 2008:12) ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਲੀ ਟੂਕ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ 'ਚੋਂ ਲਈ ਗਏ ਬਾਰਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪੈਸਾ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਫਿਨਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸਵੀਡਨ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ, "ਕਈ ਸਾਲ ਫਿਨਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਲਗਭਗ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਿਨੀਸ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਨੀਂ ਹੀ ਉਹ ਬਿਹਤਰ ਸਵੀਡੀ ਸਿੱਖਦਾ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੋ ਬੱਚੇ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਅੱਸਤ ਉਮਰ 'ਤੇ ਫਿਨਲੈਂਡ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਿਨੀਸ਼ੀ ਦਾ ਆਮ ਪੱਧਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗੁਆਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਵੀਡੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵੀਡੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਬੱਚੇ 6 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜਾਂ ਜੋ ਸਵੀਡਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵੀਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਲਗਭਗ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਤੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨੀਂਹ ਪੱਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।" (Paulston, 1977:92-3)

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਆਈ. ਆਈ. ਟੀ. ਕਾਨਪੁਰ ਨੇ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਛਾਪੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੰਜੀਨੀਰਿੰਗ ਦੇ 97% (ਸਤਾਨਵੇਂ ਫੀਸਦੀ) ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੰਜੀਨੀਰਿੰਗ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੋ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਿਹਤਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੇਠਲੀ ਟੂਕ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ :

"ਬੁਜ਼ਕਮ (Butzkamm) ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ¹, ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪਣਾ ਸਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ², ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ³, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ⁴, ਉਹ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ

ਸਮਝ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਈ ਸੂਖਮ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ⁵, ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਪੂੰਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

"ਸਫਲ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੇ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਬੇਨਤੀ, ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਭਾਵ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਧਾਰਣ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸਧਾਰਨ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੁਕੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਹ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਧਿਕਾਰ, ਗਿਣਤੀ, ਕਰਤਾ, ਸਾਧਨ, ਨਿਖੇਧ, ਕਾਰਣ, ਸ਼ਰਤ, ਲੋੜ ਜਿਹੇ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਇਸ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪੀ ਅਧਾਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਛੁੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ" (<http://en.wikipedia.org/wiki/WolfgangButzkamm>)।

ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਤੱਥ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੱਟੀਆਂ ਲਾਹੂਣ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ 'ਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਕਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਾਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਹਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯੂਗਾਂਡਾ ਨੇ 2007 ਵਿੱਚ ਤੈਆ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋਈ। 2008 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਪੜ੍ਹਚੋਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਖਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਥੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਯੂਗਾਂਡਾ ਵਿੱਚ 52 ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਹਨ। ਯੂਗਾਂਡਾ ਵਿੱਚਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਗਾਂਡਾ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। (ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ Kavuma, 2009)

ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਨੇ 2009 ਵਿੱਚ ਤੈਆ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਤਮਿਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੀਤੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ 'ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤਾਂ ਤਮਿਲ ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਤਮਿਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਅਪਰਾਧ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਖਾਣ ਹੈ 'ਅਕਲਾਂ ਬਾਝੇਂ ਖੂਹ ਖਾਲੀਂ। ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਸੇਝੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਜ਼ਰੂਰ ਖਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਖੈਰ, ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹੋਰ ਦੇਣੀਆਂ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

"ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਨਿਊਜੀਲੈਂਡ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲਵਾਸੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ...ਮਾਈਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਨਿਊਜੀਲੈਂਡ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸ. ਮੇਅ ਨੇ ਆਸਵੰਦ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ...ਨਵੇਂ ਮਾਈਗੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆਵੀ ਵਿਕਾਸ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋਭਾਸੀ ਹੋਣ ਦਾ ਲਾਭ ਵੀ ਹੈ। ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇਥੂਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ...ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਨੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (S.Kaur Gill, pp.135-152)" (Ammon, 2009)

ਇੱਜ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੋਗ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੈਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਹਨੂੰ ਬਾਏ-ਬਾਏ ਕਹਿੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਗਿਆਨਤਾ-ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਪਰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲਾਭ ਹਜ਼ਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਕ ਅਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਨੁੱਖਾਵਾਦ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਾਰ ਕੁਝ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਰਣਨ ਸਟੋਕਹੋਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਸਵੀਡਨ) ਦੀ 2005 ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (Benson, 2005)। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ :

III.2. ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

III.2.1 ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ : ਇਸ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ੀ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਘਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਥੋਪਣ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੋਮਾਲੀਆ, ਬਰੂੰਦੀ, ਰਵਾਂਡਾ ਜਿਹੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਮਿਆਂਮਾਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਲੰਕਾ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਹੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ ਹੈ।" (Ouane, 2003)

III. 2.2 ਇਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ: ਦੁਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੁਰੱਧੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਸਮਰੱਥਾ ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਦੇ ਬੁਲਾਗਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਬਣਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਥੁਤ ਇੱਕ ਵਾਰ ਲੇਓਪੋਲਡ ਸੇਂਘਰ ਨੇ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੇ ਸਪੇਖਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੇਨੇਗਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੋਲੋਡ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਸਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।" (Alexandru, 2003)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਤਲੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਏਨਾ ਪਸਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਘੱਟ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤ ਬਣਤਰੀ ਫਰਕਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੰਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਆਕਰਣ ਨਹੀਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ

ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਲਿਖਤੀ ਵਿਆਕਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ। ਮੁਸੀਬਤ ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ।

ਅਕਸਰ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਝ ਸੌ ਫੀਸਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਮਰੱਥਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੁਝ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਹੇਠਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. Haem. A prefix signifying blood.
2. Haemocyte. A blood cell.
3. Haemagogue. Medicine that promotes the catamenial and haemorrhoidal discharges.
4. Haemal. Pertaining to the blood.
5. Haemalopia. An effusion of the blood into the globe of the eye; bloodshot eye.
6. Haemangiectasis. Dilatation of a blood vessel.
7. Haemangioma. A malformation of a blood vessels which may occur in any part of the body.
8. Haemarthrosis. The presence of blood in a joint cavity.
9. Haematemesis. The vomiting of blood.
10. Haematin. An iron-containing constituent of haemoglobin.
11. Haematinic. An agent improving the blood-quality.
12. Haematinuria. The presence of haematin in the urine.
13. Haematocele. A swelling filled with blood; haematoma.
14. Haematocolpos. Retention of the menses due to a congenital obstruction of vagina.
15. Haematogenesis. The development of the blood.
16. Haematoid. Having the nature or appearance of blood.
17. Haematology. The science dealing with the formation, composition, functions and diseases of the blood.
18. Haemolysis. Destruction of blood cells and liberation of haemoglobin.
19. Haematoma. The blood tumour; H. Auris, the blood tumour of the external.

(Rawat, 1985 'ਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ)

ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਹੀ ਮੂਲ ਤੱਤ 'Heam' (ਰੱਤ) ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਧੇਰੇ ਲੱਗ ਕੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਖੁਦ ਹੀ ਦੱਸ ਦੇਣਗੇ ਕਿ ਚੰਦ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1.	Haem	-	ਰੱਤ
2.	Haemocyte	-	ਰੱਤ-ਕੋਸ਼ਕਾ
3.	Haemagogue	-	ਰੱਤ-ਵਗਾਊ
4.	Haemal	-	ਰੱਤੂ/ਰੱਤਾਵੀ
5.	Haemalopia	-	ਰੱਤੂ-ਨੇਤਰ
6.	Haemangiectasis	-	ਰੱਤ-ਵਹਿਣੀ-ਪਸਾਰ
7.	Haemangioma	-	ਰੱਤ-ਮਹੁਕਾ
8.	Haemarthrosis	-	ਰੱਤ-ਜੋੜ-ਵਿਕਾਰ
9.	Haematemesis	-	ਰੱਤ-ਉਲਟੀ
10.	Haematin	-	ਲੋਹ-ਰੱਤੀਆ
11.	Haematinic	-	ਰੱਤ-ਵਧਾਊ
12.	Haematinuria	-	ਰੱਤ ਮੂਤਰ
13.	Haematocele	-	ਰੱਤ-ਗਿਲਟੀ
14.	Haematocolpos	-	ਰੱਤ-ਗਰਭਰੋਧ
15.	Haematogenesis	-	ਰੱਤ-ਉਤਪਾਦਨ/ਵਿਕਾਸ
16.	Haematoid	-	ਰੱਤ-ਰੂਪ/ਰੰਗ, ਰੱਤੀਆ
17.	Haematology	-	ਰੱਤ-ਵਿਗਿਆਨ
18.	Haematalysis	-	ਰੱਤ-ਹਰਾਸ
19.	Haematoma	-	ਰੱਤ-ਗੰਢ

ਸੌ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਬੂਤ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਉਤਲੇ ਸ਼ਬਦ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ-ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਅਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚੋਂ ਸਿੱਧੇ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਏਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇੱਕ ਪੈਨੂਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਪੈਨੂਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੂਪ ਸਮੇਤ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਰਸਾਰੀ ਝਾਤ ਹੀ ਦੱਸ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਸੌਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ;

“ਅਪਰਾਧ-ਜਾਂਚੀ ਕੀੜਾਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਖੇਤਰ ਕੀੜਾ ਵਿਸ਼ੈਲਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਮਾਨਵੀ ਮਾਸ-ਭਖੀ ਕੀੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੈਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ (ਐਸ਼ਪੀਆਂ, ਨਸੀਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਪਦਾਰਥ, ਕੀੜੇ-ਮਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਰ) ਦੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਨਿਸਚੇਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੈਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਨਿਸਚੇਕਰਨ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਮਰੀ ਦੇਹ/ਲਾਸ਼ ਪਈ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਗਲ-ਸੜ ਰਹੇ ਮਾਸ-ਖੰਡ/ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਜੀਵ-ਬਾਹਰੀ ਪਦਾਰਥ ਮਰੀ ਦੇਹ/ਲਾਸ਼ ਉਤਲੇ ਕੀਝਿਆਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਜਾਂ ਵਿਰਸਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਨਿਸਚੇਕਰਨ ਨਾਲ ਪੀਐਮਆਈ-ਮਿਨ (ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅੰਤਰਾਲ) ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਕੀਝੇ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਅਸਰ ਕਰ ਸੱਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸਰ ਕੀ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਪੀਐਮਆਈ-ਮਿਨ ਦੇ ਨਿਸਚੇਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਟੀਚੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਈ ਤਜਰਬੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਕੀਝਾ ਵਿਸ਼ੈਲਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਕਿਤਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਭੂਮੰਡਲੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਬਹੁਤੀ ਖੋਜ ਬਨਾਉਂਟੀ ਅੰਸ਼ਪੀਅਂ ਅਤੇ ਵਰਜਤ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪਰਦੂਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜੈਵਫਾਸਫੇਟਾਂ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਛਧੇ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਐਂਡੋਸਲਫਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਗੋਫਰਾਨ ਕੀਝੇਮਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੀਝਾ ਵਿਸ਼ੈਲਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੜਤਾਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਨਾਉਂਟੀ ਜੈਵ ਕੀਝੇ-ਮਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਕੀਝੇ-ਮਾਰਾਂ, ਮਿਥਾਈਲ, ਪੈਰਾਬਿਓਨ, ਐਂਡੋਸਲਫਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਬੋਫਰਾਨ, ਦੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪਰਖੀ ਜੀਵ-ਪਿੰਡ ਵੱਡਸਿਰੀ-ਮਾਸ-ਮੱਖੀ (Chrysomya megacephala (Fab)) ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂਚ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੱਡਸਿਰੀ-ਮਾਸ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ 'ਤੇ ਕਾਰਬੋਫਰਾਨ, ਮਿਥਾਈਲ ਪੈਰਾਬਿਓਨ, ਐਂਡੋਸਲਫਾਨ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਪਰਖੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮੌਤ-ਪੁਰਬ ਦਾਖਲ ਕੀਝੇ-ਮਾਰਾਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਦੇ ਵੱਡਸਿਰੀ-ਮਾਸ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਦੀਆਂ ਸਭ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਣਤਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਕ ਪੜਤਾਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਵੱਡਸਿਰੀ-ਮਾਸ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ (ਲਾਰਵਾ (ਸੁੰਡੀ) ਅਵਸਥਾ, ਪਿਊਪਾ (ਪੂਰਬ-ਬਾਲਗ) ਅਵਸਥਾ, ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੈਲਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੜਤਾਲਾਂ ਲਈ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਲੈ ਕੇ) ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਿਥਾਈਲ ਪੈਰਾਬਿਓਨ, ਐਂਡੋਸਲਫਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਬੋਫਰਾਨ ਨਾਲ ਵੱਡਸਿਰੀ-ਮਾਸ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਆਮ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪਤਾ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁਰਦਾਰ-ਭਾਖੀ ਕੀਝਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵਾਲੀ ਮਰੀ ਦੇਹ/ਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕੀਝੇ-ਮਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪੀਐਮਆਈ-ਮਿਨ ਦੇ ਵੱਧ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਰਵਾ (ਸੁੰਡੀ) ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਜਾਂ ਲਾਰਵਾ (ਸੁੰਡੀ) ਅਤੇ ਪਿਊਪਾਈ (ਪੂਰਬ-ਬਾਲਗ) ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਲ-ਮਾਪ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਵਿਕਾਸਰੋਧ ਕਰਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅੰਤਰਾਲ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਚੂਹਿਆਂ ਦੇ ਮਾਸ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵੱਡਸਿਰੀ-ਮਾਸ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਪੁਰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਅਤੇ ਦਾਖਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੀਝੇ-ਮਾਰਾਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ-ਦਰੀ ਨੇੜਤਾ ਵੀ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਪੁਨਰਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਰੀ ਦੇਹ/ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਮਾਸ-ਮੱਖੀ ਦੇ ਲਾਰਵੇ (ਦੀ ਸੁੰਡੀ) ਅਤੇ ਇਸ ਚੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਊਪੇ (ਪੂਰਬ-ਬਾਲਗ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਮੌਤ-ਪੁਰਬ ਵਰਤੇ ਵਿਸ਼ੈਲੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਿਸਚਤ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੰਜ ਵੱਡਸਿਰੀ-ਮਾਸ-ਮੱਖੀ ਦੀਆਂ

ਅਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕੀੜੇ-ਮਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੈਲਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੜਤਾਲ ਲਈ
ਭੌਰਸੋਂਗ ਮੁਤਬਾਦਲ ਨਾਲ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੰਜੀਵਤ ਸ਼ਬਦ : ਅਪਰਾਧ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ ਕੀੜਾ ਵਿਗਿਆਨ; ਕੀੜਾ ਵਿਸ਼ੈਲਤਾ ਵਿਗਿਆਨ;
ਮੌਤ-ਉਪਰੰਤ ਅੰਤਰਾਲ; ਕੀੜੇ-ਮਾਰਾਂ।”

An emerging field in Forensic Entomology is Entomotoxicology which deals with the qualitative and/or quantitative determination of toxic substances (e.g. drugs, environmental pollutants, pesticides and other poisons) in insects feeding on human remains. The qualitative determination of toxic substances and drugs can augment information on both the cause of death and the geographical area where the cadaver had been lying. The xenobiotics present in decomposing tissues might alter the development rate or the succession of the insects on the cadaver, so, their qualitative determination can provide a more accurate calculation of PMImin (minimum Postmortem Interval). Because chemicals may affect an insect's growth and development, laboratory experiments aimed at determining what these effects are and how they may change the determination of PMImin have been specifically designed and conducted globally. However, entomotoxicological data from India is virtually nonexistent. Globally, the majority of past research pertains to pharmaceuticals and illicit drugs and environmental pollutants like heavy metals. Few published studies exist regarding the effect of organophosphates, however, there are no reported results of entomotoxicological investigations evaluating some other classes of pesticides like Organochlorines and Carbamates. Hence, three pesticides viz. Methyl parathion, Endosulfan and Carbofuran representing the three different classes of synthetic organic pesticides were chosen for the present study. The experimental organism selected for the present study is the blow fly *Chrysomya megacephala* (Fab.) which is ubiquitous and one of the dominant flies of forensic importance in India. The present work was carried out to study the effect of Carbofuran, Methyl parathion and Endosulfan on the patterns of development and life cycle of *C. megacephala*. Additional investigations were carried out to scrutinize the correlation between concentrations of these antemortem administered pesticides in the tissues of the experimental animal with their concentration in all the stages of development of *C. megacephala*, thus gauging the consistency of the developmental stages of *C. megacephala* including larval stages, pupae, puparial cases and adults as samples for toxicological investigations. These findings establish the fact that there are major aberrations produced by Methyl parathion, Endosulfan and Carbofuran on the normal developmental pattern of *C. megacephala*. It is evident from the results that if undetected, the presence of these pesticides in a corpse colonized by necrophagous insects can lead to PMImin overestimation. If based on larval growth rates or duration of larval and pupal stages, the estimate would be shorter than the actual interval

because of retardation of development during these stages. Furthermore, the concentrations of pesticides administered and found in rat tissues and immature stages of *C. megacephala* were highly correlated. The overall findings of this research reiterate that it is possible to determine the dose of toxicant a person might have consumed antemortem, from the levels recovered from blow fly larvae feeding on the body and the pupae that develop from them. Thus, immature stages of *C. megacephala* have proven to be reliable alternative specimens for toxicological investigations involving these pesticides.

Keywords: Forensic entomology; Entomotoxicology; Chrysomya megacephala; Postmortem Interval; Pesticides

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ:

ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਣ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਪੋਹਲਣ ਵਾਲਾ ਸੁਨੇਹਾ :

“ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ‘ਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਇੱਕ ਟਿਊਟਰ ਵੱਜ਼ੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ (ਫਿਜਿਕਸ) ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੌਰਿੰਗ ਸੈਂਟਰ 'ਤੇ ਐਮ.ਐਸ-ਸੀ ਮੈਥ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੋ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਘੱਟ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਲਾਇਕ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਲੈਕਚਰ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਖੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵਧੀਆ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਡਾਕਟਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਰੇਸ 'ਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ। ਮਾਤਾ ਭਾਂਸਾ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਸੈਂਭੂਦ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਟੋਪੋਲੋਜੀ ਅਤੇ ਫੀਲਡ ਚਿਓਰੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੀ ਐਮ.ਐਸ-ਸੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਟਾਪਰ ਵੀ ਰਹੇ ਨੇ 2012, 2013 ਤੇ 2014 ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਟੋਪੋਲੋਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਪਾਂਦੇ ਨੇ। ਜੋਗਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਕਾਨਵੈਂਟ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ (ਫਿਜਿਕਸ) ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਏਨਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤਾਂ ਕੀ ਆਉਣਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ 'ਚ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਆਪ। ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਲੜਾਈ 'ਚ ਤੁਹਾਡਾ ਸੱਚਾ ਸਾਬੀ ਬਣਾਂਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਲੇਖੇ ਹੀ ਲਾਵਾਂਗਾ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ। ਮੈਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲ ਦੀ ਬੱਸ 'ਚ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤੇ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਗਲਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਸ ਲੈਕਚਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੱਖੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲ ਸੁਣਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮਕਸਦ ਸਿਲਿਆ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਸਯਾਬ

ਹੋਵੇਗੇ, ਜੋਗਾ ਜੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਸਿਖਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਅਨਾਥ ਵਾਂਗੂ ਜੀਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਇਹ ਕਾਨਵੈਟ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਪਿਆਮ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੌਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਨੇ ਜੋਗਾ ਜੀ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਈਏ ਆਪਾਂ।”

ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆ ਧਾਰਣਾ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੂਤ ਰੋਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੁਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

III. 2.3. ਇਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗਲੋਬਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ :

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਗਲੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਕੰਮ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫ਼ਹਲਿਲਪਿਸ਼ੋਨ (1992) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸ਼੍ਰੀ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ ਬਲਕਿ ਤਾਕਤਵਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਜਤਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਉਪਚਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 50 ਫੀਸਦ ਲੋਕ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਅਬਾਦੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਬਹੁਮਤ ਨੇ ਗਲੋਬਲੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੋਈ ਮਾਨਨੇ ਨਹੀਂ। (Bruthiaux, 2002)" (Carol Benson, 2005)

ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਭਾਰਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰੀ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਫਾਹਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਚੋਂ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਆ ਕੇ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ੍ਯ ਮੂਰਖਤਾਈ ਵਾਲੀ, ਬਲਕਿ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲੀ, ਗੱਲ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਇਸ ਲਈ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪਰਚਾ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ? ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਚੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਟੋਟਰੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਾਹਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਚੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟਰੱਕ ਕਲਕਤੇ ਵੱਲ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ ਜਾਂ ਮੈਥਿਲੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਵਿਅੰਗ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਦੇਸ਼ ਬਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਿੜੀਆ, ਅਕਲਾਂ ਹੱਦਾਂ ਬੰਨੇ ਟੱਧੇ'। ਜੇ ਮੈਂ ਉਹ ਲੇਖ ਅੱਜ ਲਿਖਦਾ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ, 'ਦੇਸ਼ ਬਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉੱਲ੍ਹੁ, ਅਕਲਾਂ ਪੀਤੀਆਂ ਸ਼ਰਮਾਂ ਘੋਲਾ'।

III. 2.4. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ :

ਇਹ ਵੀ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਤਾਕੁਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ (ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ-ਅੱਧਾ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇਗਾ) ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 22 (ਬਾਈ) ਫੀਸਦੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਸਿਰਫ 2.5 (ਢਾਈ) ਫੀਸਦੀ ਹੈ। 1950 ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 1.78 ਫੀਸਦੀ ਸੀ ਜੋ 1995 ਵਿੱਚ ਮਾਤਰ 0.6 ਫੀਸਦੀ ਰਹਿ ਗਿਆ (ਯਾਨੀ ਕਿ ਇੱਕ ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ)। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। 5 ਕਰੋੜ ਆਬਾਦੀ (ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪੰਜੀ ਗੁਣਾ ਘੱਟ) ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਕੋਈਆ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੋਈ 15 ਦਰਜੇ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕੁੱਲ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਮਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦਰਜਾ 150ਵਾਂ ਹੈ। ਸੋ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ

ਸਵਾਰੀ 'ਕਾਣੀ ਘੋੜੀ ਅੰਨਾ ਸਵਾਰ' ਦੀ ਅੱਤਿ ਸੁੰਦਰ ਬਾਲ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨਹੀਂ ਤਬਾਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

IV. ਅਜੋਕੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੁਸ਼ਨ

ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੁਸ਼ਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ- ਇੱਕ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਦਬਦਬਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਮਹੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੱਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ (ਮਹਾਨ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪੱਕੇ ਭੁਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਗੁਆਂਢੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2000 ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ 80 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 35 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਾਈਕਰੋਸੋਫਟ ਕੰਪਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ 95 ਫੀਸਦੀ ਵਪਾਰ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ 5 ਫੀਸਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੱਜ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਪਨੀ ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਦੇਵੇਰੀ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਲੇ 'ਦ ਇਕਾਨਾਮਿਸਟ' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੇਖ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ (ਇੰਗ੍ਰੈਂਡ) ਵੱਡੇ ਘਾਟੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਗ੍ਰੈਂਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਟੂਕ੍ਰਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਰ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਹੈ :

"ਅੱਜ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।" (Stephanie Bell Rose, The Goldman Sachs Foundation; Vishakha Desai, The Asia Society, www)

"ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ, ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।" (Asia Society news 2nd April, 2009, www)

"ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਜੋ ਇਜਾਰੇਦਾਰਾਨਾ ਪੁਜੀਸ਼ਨ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਇਜਾਰੇਦਾਰਾਨਾ ਸਥਿਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।" (David Graddol. 2000 (1997)

"ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿੱਚਲਾ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਥੋੜ੍ਹੁ-ਚਿਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੁਲਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਹੁਣ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।" (ਉਹੀ) ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬਰਿਟਿਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ 90 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੈਰ-ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ੀ ਹਨ (ਹੈ ਤਾਂ

ਇਹ ਨੀਤੀ ਵੀ ਗਲਤ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ 2007 ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2000 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 10 ਗੁਣਾ ਸੀ (USA Today, 20th November, 2007)

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਣ (Education Update, 15 March 2013, www)

"ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥਾਤ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੇ ਹੋਏ, ਪਨਾਮਾ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।" BBC News (www) 6th December, 2007)

ਇਹੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ 1990 ਵਿੱਚ 3 ਕਰੋੜ 18 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਰਜ ਕਰਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। 2000 ਜੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਖਿਆ 4 ਕਰੋੜ 70 ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਧਾ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੇਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਰਜ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ 60 ਫੀਸਦੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

1980 ਤੋਂ 2011 ਤੱਕ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 140 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 40 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਹੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੂਰਬਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਚਾਰ-ਤੰਤਰ (media) 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਬੂਤ ਅਰਜਨਟਾਈਨਾ ਦੇ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਹਨ : 1983 ਵਿੱਚ ਅਰਜਨਟਾਈਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ-ਤੰਤਰ ਦਾ 49 ਫੀਸਦੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸੀ ਜੋ 1996 ਵਿੱਚ ਘਰ ਕੇ 22 ਫੀਸਦੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇੱਜ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਾਰਤ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ (ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਕੰਪਿਊਟਰ, ਮੋਬਾਈਲ, ਬਿਜਲੀ-ਕਿਤਾਬਾਂ (ਈ-ਬੁਕਸ) ਆਦਿ) ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਣਜ-ਵਿਉਪਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਣ ਸਾਡੇ ਕਿੰਨੇ ਸਿੱਖਿਆਵੀ, ਆਰਥਕ, ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

V. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੰਭੀਰ ਨੁਕਸਾਨ

ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲੋੜ ਵਜੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਨਾਲ ਚੰਬੜੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਅੰਰਗੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂਗੇ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਖੜ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਅਤੇ ਸਪੇਨੀ ਜਿਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਤਾਂ ਕੀ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਜਿਥੋਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਤਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲੀ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਖੁੱਡਾ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾ ਸਾਹਿਤ, ਨਾ ਧਰਮ, ਨਾ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੁੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਛੁੰਘੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਲੇਛ ਭਾਸ਼ਾ ਗਾਹਣ ਵਾਲੇ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਚੇਤ-ਅਚੇਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਛੁੱਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋਂ, ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੁੰਘਾ ਦਰਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਗਾਂਧੀ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਕੌਣ ਸੁਣੇਗਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਾਏ-ਬਾਏ ਆਖ ਕੇ ਟਾਈ-ਵਾਈ ਲਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ।

VI. ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਖਤਮ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ

ਹੇਠਲੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

“ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਤਜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਆਖਰਕਾਰ, ਉਹ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਇੰਜ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮੱਲ ਲੈਂਦੀ। (McMahon, 1994:285)

“ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (Eckert. T. et al, 2006)

ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਉਂਦੀ ਤੇ ਵਧਦੀ-ਛੁੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ। ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਾਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਹਰ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਦੇਰ-ਸਵੇਰ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ)। ਇੰਜ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਗੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਾਰਤ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹਕੀਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਗੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ, ਜਿਸਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 14 ਕਰੋੜ ਦੇ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵੱਲ ਲਏ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੈ (ਹਿੰਦੀ ਸਮੇਤ)। ਗੈਰ-ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਬਹੁਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਾਂ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਲੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਅਜਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ! ਖੱਟੀ ਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਬਿਚਿੰਗ ਆਪਾਂ ਉੱਤੇ ਵੇਖ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਪ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਯੂਨੈਸਕੋ

(2003) ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੱਲ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ (ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਖਤਰਾ, ਫਿਲਹਾਲ, ਅੰਕ 17, ਮਾਰਚ 2013) ਜਾਂ (<http://punjabiu.academia.edu/JogaSingh/papers> ਤੋਂ ਵੇਖੋ)।

ਧੰਨਵਾਦ :

ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟੂਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਮਿਲ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ :

- Alisjabana S. Takdir. 1972. Writing a Normative Grammar for Indonesian. *Language Sciences* (Feb. 1972) : 11-14.
- -----, 1976. *Language Planning for Modernization: The Case of Indonesian and Malaysian*. The Hague: Mouton.
- Ammon, Ulrich. 2009. Book Review. *Medium of Instruction Policies. Which Agenda? Whose Agenda?* by J.W. Tollefson and A.B.M. Tsui (eds). Mahwah, NJ and London: Lawrence, Erlbaum, 2004.
- Bell, R. T. 1976 *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. New York: St. Martins' Press.
- Benson, Carol. 2005. *The Importance of Mother Tongue-based Schooling for Educational Quality, Commissioned study for EFA Global Monitoring Report*. Centre for Research on Bilingualism. Stockholm University.
- Bernstein, B. 1966. Elaborated and Restricted Code: An Outline. *Sociological Inquiry*. 362:254-61.
- -----, 1971 *Class, Codes and Control: Theoretical Studies towards a Sociology of Language*. London: Routledge } Kegan Paul.
- ----- . 1974. *A Brief Account of the Theory of Codes*. Appendix to Bernstein 1971.
- Boas, F. 1911. *Handbook of American Indian Languages*. Washington: Smithsonian Inst.
- Bokmla, E } J. Tlou. 1977. *The Consequences of the Language Policies of African States vis-avis Education*. In P. Kotey and H. Der-Houssikian, Language and Linguistic Problems of Africa Colunbia. SC: Hornbeam press.
- Branko, F. 1980. Lague Planning and Language Policies in Yugoslavia with Special Reference to Croation and Macedonian. *Lingua*. 51.1:55-72.
- Cronian, S. 1978. Nation Building and the Irish Language Revival Movement. *Eire Ireland*, 13:7-14.
- Davis, F. B. (ed.). 1967. *Philippine Language Teaching Experiments*. Quezon City: Alemar Phoenix.
- De Silva, M. W. S. 1976. *Diglossia and Literacy*. Mysore: Central Instiute of Indian Languages.

- Dua, H. R. 1976. Language Planning and Political Theory. *International Journal of Sociology of Language* 118:1-6.
- Eckert, T. et al. 2006. Is English a 'killer language', The globalisation of a code. *Ethistling* 1:106-18
- Fasold, R. 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Basil Blackwell.
- Ferguson, C. 1968. *Language Development*. In C. Ferguage } J. Das Gupta (eds.) pp. 27-36.
- Ferguage, C. } J. Das Gupta. 1968. *Language Problems of Developing Countries*. New York: John Wiley and Sons.
- Fishman, J. 1964. Language Maintenance and Language shift as Fields of Inquiry. *Linguistics*. 9: 32-70.
- ----, 1965. Who Speaks what Language to Whom and When. *Linguistics*. 2:67-8.
- ----, (ed.) 1968. *Readings in the Sociology of Language*. The Heague: Mounton.
- ----, (ed.) 1974. *Advances in Language Planning*. The Hague : Moton.
- ----, 1975. The official Languages of Israel : Their Status in Law and Police Attitudes and Knowledge Concerning Them. In J. Savard and R. Vignault (eds.), *Multilingual Political Systems: Problems and Solutions*. Quebec: Les preses de l'Universite' Laval pp. 497 535.
- Ferguson, C. 1977. Linguistic Theory. In Bilingual Education: Current Perspectives. Vol. 2 *Linguistics*. pp. 43-52.
- Garvin, P.} M. Mathiot. 1956. The Urbanization of guarani Language. In A.F.C Wallac (ed.), *Men and Cultures: Selected Papers from the Fifth International Conference of Anthropological and Ethnological Sciences*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. pp. 365-74.
- Gonzalez, G. 1977. Teaching Bilingual Children. In, Bilingual Education Current Perspectives. *Linguistics*. pp. 53-9.
- Graddol, David. 2000 (1997). The Future of English? *A Guide to Forecasting the Popularity of the English Language in the 21st century*. The Bitish Council.
- Halliday, M.A.K. 1973. *The Linguistics Sciences and Language Teaching*. Longman.
- Halliday, M.A.K. 1973. *Explorations in the Functions of Language*. Edward Arnold.
- ----. 1978. *Language as Social Semiotic*. Edward Arnold.
- Harries, L. 1976. The Nationalization of Swahili in Kenya. *Language Sciences* 5. 2:153-64.
- Haugen, E. 1966. *Language Conflict and Language planning: The Case of Modern Norwegian*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- ----.1966. *Linguistics and Language*. In W. Bright (ed.) *Sociolinguistics*. The Hague: Mouton. pp. 50-71.
- ----.1968. *Language Planning in Modern Noway*. In J. Fishman (ed.). pp 673-86.
- Hopkins, T. 1977. *The Development and Implementation of the National Language policy in Kenya*. in Kotey Der Houssikian. pp. 84-96.

- Hymes, D. 1972. Models of the Interaction of Language and Social Life. In J.J. Gumperz and D. Hymes, *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. Holt Rinehart, and Winston Inc. pp. 35-71.
- Jakobson, R. 1960. Closing Statement: Linguistics and Poetics. In T. A. Sebeok (ed.), *Style in Language*. MIT. pp. 350-77.
- Jernudd, B. 1973. *Language Planning as a Type of Language Treatment*. In J. Rubin R. Shuy (eds), *Language Planning : Current issues and Research*. Washington, DC: Georgetown University Press. pp. 11-23.
- Labov, W. 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, DC: Centre for Applied Linguistics.
- -----1970. *The study of Language in its Social Context*. Studium Generale. 23:3087.
- Le'vi Strauss, C. 1972. *Structural Anthropology*. Penguin.
- Li, C. and S. A. Thompson. 1979. Chinese: Dialect Variation and Language Reform. In T.Shopen (ed.), *Language and Their Status*. Cambridge, MA: Winthrop Publishers. pp. 295-332.
- Modiano, N. 1966. *Reading Comprehension in the National Language: A Comparative Study of Bilingual and All Spanish Approaches to Reading Instruction in Selected Indian Schools in the Highlands of Chiapas*. Mexico. Ph.D. Dissertation, University of New York.
- -----, 1973. *Indian Education in the Chiapas Highlands*. New York: Holt, Rinchart, and Winston.
- Neustupny, J. 1977. Language Planning for Australia. *Language Sciences* 45:28-31.
- Pulston, C.B. 1977. Research in Bilingual Education : Current Perspectives. *Linguistics*. pp. 87-151.
- Polome', E. and C.P. Hill. 1980. *Language in Tanzania*. Oxford: Oxford University Press for the International African Institute.
- Ramos, M. et al. *The Determination and Implementation of Language Policy* Dobbs Ferry, NY: Oceana Publications.
- Rawat, P.S. 1985 (1995). *Midline Medical Dictionary*. New Delhi: B Jain Pvt. Publishers Ltd.
- Ray, P.S. 1968. *Language Standardization*. In Fishman (ed.). pp. 754-65.
- RICARDO MA. DURAN NOLASCO. 2009. *21 Reasons why Filipino children learn better while using their Mother Tongue: A PRIMER on Mother Tongue-based Multilingual Education (MLE) Other Issues on Language and Learning in the Philippines*. Guro Formation Forum, University of the Philippines.
- Robinson, W.R. 1972. *Language and Social Behaviour*. Penguin.
- Rubin, J. 1973. *Language Planning: Discussion on Some Current Issues*. In Rubin and Shuy (eds.). pp. 1-10.
- Rubin, J. and B. Jernudd (eds.). 1971. *Can Languages be Planned*. Honolulu: University Press of Hawaii.

- Rubin, J. } R. Shuy (eds.). 1973. *Language Planning: Current Issues and Research*. Washington, DC : Georgetown University Press.
- Singh, Joga. 2002. Maat bhaasha da mahatav. *Sandarshi*.
- Singh, Joga. 2013 panjabi nu kinna ku khatra (The Intensity of Endangerment to Punjabi, in Punjabi). *Philhal* 17:143-58.
- Singh, Joga. 2013. *International Opinion on Language Issues: Mother Tongue is the Key to Education, Science, Knowledge, and English Learning*. Patiala: Madan Publications.
- Singh, Joga. 2013. *Bhaasha ke baare me antarrashTriya kholj: matri bhaasha kholti hai shiksha, gyan aur angrezi ke darvaze* (in Hindi). Shahdara (Delhi): Lokmittar Parkashan.
- Skutnabb-Kangas, T. 1975. Bilingualism, Semibilingualism, and Social Achievement. *Paper Presented at the 4th Internaitonal Congress of Applied Linguistics*. Stuttgart.
- ----- . and P. Toukomaa. 1976. *Teaching Migrant Children's Mother-Tongue and Learning the Language of the Host Country in the Context of the Socio-cultural Situation of the Migrant Family*. Helsinki: The Finnish National Commission for UNESCO.
- Spolsky, B. 1977. American Indian Bilingual Education. *Linguistics* 19:57-72.
- Tucker, G.R., 1977. Bilingual Education: Current Perspectives, Vol. 2. *Linguistics*. Arlington, VA: Centre for Applied Linguistics.
- UNDP Report. 2004.
- Unesco. 1953. *The Use of Vernacular Languages in Education*. Monographs on Fundamental Education, No. 8. Paris.
- Unesco. 1953. *The Use of Vernacular Languages in Education*. Monographs on Fundamental Education, No. 8. Paris.
- Unesco. 1968. *The Use of Vernacular Languages in Education*. In Joshua A. Fishman (ed.),
- Unesco. 2008. *The Improvement in the Quality of Mother Tongue - Based Literacy and Learning*. Bankok: Unesco.
- Wijnstra, J. 1978. Education of Children with Frisian Home Language. *Paper Presented at the 19th International Conference on Applied Psychology*. Munich.
- Whorf, B.L. 1962. *Language, Thought and Reality*. MIT.

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ : ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ

ਕੰਪਿਊਟਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਢ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਸਾਡੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੇਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਥਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਪਿਊਟਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਿੱਖਿਆ, ਅਨੁਵਾਦ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਵਰਗੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਹੇ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨੇਵੀਗੇਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਬੋਲਚਾਲੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਗੁਗਲ ਵਰਗੇ ਖੋਜ-ਇੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਗਲ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਯੂ-ਟਿਊਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਮਨਪਸੰਦ ਵੀਡੀਓ ਲੱਭਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਰਟ ਫੋਨਾਂ 'ਤੇ ਟਾਈਪਿੰਗ ਹੋਵੇ, ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੇਰ ਉੱਪਰ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਨਿਰੀਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ, ਬੀਸਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਚੋਗੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ, ਵੈਬ-ਪੇਜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਮਾਰਟ ਘਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਰਟ ਉਪਕਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਐਮਾਜ਼ੋਨ ਦੀ ਅਲੈਕਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਟੋਲ ਟੈਕਸ ਬੈਗੀਅਰ 'ਤੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਪਲੇਟ ਰੀਡਰ ਹੋਵੇ, ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਚਾਰ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਟਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁਣ ਹਰ ਕੋਈ ਆਨਲਾਈਨ ਅਨੁਵਾਦ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ

ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਲਹਿਲ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਇੰਸ
ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ-ਪੰਜਾਬੀ
ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ
ਸਭਿਆਚਾਰ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ।

ਫੋਨ : 09815473767

ਈਮੇਲ:
gslehal@gmail.com

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਗਲ ਅਨੁਵਾਦ¹ ਵਰਗੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਪਾਨੀ, ਫਰੈਂਚ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਵੈੱਬ-ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ², ਸਿੰਧੀ, ਸਰਬੀਅਨ³, ਉਜ਼ਬੇਕੀ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਾਰੁੜੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 12 ਤੋਂ 15 ਕਰੋੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਂਕੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ (ਉਰਦੂ) ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਲਿਪੀ ਇੱਕ ਦੀਵਾਰ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਦਾਇਰੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ 75% ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਲਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਸਤੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਦ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਉਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਜਿੰਨਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਬਲਕਿ ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੇਰ, ਨਾ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਰਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਿਜੀਟਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਹੈਰਾ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫੌਂਟਾਂ, ਟਾਈਪਿੰਗ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਨਿਰੀਖਕ, ਵਿਆਕਰਨ ਨਿਰੀਖਕ ਅਤੇ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੇਰ ਆਦਿ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਂਟ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਫੌਂਟ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1984 ਵਿੱਚ ਮੈਕਿਨਟੋਸ਼ ਕੰਪਿਊਟਰ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਂਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।⁴ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਮ.ਐਸ. ਵਿੰਡੋਜ਼-3 ਲਈ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਂਟ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1995 ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੀ.ਡੀ. ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਨ ਰਿਲੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਂਟ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨਮੋਲ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਿਪੀ ਵਰਗੇ ਜਿਹੜੇ ਫੌਂਟ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੀ.ਡੀ. ਨਾਲ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੱਚੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ASCII ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਂਟਾਂ ਨੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕੀਬੋਰਡ ਲੇਆਉਟਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਫੌਂਟ ਕਨਵਰਟਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਂਟਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀਬੋਰਡ ਲੇਆਉਟ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸੌਖਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਰਟ ਫੌਨਾਂ ਅਤੇ ਵੈੱਬ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵੈੱਬਸਾਈਟਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

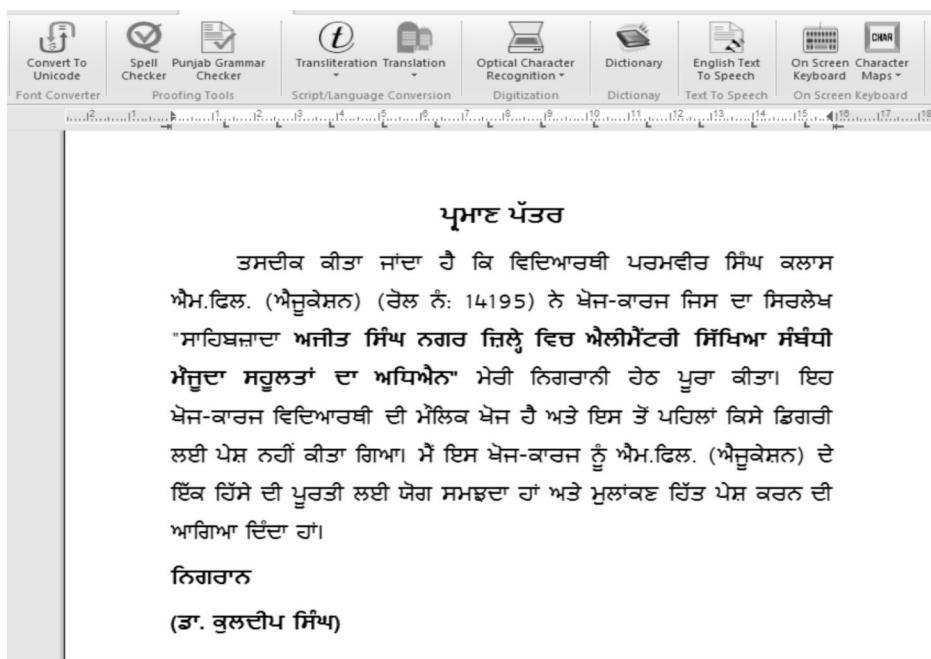
ਵੈੱਬਸਾਈਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ, ਬਾਊਜ਼ਰਾਂ ਅਤੇ ਓਪਰੇਟਿੰਗ ਸਿਸਟਮਾਂ 'ਤੇ ਦਿਖਾਉਣ ਕਾਰਨ ਯੂਨੀਕੋਡ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟ ਰਾਵੀ, ਸਾਥੀ, ਲੋਹਿਤ ਪੰਜਾਬ, ਨੋਟੋ, ਅਕਾਸ਼, ਨਿਰਮਲਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਯੂ.ਸੀ.ਬੀ-ਯੂਨੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਉਂ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਨੀਕੋਡ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਂਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਪਿਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੇ ਕੈਲੀਗ੍ਰੈਫੀ ਆਧਾਰਿਤ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 57 ਲਿਪੀਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ QWERTY ਕੀਬੋਰਡ ਨਾਲ ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੀਬੋਰਡ ਲੇਆਉਟ ਹਨ। ਇੱਕ ਕੀਬੋਰਡ 'ਤੇ 'ਓ' ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ 'ਓ' ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਕੀਬੋਰਡ ਲੇਆਉਟ 'ਤੇ ਉਹੀ 'ਓ' 'ਠ' ਨੂੰ ਦੱਬਣ ਨਾਲ ਟਾਈਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਨੂੰ ਗੁਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਂਟ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੌਨੈਟਿਕ, ਰਮਿੰਗਟਨ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਆਉਟਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਫੌਨੈਟਿਕ ਅਤੇ ਰਮਿੰਗਟਨ ਲੇਆਉਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਆਉਟ ਹਨ। ਰਮਿੰਗਟਨ ਲੇਆਉਟ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

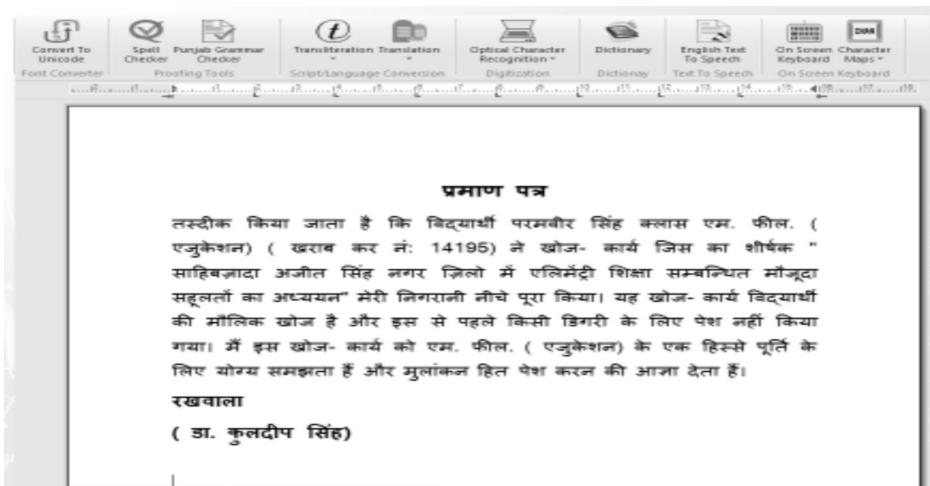
ਰੋਮਨ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਨੂੰ ਪਿਹਲੀ ਵਾਰ 2006 ਵਿੱਚ ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਲਹਿਲ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੈਸਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਗਲ⁷ ਅਤੇ ਮਾਈਕੋਸਾਫਟ ਨੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਟਾਈਪਿੰਗ ਤਕਨੀਕ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਸਮਾਰਟ ਫੋਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਵਰਤੋਂਕਾਰ ਨੂੰ ਰੋਮਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਰੋਮਨ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਸੂਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਝਾਅ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰਤੋਂਕਾਰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੀਬੋਰਡ ਲੇਆਉਟ, ਇਨਸਕ੍ਰਿਪਟ ਕੀਬੋਰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਸ ਕੀਬੋਰਡ ਲੇਆਉਟ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਕੀਬੋਰਡ ਲੇਆਉਟ ਨੂੰ ਟਾਈਪਿੰਗ ਟੈਂਸਟ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੈਸਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੈਸਰ ਮਾਈਕੋਸਾਫਟ ਵਰਡ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸੰਦੰਦ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਨਿਰੀਖਰ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ ਯੂਨੀਕੋਡ ਵਿਚਲੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਗੈਰੂ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਤਲੁਜ, ਅਨਮੋਲ ਲਿਪੀ, ਅਸੀਸ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੌਂਟ ਵਿੱਚ ਟਾਈਪ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਚੈਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗੁਗਲ ਡਾਕਸ (Google Docs) ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਆਨਲਾਈਨ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੈਸਰ ਹੈ ਜੋਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਚੈਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਓ.ਸੀ.ਆਰ. (Optical Character Recognition) ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਓ.ਸੀ.ਆਰ. ਦਾ ਡਾਇਟਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਛਥੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਬਿਨਾਂ ਟਾਈਪ ਕੀਤੇ, ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਛਥੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਗਲ ਡਾਕਸ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਲਹਿਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ 2016⁸ ਨਾਂ ਦਾ ਵਰਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਰਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨੈਚੂਰਲ ਲੈਂਗੂਏਜ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦੋਵਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਆ ਕੀਬੋਰਡ ਲੇਅ-ਆਊਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਕੋਡ ਵਿੱਚ ਟਾਈਪ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਸੰਦਰਭ ਅਨੁਕੂਲ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਪਹਿਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਹਮੁਲੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਂਟ ਕਨਵਰਟਰ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਧਾਰਨ ਫੌਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਟਾਈਪ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟ ਵਿੱਚ ਟਾਈਪ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਧਾਰਨ ਫੌਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਰਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਚੈਕਰ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਦ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਤੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਖਰ 2016 ਵਿੱਚ ਆਰਟੀਫੀਸ਼ਨਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ (Artificial Intelligence) ਆਧਾਰਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਵੀ ਹੈ। ਵਰਤੋਂਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਸਹਿਤ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 1. ਅਤੇ 2.)।

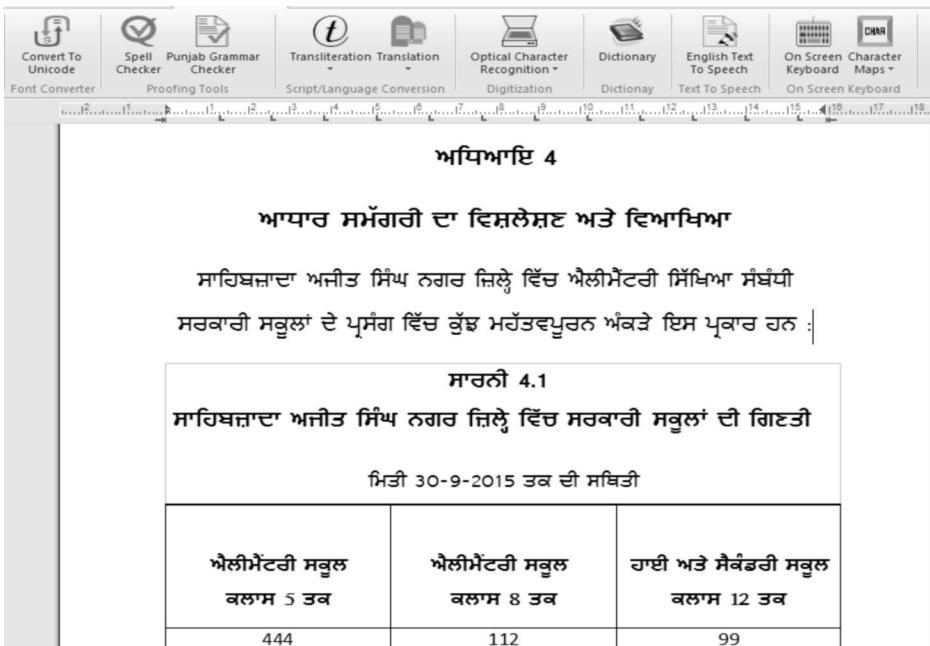

ਚਿੱਤਰ-1. ਅੱਖਰ 2016 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਟੈਕਸਟ ਦਾ ਸਕਰੀਨ-ਸ਼ਾਟ

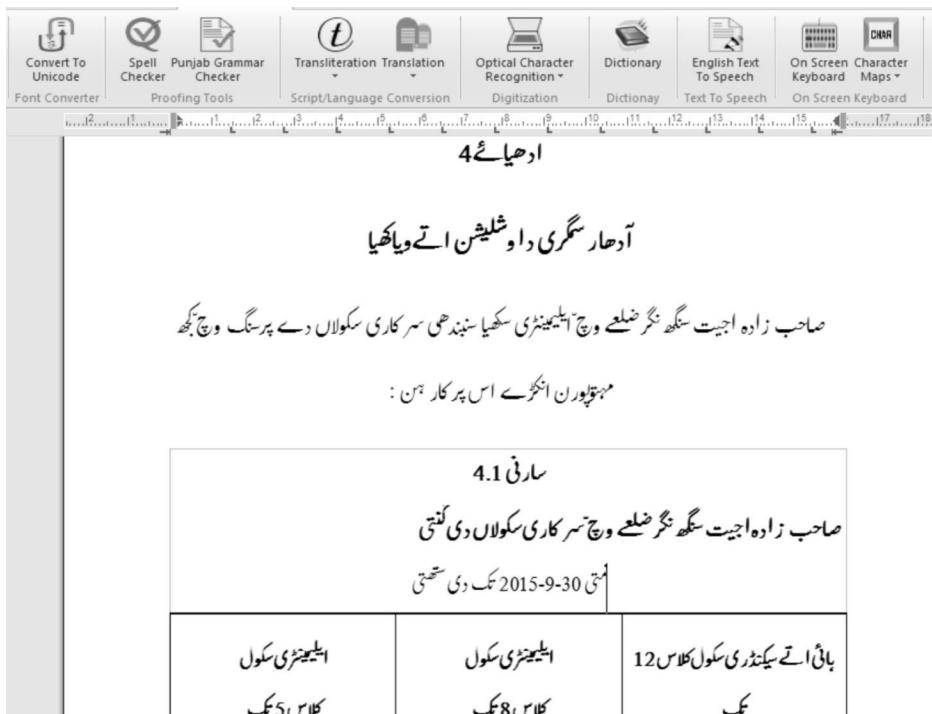

ਚਿੱਤਰ-2. ਅੱਖਰ 2016 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਟੈਕਸਟ ਦਾ ਸਕਰੀਨ-ਸ਼ਾਟ

ਲਿਪੀ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਖਰ 2016 ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਵਿਧਾ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ ਜਾਂ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਸਹਿਤ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਖਰ 2016 ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਓ.ਸੀ.ਆਰ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 3. ਅਤੇ 4.)।

ਚਿੱਤਰ-3. ਅੱਖਰ 2016 ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਟੈਕਸਟ ਦਾ ਸਕਰੀਨ-ਸ਼ਾਟ

ਚਿੱਤਰ-4. ਅੱਖਰ 2016 ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ ਚਿੱਤਰ-3 ਵਿਚਲਾ ਟੈਕਸਟ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਨਲਾਈਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪਛਾਣਕ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਪਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਗਲ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਸਮਾਰਟਫੋਨ ਉੱਤੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਉੱਚ ਕੌਟੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਟਾਈਪ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ-5)।

ਚਿੱਤਰ-5. ਗੁਗਲ ਦੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਨਾਲ ਔਨਲਾਈਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਟੈਕਸਟ ਸੰਖੇਪੀਕਰਨ ਸਾਫਟਵੇਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚੋਰੀ ਪਛਾਣਕ ਸਾਫਟਵੇਰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਥੋਤਾਰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰੋਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਨਲਾਈਨ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼¹⁰, ਵਰਡ ਨੈੱਟ¹¹, ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ¹², ਲਿਖਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਡਾਊਨਲੋਡ ਯੋਗ 50,000 ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੇਣੀ ਸੰਯੋਜਕ¹³, ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕ, ਮਲਟੀ ਮੀਡੀਆ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼¹⁴ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਲਬਧ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਡ-ਨੈੱਟ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆਨਲਾਈਨ ਕੋਸ਼ੀ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਰਥੀ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਇਕ ਆਨਲਾਈਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂਝਾਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦੂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ www.srigranth.org ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਨਲਾਈਨ ਸਰਚ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਹੈ। ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉੱਪਰ ਤਕਰੀਬਨ 33 ਹਜ਼ਾਰ ਲੇਖ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 51 ਹਜ਼ਾਰ ਲੇਖ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਕੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 55 ਲੱਖ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸੌ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੇਖ ਮੰਜ਼ੂਦ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਿਰਫ 3.5 ਲੱਖ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਆਈਸਲੈਂਡ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੇਖ ਮੰਜ਼ੂਦ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਨਲਾਈਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੈੱਬਸਾਈਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੈੱਬਸਾਈਟਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਆਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝਣ, ਬੋਲਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵੈੱਬਸਾਈਟ¹⁵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਰੋਚਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਐਨੀਮੇਸ਼ਨ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਰਸਰੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵੀਡੀਓ ਲੈਕਚਰ ਅਤੇ ਐਪਸ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ www.learnpunjabi.org ਵੈੱਬਸਾਈਟ¹⁶ ਉੱਤੇ ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'A Start in Punjabi' ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ 25-30 ਮਿੰਟ ਦੇ 21 ਵੀਡੀਓ ਲੈਕਚਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ¹⁷ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ 10-20 ਮਿੰਟ ਦੇ 100 ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੀਡੀਓ ਲੈਕਚਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਡੀਓ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਲਟੀਮੀਡੀਆ ਆਧਾਰਿਤ ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਚੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਡੀਓ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੀ ਡਾਊਨਲੋਡ ਯੋਗ ਆਡੀਓ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਪਿੰਟ ਲੈਣ ਯੋਗ pdf ਕਾਪੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਆਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖੀਏ Let's learn Punjabi
**Advanced Centre for Technical Development
of Punjabi Language, Literature & Culture,
Punjabi University, Patiala**

Funded under M.P. Local Area Development Scheme by Maharani Preneet Kaur, M.P. Patiala

Introduction | Alphabets | Numbers | Words | Vocabulary | Sentences | Grammar | Rhymes & Stories | Miscellaneous | Download | Contact

Balloon Game- Alphabet Identification by clicking on correct button for the alphabet appearing on balloon.

ਚਿੱਤਰ-5 : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ
ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਦਾ ਸਕਰੀਨ-ਸ਼ਾਟ

eLearnPunjabi Home About Contact Logout Other Web Resources

LESSON 2 eLearnPunjabi

Letters of Gurmukhi Script

ਅ ਅ ਏ ਮ ਹ	ਕ ਖ ਗ ਘ ਙ	ਚ ਛ ਜ ਝ ਝ	ਟ ਠ ਡ ਢ ਣ	ਤ ਥ ਦ ਧ ਨ	ਪ ਫ ਬ ਧ ਭ ਮ	ਯ ਰ ਲ ਵ ਝ	ਮ ਖ ਗ ਜ ਫ ਲ
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-------------	-----------	-------------

ਉਠ **ੁਠ** **ūṭh** Camel

ਉੰਗਲ **ੁਂਗਲ** **uṅgal** Finger

ਉਲੂ **ੁਲੂ** **ullū** Owl

ਉੜਾ **ੁੜਾ** **ūṛā**

Description Vocabulary Quiz Downloads Feedback

Gurmukhi Word	Romanization	English Meaning
ਉ	ūṛā	First letter of Gurmukhi script
ਉਹਾਲ	uṅgal	Finger
ਉਲੂ	ullū	Owl
ਉਠ	ūṭh	Camel

ਚਿੱਤਰ-6 : ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਵੀਡੀਓ ਲੈਕচਰ ਦਾ ਸਕਰੀਨ-ਸ਼ਾਟ

ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

1. ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਨਿਰੀਖਕ (Spell Checker and Grammar Checker)
2. ਬੋਲ ਪਛਾਣਕ (Speech Recognition)
3. ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਬੋਲ-ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਕ (Text to Speech Synthesis)
4. ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ (Machine Translation)

ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ, ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ (corpora) ਅਤੇ ਕੋਸ਼ੀ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਸੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ? ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਕਈ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਨਲਾਈਨ ਅਤੇ ਆ/ਲਾਈਨ ਦੌਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਅੱਖਰ 2016 ਨੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਦੇ ਡਾਟਾਬੇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਦੂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਮ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰੀ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਧਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਮਿਆਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਮਿਆਰੀ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸਹੀ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਦੁਆਰਾ ਉਹੀ ਸ਼ਬਦ ਗਲਤ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਟੇਬਲ ਨੰ: 1 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਸੂਚੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਖਰ 2016 ਅਤੇ ਮਾਈਕਰੋਸਾਫਟ ਵਰਡ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਵੇਧ ਨਿਰਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦੌਨਾਂ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਰੈਕਟ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਟੇਬਲ-1: ਅੱਖਰ 2016 ਅਤੇ ਮਾਈਕਰੋਸਾਫਟ ਵਰਡ ਦੁਆਰਾ ਗਲਤ ਦਰਸਾਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ

ਸ਼ਬਦ	ਅੱਖਰ 2016	ਮਾਈਕਰੋਸਾਫਟ ਵਰਡ
ਖਿਆਲ	ਸਹੀ	ਗਲਤ (ਖਿਆਲ)
ਛੂਹਣ	ਸਹੀ	ਗਲਤ (ਛੂਹਣ)
ਆਦਿਵਾਸੀ	ਸਹੀ	ਗਲਤ (ਆਦਿਵਾਸੀ)
ਦਿੜ੍ਹਤਾ	ਸਹੀ	ਗਲਤ (ਦਿੜ੍ਹਤਾ)
ਫੌਜਾਂ	ਸਹੀ	ਗਲਤ (ਫੌਜਾਂ)
ਉਥੇ	ਗਲਤ (ਉਥੇ)	ਸਹੀ
ਡਿੱਗਦਾ	ਗਲਤ (ਡਿੱਗਦਾ)	ਸਹੀ
ਆਨੰਦ	ਗਲਤ (ਆਨੰਦ)	ਸਹੀ

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨਿਰੀਖਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅੱਖਰ 2016 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਆਕਰਨ ਨਿਰੀਖਕ ਇੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਚੈਕ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਜੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧਕ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਨਿਰੀਖਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੂਲ ਸ਼ਰਤ ਬੋਲ ਪਛਾਣਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੂਗਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬੋਲ-ਪਛਾਣਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ¹⁸ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨੌ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ 120 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਲਿਪੀਕਾਰ¹⁹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਆਨਲਾਈਨ ਐਪ (ਐੱਡਰਾਈਡ) ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੱਟਸ਼ਾਪੈਪ ਅਤੇ ਫੇਸਬੁੱਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਿਪੀਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੇ ਆਵਾਜ਼ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਬਾ ਨਾਲ ਪੁਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਣ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਲਿਖਤ ਦੇ ਬੋਲ-ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਲਿਖਤ ਦਾ ਬੋਲ-ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਚਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜੋ ਖੁਦ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਬੋਲਚਾਲੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨੈਵੀਗੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਹਾਲ ਪਬਲਿਕ ਡੋਮੇਨ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਬੋਲ-ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਬੋਲ-ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਚੌਬਾ ਭਾਗ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੁਨੌਤੀ ਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 70 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਗਰੀਡੀਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਉੱਨੌਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੂਗਲ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆਨਲਾਈਨ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਸਿਸਟਮ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੇਤ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ 103 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।²⁰ ਇਹ ਅਰੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਪਾਨੀ, ਸੋਮਾਲੀ, ਆਈਸਲੈਂਡ ਤੇ ਐਸਟੋਨੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਕਾਰਪਸ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਗ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ 10 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਚੰਗੇ ਮਿਆਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਗੂਗਲ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਦੂਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਮਿਆਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਗੂਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ

ਨਿਊਰਲ ਨੈਟਵਰਕ ਆਧਾਰਿਤ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ 'ਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਮਿਆਰ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਿਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰਿਤ ਤੋਂ ਇਹ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ।

ਟੇਬਲ ਨੰ: 2 ਵਿੱਚ ਗੁਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਕਾਫੀ ਅੱਛੀ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ SAD ਨੂੰ 'ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ sad ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਵਿੱਚ। ਈਮੇਲ ਪਤੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਟੇਬਲ-2: ਗੁਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ (1) ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਾਕ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟੈਕਸਟ	ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਾਲਾ ਟੈਕਸਟ
Pakistan Prime Minister Imran Khan on Friday announced that Sikh pilgrims from India would not need a passport to travel to Kartarpur and no fee would be charged from them on the opening day of the corridor on November 9.	ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਮਰਾਨ ਖਾਨ ਨੇ ਸ਼ੁਕ੍ਰਵਾਰ ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਏ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਾਣ ਲਈ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ 9 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਦੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ।
The Parampara Arts have organised a five-day theatre festival, in collaboration with the Chandigarh Sangeet Natak Akademi, North Zone Cultural Centre, Patiala, and the UT Cultural Affairs wing at Randhawa Auditorium.	ਰੰਧਾਵਾ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਖੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ, ਉੱਤਰੀ ਜੋਨ ਕਲਚਰਲ ਸੈਂਟਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਲਚਰਲ ਅਫੋਰਜ਼ ਵਿੰਗ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪਰਮਪਾਰ ਆਰਟਸ ਨੇ ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾਥੀਏਟਰ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ।
Adapted by Vivek Roy Khanna from a story by NRI author Veena Verma, the play was directed by Baninderjit Singh.	ਵਿਵੇਕ ਰਾਏ ਖੰਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਵੀਨਾ ਵਰਮਾ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਬਾਨੀਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।
SAD and BJP leaders were very sad with the elections result in Punjab.	ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੌਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਜਪਾ ਆਗੂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ।
For further information please contact gsl@gmail.com.	ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ gsl@gmail.com 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ।
Then the kids were asked if they would like to meet Virat Kohli as "Spiderman and Superman are on vacation".	ਫਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂੰਡਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਵਿਗਾਟ ਕੋਹਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ "ਸਪਾਈਡਰਮੈਨ ਅਤੇ ਸੂਪਰਮੈਨ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਹਨ"
Let him in.	ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਿਓ।

ਟੇਬਲ ਨੰ: 3 ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੁਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗਲਤ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਾਕਾਮੀਆਂ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਸਿਸਟਮ ਕੋਲ ਅਸਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫਿਲਮ ਦੇ ਨਾਮ 'A Wednesday' ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੋਣੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'saw' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨ 'cousin' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਦੇਖ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਟੇਬਲ-3 : ਗੂਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗਲਤ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਾਕ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟੈਕਸਟ	ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਾਲਾ ਟੈਕਸਟ
I am full.	ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਹਾਂ।
Playing second fiddle to regional party paid Cong dividends in Jharkhand.	ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਗੋਂਦਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਿਆਂ ਝਾਰਖੰਡ ਵਿੱਚ ਕਨਗਿਜ਼ ਨੂੰ ਲਾਭ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।
My favourite movies are 'Mother India' and 'A Wednesday'.	ਮੇਰੀਆਂ ਮਨਪਸੰਦ ਫਿਲਮਾਂ ਹਨ 'ਮਦਰ ਇੰਡੀਆ' ਅਤੇ 'ਏ ਬੁਧਵਾਰ'।
Gurpreet Kaur and Gurkamal Kaur are cousins.	ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਗੁਰਕਮਲ ਕੌਰ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਹਨ।
My cousin wants to marry an army man.	ਮੇਰਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਸੈਨਾ ਦੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
I saw a saw which could not saw.	ਮੈਂ ਇੱਕ ਆਰਾ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਿਆ।

ਟੇਬਲ ਨੰ: 4 ਵਿੱਚ ਗੂਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦੁਰਸਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ 'ਮਾਮੇ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਖਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੂਗਲ ਨਿੱਜੀ ਨਾਮ 'ਵਿਸ਼ਾਲ' ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਮਝ ਕੇ 'giant' ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਦਰਭ ਅਨੁਸਾਰ ਗਲਤ ਹੈ। ਗੂਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ ਆਖਰੀ ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੜਬੜ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਟੇਬਲ-4: ਗੂਗਲ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਾਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਟੈਕਸਟ	ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਾਲਾ ਟੈਕਸਟ
ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਸਮੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਝਰਨੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲੇ ਜਾਦੂ ਦੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਆਪਣੇ ਜਹਿਨ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।	For centuries, millions of people from all corners of the globe come to see this magnificent spectacle of nature and carry the immense imprint of magic that touches the heart of this waterfall.
ਕੱਲ੍ਹ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ ਹੈ।	Tomorrow is the engagement of Buta Singh's daughter.
ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।	The heart of the giant is huge.
ਕੱਲ੍ਹ ਰੂਪ ਦੀ ਸੱਸ ਦਾ ਭੋਗ ਸੀ।	Yesterday was a sauce-worthy sauce.
ਸੋਨੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੱਸ ਸਹੁਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਹੈ।	Sonny's mother-in-law does not make in-laws.

ਗੂਗਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੇਸਬੁੱਕ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੋਸਟਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਵਜੂਦ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸਾਫਟਵੇਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਇਹ ਜਿਸੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਚ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੀਏ।

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦਰਸਿਆਨ ਹਾਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਾਟਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਡਾਟਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਰਟੀਫੀਸ਼ੀਅਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਡਾਟਾ ਉੱਪਰ ਆਰਟੀਫੀਸ਼ੀਅਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੂਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਯੋਜਿਤ ਲਿਖਿਤ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਚਿੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰੋਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼, ਗੁਰਮੁਖੀ-ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਕੋਸ਼, ਅਖਾਣ-ਕੋਸ਼, ਮੁਹਾਵਰਾ-ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਰਥੀ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰੋਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਪੰਤੂ ਅਜੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਚੀਨੀ, ਯੂਹਾਈ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਈਟਾਂ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਚੈਟਿੰਗ, ਈ-ਮੇਲ ਅਤੇ ਬਲੰਗ ਆਦਿ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਦੀ ਪਤੀਸ਼ਤ 0.1 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਸਾਫਟਵੇਰਾਂ ਅਤੇ ਐਪਸ਼ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਫਟਵੇਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟਾਈਪਿੰਗ ਟੂਲ, ਵਰਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ੇਰ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਾਫਟਵੇਰਾਂ, ਓ.ਸੀ.ਆਰ. ਸਾਫਟਵੇਰ, ਯੂਨੀਕੋਡ, ਇਨਸਕ੍ਰਿਪਟ ਕੀਬੋਰਡ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ, ਅਤੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਫਟਵੇਰਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਣ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਫੰਡਾਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਆਈਸਲੈਂਡਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿੰਗੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿਰਫ 3.5 ਲੱਖ ਹੈ ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਆਈਸਲੈਂਡਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੋਧ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਬੋਲ-ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਫਟਵੇਰ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨ 2000 ਵਿੱਚ ਆਈਸਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਗੇਖਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ (ਇੱਕ ਭੈਂਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਫੈਸਰ, ਇੱਕ ਆਈਸਲੈਂਡਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਫੈਸਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਕਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਫੈਸਰ) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਈਸਲੈਂਡਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਜਟ ਤਕਰੀਬਨ 12.5 ਮਿਲੀਅਨ ਯੂਰੋ ਸੀ।²⁰

- ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਸਕਣ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾਰਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜਾਈ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ।

ਆਈਸਲੈਡਿਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਗੈਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਡਰਾਫਟ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਫੰਡ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਆਈਸਲੈਡਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ' 50 ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਗਲ ਦੁਆਰਾ ਆਈਸਲੈਡਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਬੋਲ ਪਛਾਣਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਬੋਲ ਪਛਾਣਕ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਫਟਵੇਰਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਲਈ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਫੰਡ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਮਿਲ ਲਈ ਸਾਫਟਵੇਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ 'ਤਾਮਿਲ ਸਾਫਟਵੇਰ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਫੰਡ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ SGPC ਵੀ ਇਸ ਮੰਤਰ ਲਈ ਕੋਈ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ SGPC ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੈਂਬਸਾਈਟ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵੈਂਬਸਾਈਟਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਪੇਜ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਆਈਸਲੈਡ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਬਕ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਖੇਤਰ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਫੰਡ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਈਟ, ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਜਟ ਦੇ ਸਮਾਂਬੰਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਉਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, SGPC, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. <https://translate.google.com/>
2. <http://sangam.learnpunjabi.org/>
3. <https://www.lexilogos.com/keyboard/serbian-conversion.htm>
4. G. S. Lehal. *A Survey of the State of the Art in Punjabi Language Processing, Language In India*, Volume 9, No. 10, pp. 9-23 (2009).
5. <http://fc.learnpunjabi.org/font2Unicode.aspx>
6. <http://akhar.jattsite.com/>

7. <https://www.google.com/intl/pa/inputtools/try/>
8. <http://www.akhariwp.com/>
9. K. Verma, R. K. Sharma. *Recognition of online handwritten Gurmukhi characters based on zone and stroke identification*, Sadhana, 42(5):701712 (2017).
10. <https://www.searchgurbani.com/mahan-kosh>
11. <http://tdil-dc.in/indowordnet/index.jsp>
12. <https://punjabipedia.org/>
13. <http://punjabipos.learnpunjabi.org/>
14. <http://dic.learnpunjabi.org/Default.aspx>
15. <http://www.learnpunjabi.org/intro1.asp>
17. <http://pt.learnpunjabi.org/av.aspx?l=1>
18. <http://elearnpunjabi.com/>
19. <https://cloud.google.com/speech-to-text/>
20. <http://www.lipikaar.com/>
21. Eiríkur Rögnvaldsso. *Icelandic language technology ten years later*. In Proceedings of “Collaboration: Interoperability between People in the Creation of Language Resources for Lessresourced Languages”, SALTMIL workshop, LREC (2008).

ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਇਸਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਰੂਪ ਜੋ ਅਸੀਂ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਇਸਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਬੋਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਲਿਖਦੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹਾਕਮ ਰੂਪ, ਜੋ ਇਸ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਤੀਆਂ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਮਰਾਜ (ਇਮਪੀਰੀਅਲਿਜ਼ਮ) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਗੋਂ ਖੁਦਾਮੁਖਤਾਰ ਹੋਕੇ ਵਧ ਫੁਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਮਰਾਜ (ਇਮਪੀਰੀਅਲਿਜ਼ਮ) ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੌਮੀ-ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ (ਅਸੈਂਬਲੀ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਦੁਆਬਿਆਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਛਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਭਧ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ ਅਰੁਣ ਮੁਤਾਬਕ, “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੀ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਵਸਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਬੜਾ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਸੂਤ੍ਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਖਵਾਈ।” ਆਮ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਜੋ ਬੋਲੀਆਂ ਇਹ ਲੋਕ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਸੀ, ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ‘ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸਵੀ 500 ਤੋਂ 1000 ਤੱਕ ਅਧੰਸ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰੀਆਈ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੰਦਰਵਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲਹਿਦਾ-ਅਲਹਿਦਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ੇਰਸੇਨੀ-ਅਧੰਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ

ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ
ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ
ਵਰਲਡ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਂਟਰ
ਪਟਿਆਲਾ।
ਫੋਨ : 98761-38523
ਈ-ਮੇਲ:
grewal52@gmail.com

ਕਿ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਰ ਉਹ ਵਾਚੜ-ਅਪਭੂਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ ਸਿਕਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਪੁਰਾਣੀ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਵਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਲੋਂ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਅਰੁਣ ਦਰਸਤ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਨੇ ਕਈ ਪਿਤ੍ਰੀਕ ਗੁਣ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਆਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਥਾਨਕ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੋਲੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਬੋਲੀ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਇਹ ਬੋਲੀਆਂ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਕਰਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਹੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ-ਗਜਨੀਤਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਡਾਈਨੇਮਿਕਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮੌਜੂਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੈਂਡਸਕੇਪ/ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਹਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਤ੍ਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਸ਼ਿਫਟ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਪੰਚਾਗਤ ਬੋਲੀ-ਸਮੂਹ : ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਲਹੌਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਜੁਬਾਨ 'ਮਾਝੀ' ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਡੋਗਰੀ, ਪਹਾੜੀ (ਚੰਬਿਆਲੀ, ਭਦਰਵਾਰੀ), ਕਾਂਗੜੀ, ਕੰਡਿਆਲੀ ਅਤੇ ਰਾਮਬਣੀ, ਪੋਗੁਲੀ ਆਦਿ ਅਰਧਕਸ਼ਮੀਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਿਆ ਵਿਚ ਦੁਆਬੀ, ਕਿਲੂਰੀ, ਪੁਆਧੀ, ਮਲਵਈ, ਰਾਠੀ ਆਦਿ ਜੁਬਾਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਉਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ, ਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਜੁਬਾਨ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਹੈ 'ਭਟਿਆਨੀ'। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਹਪੁਰੀ, ਝੰਗੜੀ, ਝਾਂਗੀ, ਪੱਠੋਹਾਰੀ, ਹਿੰਦ੍ਰੀ, ਧਨਿ, ਸਗਾਇਕੀ, ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ-ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਮੌਨ ਕਰਨ ਪਿਛੇ ਕੌਮਵਾਦ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਸਪੇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕਹਿਗੀ ਸਟੈਂਡਰਡ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਟੋਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕਿ ਇਕ ਸਮਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕੌਮੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਲਈ, ਅੱਠਵੇਂ ਸ਼ਤਾਵਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮੂਚੇ ਬੋਲੀ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੌਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕੱਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 19569 ਮਾਂ-ਬੋਲੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਮਾਮ ਮਾਂ-

ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ 22 ਸ਼ਡਿਊਲਡ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬੱਲੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗੇਇਆ ਹੈ। ਇਕੱਲੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧੀਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 57 ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ 'ਆਦਿ' ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਿ ਅਧੀਨ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮਾਂ-ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਖ ਕੇ ਸਿਆਰੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਟਰੋਜੀਨਸ ਸਥਾਨਕਤਾ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਣ।

ਭਾਵੇਂ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾ ਹੀ ਕੌਮੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀਆਂ ਆਈਸੋਲੇਟਿਡ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਇਕ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਓਪਨ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਹੋਸ਼ਾ ਅਸਤੁਲਿਤ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਤਮਾਜ਼ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਪਰੋਗਰੈਸਿਵਲੀ ਕੰਸਟੀਟੂਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਇਕਾਈ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੈਵਿਕ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਇਕ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੋਗਦਾਨ ਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੂਝ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਨੇਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਆਪਣੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿਮਲਟੋਨੀਅਸਲੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਸਕਣ। ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਵੰਨਸਵੰਨੀਆਂ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਹੀ ਢੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ।

ਤਕਸੀਮ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ : ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ, ਹਿੰਦੂਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਵੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਕਲਕੱਤੇ, ਬੰਬਈ, ਮੈਂਗਲੌਰ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਕਾਨਪੁਰ, ਤੁਗਾਈ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆਂ, ਅਫਗਨੀਕਾ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ, ਬੈਂਗਕਾਕ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਕਸੀਮ ਹੋਇਆ ਵੱਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਵੰਡੀਆਂ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਡੀਆਂ ਵੀ ਪਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਰ ਇਸਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕਰਣ ਦਾ ਇਲਜਾਮ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਧਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਰ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਖਦਸ਼ਾ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਪੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਣ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜੰਮੂ, ਹਿਮਾਚਲ, ਦਿੱਲੀ, ਯੂਪੀ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਹਿੰਦੂਆਣੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਿੰਦੀਕਰਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ੇਰ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਪਰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰੈਂਚ, ਸਪੈਨਿਸ਼, ਜਰਮਨ, ਅਰਬੀ, ਆਦਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਈ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆਂ ਉਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਜਾਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਮਨ ਸਕਾਰਿਪਟ ਵਿਚ ਸੈਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਿੰਗਲਿਸ਼ ਵਿਚ। ਕੇਵਲ ਸੀ.ਬੀ.ਐਸ.ਸੀ.

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਆਸਟਰੇਲੀਆਂ ਦੇ ਸੁਧਨੇ ਲੈਕੇ ਆਈਲੈਟਸ ਆਦਿ ਦੇ ਸੈਂਟਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨੀ, ਲਿਖਣੀ ਅਤੇ ਬੋਲਣੀ ਸਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਸਬਾਨਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਨਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਗਸਨ ਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਗੱਲ ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮਾ-ਸਬਾਨ, ਮਾਧਿਅਮ, ਕਿੱਤੇ, ਜਾਤ-ਬਗਦਰੀ, ਕਬੀਲੇ ਅਤੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ, ਹੁਣ ਇਕ ਬੰਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪਿੱਛੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਥੇ ਕਿਥੇ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ-ਕਿਥੇ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਅਤੇ ਮਾਤ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਡ ਸਵਿਚਿੰਗ, ਕੋਡ ਮਿਕਸਿੰਗ, ਮਲਟੀਵੈਕਲਿਟੀ, ਡਾਇਗਲੋਸ਼ੀਆਂ, ਮਲਟੀਗਲੋਸ਼ੀਆ, ਮਲਟੀਕਲਚਰਲਿਜ਼ਮ, ਆਦਿ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਮੈਟਰੋਲਿੰਗੁਅਲਿਜ਼ਮ, ਹਾਈਪਰਡਾਇਵਰਸਿਟੀ, ਸੁਪਰਡਾਇਵਰਸਿਟੀ, ਟਰਾਂਸਗਲੋਸ਼ੀਆ, ਟਰਾਂਸਮੈਡਲ, ਪੋਸਟਟੈਕਸਚੂਅਲ, ਪੋਸਟਮਲਟੀਕਲਚਰਲਿਜ਼ਮ, ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮਾਈਂਡ ਟਾਲਜ਼ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਟਰਾਂਸਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕਸ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਇਸ ਸੋਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਬਾਖ਼ਤਿਨ ਦੀ 1981 ਦੀ ਹੈਟਰੋਗਲੋਸ਼ੀਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਟਰਾਂਸਗਲੋਸ਼ੀਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੌਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਟਰਾਂਸਗਲੋਸ਼ੀਆ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਸਿਫਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕੌਮੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਬਾਨ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਤਮਾਮ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਇਹ ਕਿ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾ ਸੀਮੀਐਂਟਿਕ ਰੀਸੋਰਸਿਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧੇਰੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਖੁਦਾਮਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾਜਕ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖਜ਼ਾਨੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਜਿਥੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੀਮੀਐਂਟਿਕ ਅਤੇ ਨਾਨਸਿਮੀਐਂਟਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਇਕ ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਂ ਵਿਧਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ/ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜਗਤ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਹਾਈਰਾਰਕੀਕਲ ਪਛਾਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚਨੌਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਛਾਣਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਸਬਆਲਟਰਨ ਭਾਈਚਾਰਿਆ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ : ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪਾਰਾਸਟਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਢਾਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਯੂਨੀਅਨਿਕ, ਨਾ ਬਾਈਪੋਲਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਲਟੀਪੋਲਰ ਸੰਸਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਆਰਥਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ

ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਰੈਗੂਲੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ/ਮੰਡੀ ਉਪਰ ਕੌਣ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਹੈ?

ਕੀ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਸਿਆਸੀ ਦਖਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਸੁਖਤਾਰੀ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ, ਗਿਆਨ, ਕਿਰਤ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਵੈਲਯੂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਹਾ ਨੇ ਕੌਮੀ-ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਦਖਲ ਜਾਂ ਸਟੇਟ ਦੇ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ, ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਉਭਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਾਰਟ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ 'ਐਮਪਾਇਰ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਤਰਾਧੁਨਿਕ ਸਾਮਰਾਜ (ਐਮਪਾਇਰ) ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਸਾਮਰਾਜ (ਇਸਪੀਰੀਅਲਿਜ਼ਮ) ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਿਆਉਣ ਲਈ 'ਵਿਸ਼ਵ-ਸੱਤਾ' ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਅੱਜ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੱਤਾ ਕੌਮੀ-ਰਾਜਾਂ ਉਪਰ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਡੀਸੈਂਟਰਡ ਅਤੇ ਡੀਟੈਰੀਟੋਰੀਅਲਾਈਜ਼ਡ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕੌਮੀ-ਰਾਜ, ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਵਰਗੀਆਂ ਮਲਟੀ ਲੇਟਰਲ ਏਜੰਸੀਆਂ, ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ, ਪਾਰ-ਗਾਜ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ/ਸੰਘਰਸ਼/ਟਕਰਾਅ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਲਕ ਭਾਵੋਂ ਉਹ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਫੈਂਸੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕੱਲਿਆਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੌਬਿਲਟੀ: ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ੀਤ ਯੂਧ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰਾਂ, ਲੇਬਰ, ਸਰਨਾਰਥੀਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ ਕਿ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜਿੰਨੇ ਲੋਕ ਇਸ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ, ਭੈਣ ਭਰਾ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਮਿਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉੱਥੋਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਪਾਰੀਸੀਪੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲਿੰਗੁਇਸ਼ਟਿਕ ਕੁਮਿਨਿਟੀਜ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਉੱਥੋਂ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ। ਕੁਝ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹਰ ਖਿੱਤਾ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਖਿੱਤਾ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਪਾਰ-ਗਾਜ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਜਾਇਲਤਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਿ ਹਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਟਰਕਚਰਜ਼ ਦੀ ਡਾਇਨੋਮਿਕਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਤਫਤੀਸ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਸੁਪਰਡਾਇਵਰਸਟੀ: ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਢਾਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ, ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਧਾਨਾ ਵਿਚ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ; ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਐਥਨਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਈ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਗਤੀਸੀਲ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆਂ, ਆਨਲਾਈਨ ਗੋਮਿੰਗ,

ਮਸ਼ੀਨ ਲਗਨਿੰਗ, ਨੈਚੁਰਲ ਲੈਂਗੁਏਜ ਪਰੋਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਰਟ ਫੋਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜਟਿਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਟੀਵਨ ਵੋਟੈਲਵੇਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਪਰਡਾਇਵਰਸਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਇਸ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੁਬਾਨ ਗੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਜੁਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸਰੀਕਨ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕੇਵਲ ਏਨੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਨਲਾਈਨ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਸੰਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਗੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦਾ ਟੈਕਸਟ-ਟਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਪਰੋਟੋਕੋਲ ਅਮੈਰਿਕਨ ਸਟੈਂਡਰਡ ਕੋਡ ਫਾਰ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਇੰਟਰਚੇਂਜ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਜਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਆਨਲਾਈਨ ਟੈਕਸਟ ਐਕਸਚੇਂਜ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਰੋਮਨ ਸਕਰਿਪਟ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਏ ਐਸ ਸੀ ਆਈ ਆਈ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਕਰਿਪਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਅਡੈਪਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੱਲ ਤਾਂ ਯੂਨੀਕੋਡ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੁਣ ਗੈਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟੈਕਸਟ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਥੈਰ ਗੂਗਲ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੱਬੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੁਬਾਨਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੌਪਲੈਕਸਟੀ : ਜਟਿਲ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਬੜੇ ਸੂਅਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਕੌਣ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੌਣ ਜੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ। ਬਿਗਾਨਾ ਕੌਣ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕੌਣ। ਕੀ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਮਿਟਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕੁਲੀਗ ਹੈ ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਆਹੁਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਮਲਟੀਨੈਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜਕਲੁ ਦੁਬਈ ਵਿਚ ਪੋਸਟਡ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਯ ਪੀ ਵਿਚ ਫਾਰਮ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੜਕਾ ਬਰਿਟਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ (ਕਨੇਡਾ) ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਪਤੀ ਤੇਲਗੂ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗੁਜਰਾਤੀ। ਦੋਨੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਭੈਣ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਕਸਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਥੋੱਲ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਨੈਕਟਿਡ ਹਨ। ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਚੈਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੋਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੈਲੀਵੁਡ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਦੱਸ਼ਲ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ, ਤੇਲਗੂ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਮਿਕਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਮੋਟੀਕੋਨ, ਸੈਲਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਪੂਲਰ ਮੀਡੀਆ ਦੀਆਂ ਕਲਿਪਿੰਗਜ਼ ਦਾ ਵੀ ਖੂਬ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਐਕਸੈਪਸ਼ਨਲ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਜਟਿਲ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਕੱਲੇ ਪਾਰ-ਗਾਸਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਕਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟੇਰੋਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਆਦਿ ਮਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਵੀਂਹ ਏਕੜ ਅੰਦਰ ਫੈਲੇ ਕਾਲਿਜ ਵਿਚ ਚੌਂਤੀ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਛੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਤਾਰਾਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਕਲਾਸਰੂਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਕਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਸਾਂਝੇ ਨਾਚ ਨੱਚਦੇ ਹਨ, ਆਸ਼ਕੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫੁੱਟਬਾਲ ਦੇ ਮੈਚ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਯੂਥ ਫੈਸਟੀਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ

ਖੜਮਸਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੜਾਈਆਂ ਵੀ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਰੇਂਜ ਅਤੇ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ 'ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ' ਲਿਖੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਇਸ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਕਾਲਿਜ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਨੇਡਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲੀ ਕੀਤੇ ਕਮਰਸੀਅਲ ਲਾਈਨਾ ਉਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਾਲਿਜਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ।

ਮਾਨਵ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਓਪਨ ਅਤੇ ਡਾਈਨੇਮਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਅਨਾਪਰਿਡਕਟੇਬਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੁਣ ਆਨਲਾਈਨ ਅਤੇ ਆਫਲਾਈਨ ਇਨਵਾਇਰਨਮੈਂਟਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਯੁਨੀਕ ਤਗੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਰਗੋਨਾਈਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਆਪਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਨੂੰ ਚਾਰ ਫੈਕਟਰ ਕਨਸਟੀਟਿਊਟ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਨੰਬਰ ਇਕ ਮੌਬਿਲਟੀ, ਨੰਬਰ ਦੋ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਨੰਬਰ ਤੰਤੰ ਕੌਪਲੈਕਸਟੀ ਅਤੇ ਨੰਬਰ ਚਾਰ ਅਨਾਪਰਿਡਕਟੇਬਿਲਟੀ। ਅਨਾਪਰਿਡਕਟੇਬਿਲਟੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਥੋੜਾ ਨਾਲ ਹੈ: ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੋਚ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਵੱਲ ਧਕੇਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਰਿਵਾਈਜ਼ ਅਤੇ ਅਪਡੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁਪਰਡਾਇਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪੁੰਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਰਡਾਈਵਰਸ ਅਤੇ ਕੌਪਲੈਕਸ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਦੇ ਪਰਖਦੇ ਅਤੇ ਇਮੈਜਿਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵੰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ 'ਕੌਪਲੈਕਸ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਕਿਆਸ ਜਾਂ ਕੌਪਲੈਕਸਿਟੀ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਕੁਨੈਕਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਪੇਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਪੇਚੀਦਾ ਅਤੇ ਜਟਿਲ, ਮੇਰੇ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਤੰਤੰ ਸਿਮਲਟੇਨੀਅਸ ਲੇਅਰਜ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੰਤੰ ਲੇਅਰਜ਼ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਜਗਿਆਸਾ ਜਗਾਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਇਹ ਨਵੀਂ ਲੇਅਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗੀਪਲੇਸਮੈਂਟ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਮੌਮੈਂਟ ਹੈ।

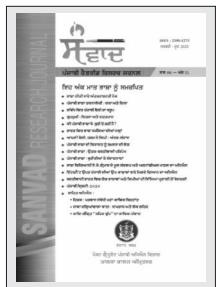
ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਫਿਸ਼ੇਮੇਨੀਅਨ ਅਤੇ ਸਾਸੂਗੀਅਨ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅੱਡਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸਥਾਪਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਿਟ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਪੀਚ ਕਮਿਊਨਟੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਸਿਰਜਿਤ ਘੇਰਾਬੰਦੀਆਂ ਤਿੜਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਨਕੱਨਿਕ ਸਟਰਕਚਰਜ਼ ਡਾਇਆਕਰੋਨਿਕ ਵਹਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੀਨੀਅਰ ਧਾਰਨਾ ਹਿੱਲਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁਣ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਅਸਥਿਰ, ਅਸਥਾਈ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੁਪਰਡਾਈਵਰਸ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ :

1. G.A. Grierson - *Linguistic survey of India*. Calcutta Government Press.
2. Vidya Bhasker Arun, *A comparative phonology of Hindi and Punjabi*, Punjabi Sahitya Akademi, Ludhiana

ਗੁਰਮੁਖੀ : ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ

ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਮੂਹਕ ਸ਼ਨਾਖਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਿੱਥੋਂ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਹਿਚਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਥੇ ਹੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਚਾਰ-ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ, ਇਹ ਲਿਖਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਮੂਹਕ ਸ਼ਨਾਖਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲਾਸੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਯੂਨਾਨੀ ਤੋਂ ਲਾਤੀਨੀ) ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸਾਬਕਾ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ, ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ, ਦਸਵੀਂ-ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਵਾਹੀ-ਸਰਤੋਂ ਸੋਲਵੀਂ-ਸਤਾਰ੍ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਤਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਆਕਰਨ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਤੇ ਅੰਰੋਂਗਰਾਫੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉਧਾਰੇ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ‘ਕਿਰਿਆ’ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਆਕਰਨਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ‘ਕਿਰਿਆ’ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਹਿਚਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਿਪੀ ਤੇ ਅੰਰੋਂਗਰਾਫੀ ਜਦੋਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਹਿਚਾਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਕਾਢੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਤੇ ਅੰਰੋਂਗਰਾਫੀ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਚਾਰ, ਵਪਾਰਕ ਕੰਮ-ਕਾਜ, ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ-ਸੰਚਾਲਨ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਚਿਰਜੀਵੀ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਕਾਲ-ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਜੂਦਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੰਰੋਂਗਰਾਫੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਵੀਂ ਤੋਂ ਸਤ੍ਤਾਰ੍ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਾਂ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਰਚੇ ਗਏ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। 1947 ਮਹੀਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ
ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੈਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ,
ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਅਨ ਸਕੂਲ;
ਸਾਬਕਾ ਡੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ;
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਫੋਨ: 01752282574,

9855957639

ਈਮੇਲ:
dr.pssidhu@yahoo.co.in

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਫਿਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਯਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ, ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ, ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕੀਵੰਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੌਲਵੰਂ-ਸਤਾਵੰਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਅਸੀਰ ਲਿਖਣ-ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਈ ਲਿਖਣ-ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੇ ਔਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤ, ਗੁਰਮੁਖ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੀ ਸੰਕਲਪਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਵਲੀ (paradigm) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ/ਧਾਰੂ ਰੂਪ {ਗੁਰੂ} ਅਰਥਾਤ 'ਗੁਰੂ' ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ (derivation) ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਵਲੀ ਦੇ ਕੋਂਦਰ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਬਿਰਾਦਰੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਵਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਘੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੰਕਲਪਾਂ' ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਧਿਰਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਕ, ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸ਼ਰੋਤਾ/ਪਾਠਕ। ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਕ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਅਬਦਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਸ਼ਰੋਤਾ/ਪਾਠਕ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਰੋਤਾ/ਪਾਠਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ 'ਪ੍ਰਤਿਭਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਰਥ-ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ; ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚੋਂ ਉਚਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲਿਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਵਲੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ 'ਬਾਣੀ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ 'ਗੁਰਮਤ' ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਗੁਰਮੁਖਾਂ' ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਕਿਹਾ। ਤਿੰਨੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਰਥ-ਘੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ 'ਪ੍ਰਤਿਭਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਇਕ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਜੂਦ 'ਗੁਰੂ' ਤੇ 'ਗੁਰੂ-ਕਾਲ' ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਮੂਲ/ਧਾਰੂ ਰੂਪ (ਗੁਰੂ) ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਲਿਖਣ-ਸੰਦਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਣ-ਤਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਔਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖਣ-ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਸਰੋਤ (1604) ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 'ਲਿਖਤ' ਸੁਣਨ ਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਖ-ਪੱਧਰ ਦੇ 'ਅੱਖਰਾਂ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿਖਾਗੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਕੋਡ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕੋਡ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ (ਪੜ੍ਹ ਕੇ) ਲਿਖਾਗੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਤੱਕ ਪੁਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਗੈਰ-ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਸਚਾਂਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਦਦ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਧਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਦੇਵਨਾਗਰੀ,

ਸ਼ਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ) ਦੀ ਥਾਂ ਗੈਰ-ਸੰਪਰਦਾਇਕ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ’ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਸਾਹਿਤ/ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਐਲਫਾਬੈਟ (alphabets), ਉਚਾਰ-ਖੰਡੀ (syllabic), ਲੋਗੋਗਰਾਫਿਕ (logographic), ਐਬਜ਼ਾਦ (abjads), ਆਬੁਗੀਦ (abugida) ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ‘ਐਲਫਾਬੈਟ’ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ-ਇਕਾਈਆਂ (graphemes) ਅਰਥਾਤ ਅੱਖਰ ਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਸਚਤ-ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਐਲਫਾਬੈਟ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਲਿਖਣ-ਇਕਾਈ ਇਕ ਸਾਰਬਕ ਧੁਨੀ (phoneme) ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅੱਖਰ ਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ‘ਆਬੁਗੀਦ’ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ (ਉ, ਅ, ਈ ਨੂੰ ਡੱਡ ਕੇ) ਵਿਚ/ ਅ/ ਸੂਰ ਨਿਹਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵੱਜ਼ਾਂ ‘ਕਰ’ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ /ਕ/ ਤੇ /ਰ/ ਵਿਚਕਾਰ /ਕ/ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਾਤਰਾ-ਰਹਿਤ ਸੂਰ /ਅ/ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ‘ਕਰ’ ਨੂੰ ‘ਕ੍ਰ’ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ /ਕ/ ਦੇ ਪੈਰ ’ਚ /ਰ/ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਐਲਫਾਬੈਟ ਅਤੇ ਆਬੁਗੀਦ ਦੋਵਾਂ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਸੂਰਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਲਿਪੀ (script) ਹੋਵੇ, ਦੂਜੀ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਕ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਬੁਲਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸੌਚ ਨੂੰ ਲਿਖਣ-ਕੋਡਾਂ (ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ) ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਣ ਤੇ ਪਾਠਕ ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਣ-ਕੋਡਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ (ਪੜ੍ਹ) ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥੇ ਹੋਣ। ਤੀਜੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਗਟ ਸੂਰਪ ਨੂੰ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫ਼ੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਸਚਤ ਨੇਮਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਪਰਿਪਖ ਵਿਚ ਧੁਨੀ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਾਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸੂਰਪ (ਅੰਰਥੋਗਰਾਫ਼ੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ) ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਿਧਾਂਤਕ ਧਾਰਨਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਲਿਖਣ-ਸੰਦਾਂ, ਲਿਖਣ-ਤਲਾਂ, ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਠੀਕਰੀ ਲਿਖਤਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਮੌਹਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਮੂਨੇ ਸਮੇਰ (3300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ), ਮਿਸਰ (3100 ਈਸਾ ਪੂਰਵ), ਸਿੰਧ (2600 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਅਤੇ ਚੀਨ (1200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਟਰੂ ਰਾਇਟਿੰਗ (true writing) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰੋਟੋ-ਰਾਈਟਿੰਗ (proto-writing) ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਐਲਫਾਬੈਟ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਸਰ (1800 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ 300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਸਦੋਂ ਵਜੋਂ ਕਾਨੇ/ਬਾਂਸ ਦੀ ਕਲਮ (400 ਈਸਾ ਪੂਰਵ), ਖੰਭ ਪੈਨ (6ਵੀਂ ਸਦੀ), ਡੰਕ (dip pen) (43-410 ਈਸਵੀ), ਫਾਊਂਟੇਨ ਪੈਨ (ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ) ਅਤੇ ਬਾਲ ਬੁਆਈਟ ਪੈਨ (19ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ। 'ਲਿਖਣ-ਤਲਾਂ' ਵਜੋਂ ਸਿੱਟੀ (3100 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਪਾਣੀਰਸ ਸਕਰੈਲ (3000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ), ਬਾਂਸ-ਕਿਤਾਬਾਂ (1500 ਈਸਾ ਪੂਰਵ), ਮੌਮ, ਪੱਤੇ, ਲੱਕੜ (500 ਈਸਾ ਪੂਰਵ), ਚੰਮੜਾ (200 ਈਸਾ ਪੂਰਵ), ਕਾਗਜ਼ (105 ਈਸਵੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਵੱਡ ਬਲਾਕ/ਪਿੰਟਿੰਗ (200 ਈ.), ਪ੍ਰੀਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ (1440 ਈ.), ਪੱਥਰ ਦਾ ਛਾਪਾ (1796 ਈ.) ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਪਿੰਟਿੰਗ (1991 ਈ.) ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਣ-ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਇਸ ਪਰਿਧੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਮੂਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ : ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਠੀਕਰੀ ਲਿਖਤਾਂ (3000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ), ਬ੍ਰਾਹਮੀ (300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ (400 ਈਸਾ ਪੂਰਵ)। ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ। ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਫਗਾਨਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਉਤੇ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਰੰਧਾਰੀ ਪਾਕਿਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਪੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 400 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ 300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਸ਼ੂਨ੍ਹ ਹੋਈ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਔਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ :

- i. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਂਗ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
- ii. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਗ ਆਬੁਗੀਦ ਅਤੇ ਐਲਫਾਬੈਟ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਰਪੂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦਕਿ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਂਗ ਮਾਤਰਾ-ਵਾਹਕਾਂ (ਅ, ਓ, ਏ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੈਰ 'ਚ ਅੱਖਰਾਂ (ਪੈਰ 'ਚ ਰਾਗਾ, ਵਾਵਾ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।
- iii. ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਂਗ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦਸ ਸੂਰਾਂ ਲਈ 9 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਜੋੜੇ ਦੀਰਘ-ਹ੍ਰਸਵ ਸੂਰਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕੇਵਲ ਦੀਰਘ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।
- iv. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਂਗ ਨਾਸਿਕ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਪੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- v. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਂਗ ਨਿਯਮਤ ਵਰਗਾਂ (ਕ ਵਰਗ, ਚ ਵਰਗ ਆਦਿ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- vi. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਜੋਂ ਦੋ ਡੰਡੀਆਂ ਜਾਂ ਇਕ ਡੰਡੀ ਉਪਵਾਕ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ; ਇਕ ਨੁਕਤਾ, ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਅਤੇ ਹਾਈਫਨ ਛੋਟੇ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਅਤੇ ਅਰਧ ਚੰਦਰਮਾ ਜਾਂ ਕੰਵਲ ਵੱਡੇ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ (ਅਲ ਬਿਰੂਨੀ, 10030 ਈ.), ਸਿੱਧ ਮਾਤ੍ਰਿਕ (ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, 1950); ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, 1992) ਜਾਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ (ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, 1999) ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਸਨ। ਜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ

ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਾਤਰਾਵਾਂ (ਅੰਕੜ ਅਤੇ ਦੁਲੈਂਕੜ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੋਕ (269 ਈਸਾ ਪੂਰਵ-232 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ : ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਬਣ ਗਏ। ‘ਉੱਤਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ’ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ‘ਦੱਖਣੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ’ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚੋਂ ‘ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ’ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 240-605 ਈਸਵੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ। ‘ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ’ ਤੋਂ ‘ਸਿੱਧਮ’, ‘ਸ਼ਾਰਦਾ’ ਤੋਂ ‘ਨਾਗਰੀ’ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ‘ਸਿੱਧਮ ਲਿਪੀ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੋਧੀ ਗੰਬਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਧਮ ਮਾਤ੍ਰਕਾ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 550-1200 ਈਸਵੀ ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ‘ਨਾਗਰੀ’ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ (750-1100 ਈ.) ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ (800 ਈ.) ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ। ਸਿੱਧਮ ਲਿਪੀ ਦੀ ਕੋਈ ਮਾਤ੍ਰਕਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਦਕਿ ਛੇ ਅੱਖਰਾਂ (ਗ, ਠ, ਪ, ਫ, ਬ, ਮ) ਦੇ ਰੂਪ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅੱਧ-ਪਚਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧਮ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧਮ ਮਾਤ੍ਰਕ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਮ ਮਾਤ੍ਰਕਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਵਾਂ (ਕੰਨਾ, ਸਿਹਾਰੀ, ਬਿਹਾਰੀ, ਅੰਕੜ) ਅਤੇ ਨੌ ਅੱਖਰਾਂ (ਗ, ਘ, ਤ, ਥ, ਧ, ਪ, ਫ, ਮ, ਰ) ਦੇ ਰੂਪ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 300 ਸਾਲ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਜੇ ਦੋ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿੱਧਮ ਲਿਪੀ ਦੇ ਛੇ ਅੱਖਰਾਂ ਜਦਕਿ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੌ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਤਰ ਰੂਪਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ, ਸਿੱਧਮ ਜਾਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ ਖੇਤਰੀ ਲਿਪੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰੂਪ ਦੀ ਸਤਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਅੰਗ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਸਰੋਤ ਸਰੂਪ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ (1604) ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਥ ਲਿਖਤ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸਰੂਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰਦ ਦੇਵ (1504-1552) ਦੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲ (1469-1707 ਈ.) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਬਿਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਮਿਆਰ, ਮਕਸਦ ਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੇ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਲਈ ‘ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਲਈ ‘ਲੰਡਿਆ’ (10ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੰਡਿਆਂ ’ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਖੋਜਕੀ (16ਵੀਂ ਸਦੀ), ਖੁਦਾਬਦੀ (1550 ਈ.), ਮਹਾਜਨੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ (18ਵੀਂ-20ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ‘ਟਾਕਰੀ’ ਲਿਪੀ (16ਵੀਂ ਤੋਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ) ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ‘ਲੰਡੇ’ (ਬਿਨਾਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਖਰ) ਕਵੇਲ ਅੱਖਰ ਸਨ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰੀ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਂ ਪਾਂਤ, ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਘ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਬਲੋਚਸ਼ਤਾਨ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਰੂਪ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ‘ਖੋਜਕੀ’ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਡੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜਾ

(ਸ੍ਰੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ) ਆਪਣੇ ਸੂਫੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਖਵਾਜਾ ਸਿੰਘੀ ਪੀਰ ਸਦਰ-ਉਲ-ਦੀਨ ਨੇ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਵਾੜੀ ਹਿੰਦੂ ਵਧਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਲੰਡਿਆਂ ਨੂੰ 'ਮਹਾਜਨੀ' ਲਿਪੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। 'ਮਹਾਜਨੀ' ਦਾ/ ਉ, ਗ, ਘ, ਪ, ਮ/ ਦੇ ਰੂਪ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਤਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ 'ਖੁਦਾਬਦੀ' ਲਿਪੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੁਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਿੰਘੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਬਿਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਹਿੰਦੂ ਅੰਤਰਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਵਧਾਰੀ ਵਰਗ ਖੁਦਾਬਦੀ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਖੁਦਾਬਦੀ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਖੁਦਾਬਦੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ (ਅ, ਆ, ਏ, ਓ, ਔ, ਅੌ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਥੇ ਲਾਂ, ਦੁਲਾਵਾਂ, ਕਨੋੜੇ ਲਈ /ਅ/ ਮਾਤਰਾ ਵਾਹਕ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 18ਵੀਂ ਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ 'ਮੁਲਤਾਨੀ ਲਿਪੀ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪੈਸ਼ ਵਲੋਂ ਨਿਉ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ (1819) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ 'ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ' ਤੇ ਆਧਾਰਤ 'ਟਾਕਰੀ ਲਿਪੀ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ (ਅਜੋਕੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਵਾਂ (ਸਿਹਾਰੀ, ਬਿਹਾਰੀ, ਅੰਕੜ, ਦੁਲੈਂਕੜ), ਨਾਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ 14 ਅੱਖਰਾਂ (ਖ, ਗ, ਟ, ਠ, ਡ, ਤ, ਥ, ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ, ਰ, ਸ) ਦੇ ਰੂਪ ਸਮਾਨਾਤਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ 5 ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਤਰ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਅੱਖਰ (ਲੰਡੇ) ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਅਜੋਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਡੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ: ਖੁਦਾਬਦੀ, ਖਜੋਕੀ, ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਟਾਕਰੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅੱਖਰਾਂ (14) ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ (4) ਦੇ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਤਰ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲੇ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਲਈ ਟਾਕਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਟਾਕਰੀ ਲਈ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਉਚਰਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਯਤਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰਬਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅੱਖਰਾਂ, ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਜੋ ਕੋਈ ਲਿਪੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੀ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਵੇਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਬਾਣੀ-ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਮੰਨੌਤ ਸਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀਆਂ (ਪੱਟੀ, ਓਅੰਕਾਰ ਆਦਿ) ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ 45 ਸਾਰਬਕ ਧੁਨੀਆਂ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ 45 ਅੱਖਰਾਂ, ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ

ਸਹਾਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਦੋ ਮਾਤਰਾਵਾਂ (ਹੌੜਾ ਤੇ ਅੰਕੜ : ਜਿਵੇਂ ਸੁਈ), ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਟਿੱਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਥਾਂ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪੈਰ 'ਚ ਉ, ਸ, ਹ, ਚ, ਟ, ਤ, ਕ ਯ, ਵ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ, ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਜਨਮਸਾਥੀ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਜੇ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ ਰਚੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਵਿਆਕਰਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੈਤੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੋਸ਼ ਰਚੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਕਾਨੂੰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ 'ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲਈ ਕੁਝ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਘੜੇ।

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ 35 ਅੱਖਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸਦਕਾ ਛੇ ਅੱਖਰ ਹੋਰ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋੜ ਲਏ ਗਏ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ, ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ, ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ, ਉਪਵਾਕਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਚਾਰਨ (ਸਾਰਬਕ ਧੁਨੀਆਂ) ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ (ਸਾਰਬਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ) ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਜੁਗਤਾਤਮਕ (structural) ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ 49 ਸਾਰਬਕ ਧੁਨੀਆਂ (29 ਵਿਅੰਜਨ, 10 ਸੂਰ, ਦੋ ਅਰਧ ਸੂਰ, ਤਿੰਨ ਸੂਰਾਂ, ਇਕ ਨਾਸਿਕਤਾ, ਇਕ ਬਲ, ਦੋ ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨ) ਨੂੰ 56 ਅੱਖਰਾਂ, ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ (38 ਅੱਖਰ, ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਵਾਹਕ, ਨੌ ਮਾਤਰਾਵਾਂ, ਇਕ ਅੱਧਕ, ਇਕ ਬਿੰਦੀ ਤੇ ਇਕ ਟਿੱਪੀ, ਪੈਰ 'ਚ ਹ, ਰ, ਵ) ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੈਂਤੀ' ਅਤੇ 'ਮੁਹਾਰਨੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰਬਕ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਲ ਕੇ ਵੇਖਿਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ /ਉ ਅ ਈ/ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਵਾਹਕ ਹਨ। /ਸ ਤੋਂ ਲ/ ਤੱਕ ਦੇ 29 ਅੱਖਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 29 ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਅੱਖਰ (ਭ, ਧ, ਚ, ਝ, ਘ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੁਰੀ ਉਚਾਰਨਾਂ, ਦੋ ਅੱਖਰ (ਯ, ਵ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਰਧ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੋ ਅੱਖਰ (ਖ, ਗ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਧਾਰੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਰਪੂਣ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਵਾਹਕ (ਉ, ਅ, ਈ) ਅਤੇ 9 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਮੁਹਾਰਨੀ (ਅ ਆ, ਇ ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਅੰ, ਆਂ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 10 ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨਾਂ (geminates) ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਅੱਧਕ' ਅਤੇ /ਰ/ ਤੇ /ਵ/ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ (consonant clusters) ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੈਰ 'ਚ /ਰ/ ਅਤੇ ਪੈਰ 'ਚ /ਵ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੁਰੀ ਉਚਾਰਨਾਂ (ਉੱਚੀ, ਮੱਧਮ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ) ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੰਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਨਿਸਚਤ ਨੇਮ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ ਨੂੰ ਭ, ਧ, ਚ, ਝ, ਘ, ਘ, ਹ ਪੈਰ 'ਚ ਹ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ :

- i. ਜਦੋਂ /ਭ, ਧ, ਚ, ਝ, ਘ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੂਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਮਵਾਰ /ਪ, ਤ, ਟ, ਚ, ਕ/ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸੂਰ ਉੱਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਘੋੜਾ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੈ [Kora]
- ii. ਜਦੋਂ /ਭ, ਧ, ਚ, ਝ, ਘ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ

- ਊਚਾਰਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ /ਬ, ਦ, ਡ, ਜ, ਗ/ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰ ਉੱਤੇ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਧਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰ ਉੱਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਲੱਭ’ ਦਾ ਊਚਾਰਨ ਉੱਚੀ [leba] ਅਤੇ ‘ਲਭਾਇਆ’ ਦਾ ਊਚਾਰਨ ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ [lebala] ਵਾਲਾ ਹੈ।
- iii. ਜਦੋਂ /ਭ, ਧ, ਚ, ਝ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਊਚਾਰਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ /ਬ, ਦ, ਡ, ਜ, ਗ/ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰ ਉੱਤੇ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਲਾਭ’ [lab]
  - iv. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ /ਹ/ ਨਾਚੀ ਨਾਦ ਯੰਤਰੀ ਵਿਅੰਜਨ /ਹ/ ਦੇ ਊਚਾਰਨ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਇਹ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਰਾਹ’ [ra] ‘ਚਾਹੀਦਾ [caida]
  - v. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ /ਹ/ ਨਾਲ ਆਈ ‘ਸਿਹਾਰੀ’ ਦਾ ਊਚਾਰਨ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਵਾਲੀਆਂ ‘ਦੁਲਾਵਾਂ’ ਦੇ ਊਚਾਰਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਸ਼ਹਿਰ’ [ser] ਜਦੁਕਿ ਵਿਚਕਾਰਲੇ /ਹ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ‘ਸਿਹਾਰੀ’ ਦਾ ਊਚਾਰਨ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਵਾਲੀ ‘ਲਾਂ’ ਦੇ ਊਚਾਰਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਸਿਹਰਾ ਵਿਚ [sera]
  - vi. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ /ਹ/ ਨਾਲ ਆਈ ਔਕੜ ਦਾ ਊਚਾਰਨ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਵਾਲੇ ‘ਕਨੌੜੇ’ ਦੇ ਊਚਾਰਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਸਹੁਰਾ’ [sora]
  - vii. ਪੈਰ 'ਚ /ਹ/ ਦਾ ਊਚਾਰਨ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਪੜ੍ਹੁ’ [per] ਪਰ ਜੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਸੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨੀਵੀਂ ਸੂਰ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਪੜ੍ਹਾ’ [pera]

ਬਿੰਦੀ ਤੇ ਟਿੱਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ /ਟਿੱਪੀ/ ਹੀ ਨਾਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਟਿੱਪੀ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਗੜਦਾ ਹੋਵੇ (ਜਿਵੇਂ ਕੰਨਾ) ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਟਿੱਪੀ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੀ ਨਾ ਬਚੇ (ਜਿਵੇਂ ਬਿਹਾਰੀ) ਤਾਂ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੈਰ 'ਚ /ਰ/ ਤੇ /ਵ/ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ /ਪੀਤੁ/ ਵਿਚ ਪੈਰ 'ਚ /ਰ/ /ਪ/ ਤੇ /ਰ/ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ /ਸੂਰ/ ਵਿਚ /ਸ/ ਦੇ ਪੈਰ 'ਚ /ਵ/ /ਸ/ ਤੇ /ਵ/ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਰਮੂਖੀ ਦਾ ਅੱਧਕ (ੴ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ /ਪੱਕਾ/ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨ /ਕ/ [-kk-] ਲਈ ਅੱਧਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੋ /ਅ/ ਤੇ /ਨ/ ਦਾ ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨੀ ਊਚਾਰਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟਿੱਪੀ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੁੱਟ ਵਿਅੰਜਨ /ਮ/[mm] ਜਾਂ /ਨ/ [-nn] ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ /ਚਮੰ/[cemm] ਅਤੇ /ਚੰਨੰ/[cenn]

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਗਰਮੂਖੀ ਲਿਪੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਔਰਥੋਗਰਾਫੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਰਮੂਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੁਕਿ ਗਰਮੂਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਔਰਥੋਗਰਾਫੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਅਜੋਕੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੋੜਾਂ (ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ) ਨਾਲ ਜੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਉਚਾਰਨ : ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ

ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਅੱਜ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਸਕੂਲ ਬੋਲੀ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਪੰਜਾਬ/ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਜ੍ਰਿਆਨਾਂ/ਮਾਤਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ, ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਖੇਤਰੀ/ਕਬਾਇਲੀ ਬੋਲੀਆਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਤਾਕਤਵਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਖਾਰਜ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਥ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਉਹਦੇ ਹਮ-ਉਮਰ ਜੋਟੀਦਾਰਾਂ (Peer Group) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਮ-ਉਮਰ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ (Domains) ਇਸ ਕਦਰ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਆਮ ਕਿਆਸ-ਅਗਈਆਂ ਤੋਂ ਪਕੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰ (Tone) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ, ਆਸਾਮੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਉੜੀਆ, ਕੱਕਣੀ, ਬਿਹਾਰੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸਿਰਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੈਦਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ (ਮਾਗਾਧੀ, ਅਰਧ-ਮਾਗਾਧੀ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸੌਰਸੈਨੀ, ਪੈਸਾਚੀ) ਅਧਿੰਸ਼ਾਂ (ਮਾਗਾਧੀ, ਅਰਧ-ਮਾਗਾਧੀ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸੌਰਸੈਨੀ, ਪੈਸਾਚੀ) ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਗੁਜਰਦੀਆਂ ਆਪਣਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁਹਾੰਦਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾ/ਕ੍ਰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੈਦਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿੰਸ਼ਾਂ

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰਿਜਨਲ

ਕੈਂਪਸ, ਜਲੰਧਰ

ਫੋਨ: 9417105225

ਈਮੇਲ:

sangha_gndu@yahoo.com.

ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਨਾ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਂਨਤਰ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਗੌਣ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ/ਅਪਭੰਸ਼ਾਂ (ਕੈਕੋਈ, ਟੱਕੀ, ਮਦਰ ਆਦਿ) ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੜਾਅ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ/ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਰਾਘਾਤ (ਟੋਨ ਸਿਸਟਮ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੱਥ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੋਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਰਾਵੜ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਰਾਵੜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਾਵੜ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ “ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਕੌਣ ਹਨ?” (ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 24 ਨਵੰਬਰ 2019) ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਖੀਗੜੀ (ਹਿਸਾਰ, ਹਰਿਆਣਾ) ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੇ ਸਿੱਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਮਨੋਖੀ ਪਿੰਜਰਾਂ ਦੇ ਡੀ.ਐਨ.ਏ. ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਰੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਦਰਾਵੜਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਰੀਆਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਦਰਾਵੜ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਪੂਜਾ, ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ, ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਰਾਵੜ/ਸਿੱਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆਈ/ਵੈਦਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਅੱਜ ਵੀ ਆਰੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਲਾਤ ਹਨ, ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਾਵੜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੀ ਹੈ, ਆਰੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਨਾਮ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਪਰ ਦਰਾਵੜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਰਾਜਾ, ਲਿੰਗਈਆਂ, ਲਿੰਗੋਸ਼ਵਰ, ਮਹਾਂ ਲਿੰਗਮ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੀਰ, ਕੋਟ, ਕੁਰੂ (ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ) ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਦਰਾਵੜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖਾਸਾ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਰਾਵੜ, ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਦਰਾਵੜ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਧੁਨੀਆਂ/ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਸੁਰ ਤੇ ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਤ ਉਚਾਰਨ (Gemination) ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੁਆਚਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰ, ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਧੁਨੀਆਂ (ੜ, ਲ, ਣ) ਤੇ ਦੁੱਤ ਉਚਾਰਨ ਗਾਇਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਦੁੱਤ ਉਚਾਰਨ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ “ਸਰਪ” (ਸਰਫ) ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ “ਸਾਂਪ” ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ “ਸੱਪ” ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ (ਨ) ਅਤੇ (ਲ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ (ਣ) ਅਤੇ (ਲ) ਦਾ ਉਲਟਜੀਭੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੁੱਤ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਉਲਟਜੀਭੀ ਉਚਾਰਕ ਸੁਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੱਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਰ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਸੁਰੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸੁਰੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ) ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ, ਮਲਵਈ ਅਤੇ ਪੁਆਧੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੋਠੋਹਾਗੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ

ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ; ਸੁਗੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਸਤ/ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਖੋਜ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੈਸ਼ਾਚੀ ਅਪਭ੍ਰੂਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਦੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਗੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ) ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਸਰਪ' (ਸਾਰਥੀ: ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ 'ਸੱਪ੍ਤ', ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ/ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ 'ਸਾਪ') ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਸੱਪ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਣਨ-ਸਰੋਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਚੱਕਰ (Inner Circle) ਦੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਚੱਕਰ (Outer Circle) ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੇ ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਚੱਕਰ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਪਰਕ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਪੁੰਗਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਖਿਲਾਰ (Lexical and Areal Diffusion) ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗੇ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਖਿਲਾਰ (Lexical Diffusion) ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਲਪਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤਾਂ ਤੱਕ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰਨਤਾ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਖੇਤਰੀ ਖਿਲਾਰ (Areal Diffusion) ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥ (Fact) ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜਣਨ-ਸਰੋਤ ਹੈ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਰਚਨ-ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਗੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਗੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਗੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਂਨਤਰ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਗੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਦਰਲੇ ਚੱਕਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਗੌਣ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ/ਆਪਭ੍ਰੂਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਹਰਲੇ ਚੱਕਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਪੈਸ਼ਾਚੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ/ਆਪਭ੍ਰੂਨ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਮਾਝੀ' ਹੈ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਰਚਨ-ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ/ਘ, ਝ, ਚ, ਧ, ਪ/ ਅਤੇ ਸੁਰਯੰਤਰੀ ਧੁਨੀ/ਹ/ ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਝੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੁਆਬੀ, ਮਲਵਈ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਹੈ ਤੇ ਪੁਆਧੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੋਂ ਘੱਟ।

ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ (ਘ, ਝ, ਚ, ਧ, ਪ, ਭ) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਰਗ ਦੀ ਅਧੋਸ਼ ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀ/ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ/ ਨਾਲ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਰਗ ਦੀ ਸਘੋਸ਼ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀ/ਗ, ਜ, ਡ, ਦ, ਬ/ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ/ ਘ, ਝ, ਚ, ਧ, ਪ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਘੋਸ਼ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀ/ਗ, ਜ, ਡ, ਦ, ਬ/ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਦਾ ਆਉਣਾ ਦਬਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦਬਾ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਸੂਰ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਦਬਾ ਪਰ-ਵਰਤੀ ਸੂਰ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਯੰਤਰੀ ਧੁਨੀ/ਹ/ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਮਾੜੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਾੜੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਸੁਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪਛਾਣ-ਲੱਛਣ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੁਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਪਰਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਸਮਾਜਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਖੁੰਜ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਉਲਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਜਿੰਨੀ ਮਾਰੂ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੈ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਮਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤਰਨਾਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੋਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਭਾਂਪਣ ਅਤੇ ਪਰਖਣ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ, ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਬੇ-ਸੁਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ/ਘ, ਝ, ਢ, ਧ, ਤ/ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ/ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ/ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਨੂੰ ਕਰ ਤੇ ਘੋੜਾ ਨੂੰ ਕੋੜਾ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚੋਂ /ੜ/ ਅਤੇ /ਲ/ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਟੋਨ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਮੂਰਧਨੀਆਂ/ੜ, ਲ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੈਦਿਕ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਿੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਪਰਕ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਧਨੀ (ਉਲਟਜੀਭੀ) ਧੁਨੀਆਂ/ੜ, ਲ/ ਦੀ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਆਮ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਤਥਾਂਦੀਲੀ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਸਾਇਣਕ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਕਤਵਰ ਭਾਸ਼ਾ (Power Language) ਕਮਜ਼ੋਰ ਭਾਸ਼ਾ/ਵਿਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤਾਕਤਵਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਭਾਸ਼ਾ/ਵਿਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਭਾਸ਼ਾ/ਵਿਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਟਕਸਾਲੀ ਮੁਹਾਂਦਰੇ/ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੇ-ਸੁਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਅੱਜ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੇ-ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਇਹ ਮੁੱਖ ਵਾਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਠਦਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਕ-ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ/ਸੀ।

ਟਿੱਪਣੀ : ਇਸ ਆਰਟੀਕਲ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਰੀ ਰਿਹਿੰਦੇ ਦੋ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜੌੜੇ ਬੱਚਿਆਂ (ਮੁੰਡਾ/ਕੁੜੀ) ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ/ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਟੁੱਟੀ-ਭੱਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ/ਸੁਣਿਆ। ਘਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਅਤੇ ਉਲਟਜੀਭੀ/ਮੂਰਧਨੀ ਉਚਾਰਨ ਗਾਇਬ ਹੈ।

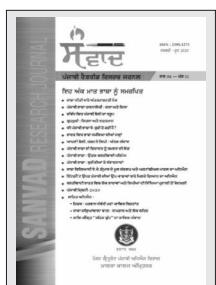
ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ

ਅਦਿਕਾ

ਅੱਜ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਸ਼ੈਅ ਲੱਭ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਤਦੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਹਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਮਹਾਬਲੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤ ਦਾ ਸਿਕਦਾਰ ਬਣਨ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕਈ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਯ਼ਵਾਲ ਨੇਹਾ ਹਰਾਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਕਰਾਂਤੀਆਂ ਨੇ ਅਕਾਰ ਦਿਤਾ- ਬੋਧਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Cognitive Revolution) ਨੇ ਲਗਪਗ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ। ਖੇਤੀ ਇਨਕਲਾਬ (Agricultural Revolution) ਨੇ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨੂੰ ਤੀਬਰ ਗਤੀ ਦਿਤੀ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਰਾਂਤੀ (Scientific Revolution) ਜੋ ਸਿਰਫ 500 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।¹ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਇਸਨੇ ਬੁਧੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪੁਨਿਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਬੋਲਣਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਖੁਨ ਖਰਬੇ ਕਰਾਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈਜਮਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾਲ ਤੱਕ ਬੀਜ ਕੈ ਬਾਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰਬ ਨਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ ਇਕ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੈ ਜੋ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

(ਉ) ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਬਨਾਮ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ

ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਹਰ ਸਟੇਟ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਂਗਰਾ

ਪੜ੍ਹੇਸਰ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਰਿਜ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ
ਮੁਕਤਸਰ

ਫੋਨ: 9417358120

ਈਮੇਲ:
profpsdhingra25@yahoo.in

ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਹੋਵੇ। ਇਸਨੂੰ ਲਿੰਗੂਆ ਫਰੈਂਕਾ (Lingua Franca) ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਜੇਤੂ ਹਾਕਮ ਅਧੀਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੋਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਤੂ ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀ ਜਟਿਲ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਧੀਨਾਂ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਘੱਟ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਧੀਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਹੋਣ। ਜੇਤੂਆਂ ਕੇਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧੀਨਾਂ 'ਤੇ ਠੋਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕੋਡ ਮਿਸ਼ਰਨ (Code Mixing) ਤੋਂ ਇਕ ਤੀਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਜਾ ਫਿਰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਹੈਜਮਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਕ ਉਚਤਾ, ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੈਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਵੱਡੇ ਆਰਥਕ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਨਾ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਰਬਸਪਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਕ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਮਸਲਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਹਾਂ ਕਾਵਾਂ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਨਿਆਂਏ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੰਗੀ ਤੇ ਬੜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਲਾਇਟਨਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੇਹੁੰਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਅਵਿਕਸਤ ਤੇ ਗੰਵਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ-ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਦੇ ਤੁਅਸਬ ਨੂੰ ਬੰਡਿਆ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ, ਅਪਨਾਈ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹੋਰ ਉਜ਼ਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।²

ਵਿਲੀਅਮ ਐਡਮ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ 1835, 1836, 1838 ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਜੋ 'ਆਨ ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ

ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।³

- (1) (ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ) ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੇਸਤਾਨੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ।
- (2) ਸਕੂਲ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿੱਜੀ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਕਮਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਅਕਸਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ ਜੋ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹੋਣਾ ਜੋ ਸਨ ਵੀ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਝੌਪੜੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।
- (3) ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਔਨਸਤ ਤਨਖਾਹ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਮਹੀਨਾ ਸੀ ਜੋ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੇ ਨੌਕਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਧੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ 'ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੇ ਸਨ।
- (4) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 2:1 ਸੀ ਤਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਇਹ 19:1 ਦਾ ਸੀ।
- (5) ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਈਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇ ਸੱਤ ਵਰ੍ਹੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰ੍ਹੇ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਵਪਾਰਕ ਖਤ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ, ਅਪੀਲ ਲਿਖਣੀ, ਅਨੁਦਾਨ, ਪੱਟਾ, ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪੱਤਰ, ਡੀਡ ਪੱਤਰ ਆਦਿ।
- (6) ਛਾਪੀ ਹੋਈ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ (ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ) ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਵਰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਸਿਖਦੇ ਸਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੌਖਿਕ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਰਮਲ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਦਾਤਾ' ਕਰਨ ਆਦਿ।
- (7) ਅਨੁਸਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਦਿਆ, ਹੱਸਲਾ, ਉਦਾਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚੋਂ ਗਾਇਬ ਸਨ। 'ਭੈਅ' ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। 'ਦੰਡ' ਪਹੀਲਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੀ। ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਣਾ ਸਾਧਾਰਨ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੱਠ, ਗਲ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘਸੁੰਨ, ਮੁੱਕੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੋਰ ਚਤੁਰ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਭੱਜਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।
- (8) ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਔਨਸਤ ਗਿਣਤੀ 8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਬਾਲਗ ਜੋ ਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ, 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਨ।

(9) ਇਸਤਰੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਅੰਰਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਲਿਖੇਰੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਜਲਦੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪੂਰੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਐਡਮ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨੌਂ ਅੰਰਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮਰਦਸ਼ੁਮਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਕ ਵੀ ਬਾਲਗ ਅੰਰਤ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਅਪਵਾਦ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁਰੂਰ ਸਨ।

ਅਨਾਵੁਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਖਲ ਅੰਦਰੋਂ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਲਗਪਗ ਇਕ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲ ਜਾਏਗਾ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਬੰਗਾਲੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਅਥਵਾ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਸਾਪਲਾਈ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਾਰੇਨ ਹੋਸਟਿੰਗਜ਼ ਨੇ ਕਲਕਤਾ ਵਿਚ 1781 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਮਦਰਸਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਲਈ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਈ ਸਮਰਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਸੀ।⁴

ਏਸੇ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ 1791 ਵਿਚ 'ਬਨਾਰਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਲਜ' ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਦੂਸਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਸੀ' ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਮਦਰੱਸਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਯੂਰਪੀ ਜੱਜਾਂ ਲਈ ਸਿਖਿਅਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।⁵

ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਲਈ ਨਾ-ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਜੁਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਗਪਗ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਇਸਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

1813 ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰਟਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਧਾਰਾ ਜੋੜੀ ਜਿਸਦੇ ਤਹਿਤ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਰਾਖਵੇਂ ਫੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਕਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਨਟ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਗਾਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਾਇਆ, ਆਮਦਨੀ ਜਾਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਫੌਜੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਰਕਮ ਬਾਕੀ ਬਚੇਗੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਵਰ੍਷ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਵੱਖਰਾ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਇਸ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਜਿਵੇਂ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ (ਕਲਕੱਤਾ) ਫੋਰਟ ਸੇਂਟ ਜਾਰਜ਼ (ਮਦਰਾਸ) ਤੇ ਬੰਬਈ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਏਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ।⁶

ਭਾਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਿਆ ਦੀਆਂ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚੋਂ ਜੱਝ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹਦੇ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਨ- ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਮੈਕਾਲੋ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਤਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਉਹਨੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜਾਨ ਡਿਗਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੁਗੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਰਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਿਖਿਆ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਦੁਆਰਕਾ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹੁਲਾਗਾ ਦਿਤਾ। 20 ਜਨਵਰੀ 1817 ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ 'ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਲਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ। ਇਹਦੇ ਪਿਛੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਗਾਥਾ ਹੈ।

ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਡੇਵਿਡ ਹੋਅਰ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਘੜੀ ਸਾਜ਼ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਏਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਉਹ ਖਾਰਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪੁਨਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਦਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਹਦੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਫੰਡ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਕ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮਦਦ ਵੀ ਦਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚਲੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਸਰ ਐਡਵਰਡ ਹਾਈਡ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਐਡਵਰਡ ਨੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੈਰਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 8 ਯੂਰੀਅਨ ਤੇ 20 ਭਾਰਤੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1813 ਵਿਚਲੀ ਸਿਖਿਆ ਗਰਾਂਟ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀਹ ਵਰਿਅਂ ਤੱਕ ਅਣਵਰਤੀ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਦੀ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ, ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1835 ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਖੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਜਾਨੂੰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਐਡਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਰਾਫ ਉਚਾ ਹੈ। ਐਫ.ਜੇ.ਸੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕ ਫੈਸ਼ਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਗਈ ਸੀ।⁷

1823 ਵਿਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਕ ਦਸ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਇਕ ਲੱਖ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਗਰਾਂਟ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਖਰਚਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਸੀ। ਕਮੇਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਮੁਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ।

ਉ. ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਡਾਰਸੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪਾਠ

ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੈ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ।

- ਅ. ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਉਚ ਵਰਗ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਐਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸਥਿਤੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ।

ਕਮੇਟੀ ਪੂਰਬਵਾਦੀ (Orientalist) ਤੇ ਪੱਛਮਵਾਦੀ (Anglosist) ਦੋ ਗੁਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਮੈਂਬਰ ਜੋ ਪੂਰਬਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਿਖਿਆ 'ਤੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੈਸਾ ਖਰਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ ਜਦ ਕਿ ਅੱਧੇ ਪੱਛਮਵਾਦੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਿਅਤ ਵੱਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਖਰਚੇ ਘਟਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲਜ ਲਈ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਪਰ ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਵੰਡੀ ਕਮੇਟੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕੀ।

ਮੈਕਾਲੇ 1834 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਾਧ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਉਹਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਥਾਨਕ, ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇਗੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਹੈਜਮਨੀ ਸਥਾਨਕ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਮੈਕਾਲੇ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਨਿਊਟਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਲੱਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅੱਗੇ ਪੂਰਬੀ ਗਿਆਨ ਬੈਣਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਇਹ ਵੀ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਰਬੀ ਪੜ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਮੈਕਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਮਿਨਟ' 2 ਫਰਵਰੀ, 1835 ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੁਝ ਤੱਤਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।⁸

1. ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਮਿਸਰ ਦੇ ਪਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਰ ਜੋ ਕਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਯੋਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਤਮ ਸੀ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪਾਸ਼ਾ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।
2. ਉਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਨ ਉਲਟਾ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਪੱਛਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਹੈ।
3. ਉਹਦਾ ਤੀਜਾ ਨੁਕਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਖੇਤਰ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪਿਛਲੇ 300 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਕੌਲ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਤਵੰਤਾ ਵਰਗ (Elite Class) ਇਹਨੂੰ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਚੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਮਹਾਨ ਯੂਰਪੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੂਜਾ ਹੈ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ।

4. ਉਹਦਾ ਚੌਥਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਸੁਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ਸਿਖਾਈ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਾਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
5. ਪੰਜਵਾਂ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਰਬੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਸ ਕਰੋੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਵਿਤਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਝੂਠਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਝੂਠਾ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਝੂਠਾ ਇਲਾਜ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਸਿਖਣ ਨਾਲੋਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸਾਰਬਕ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਣ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਅਰਬੀ ਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸਾਡੇ ਜਤਨ ਸੇਧਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਇਕ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪੰਜ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਮੈਕਾਲੇ ਦੀ ਵੋਟ ਫੈਸਲਾਕੰਨ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਕਾਲੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੋਟ ਪਾਈ। ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਟਿਕ ਤੇ ਉਹਦੀ ਕੌਸਲ ਨੇ 7 ਮਾਰਚ 1835 ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗਰਾਂਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਇਥੇ ਇਹ ਸੁਆਲ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਕਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੋਟ ਨਾ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥ ਕਦੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਦੇ ਲੋਕ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਉਹ ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਾਂ, ਅਪਭ੍ਰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਰਹੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਕਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਮ ਤੋੜ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਮਰੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੌਦਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁਕੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇਹਦਾ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦਰਜਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਵੀ ਕਦੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਹਨੇ ਚੋਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਖੁਸਰੋ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਵੀਂ ਸ਼੍ਰੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕੁਤਬਸ਼ਾਹੀ ਨੇ 'ਉਰਦੂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਖਿੜਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਥਕ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ, ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਜਗਤ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਪੰਜਾਹ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਜਿਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਅਜਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੈਕਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਚੇਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਲਿੰਗੂਆ ਫਰੈਂਕਾ ਮਿਲੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਕੌਮੀ ਸਰੂਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ।

(ਅ) ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਨਾਮ ਸਾਮਰਾਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀਆਂ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣ

ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਟਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਗਿਆਨ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਬੁਲਿਆ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਲੋਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਚਿਥੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਜੋ ਅਜ ਤੱਕ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਣੱਟ ਅੰਗ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਪਰਕ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰ ਸ਼ਬਦ ਤਦਭਵ ਜਾਂ ਤਤਸਮ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਵਿਹਾਰ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਢਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਸਤਾਨਾ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਦਾਬੇ ਵਾਲੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦਾਬੇ ਵਾਲੀ ਸੀ।

1850 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਏਥੇ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1829 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਟਿਕ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।¹⁰

ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪੁਆਉਣ ਲਈ 1854 ਵਿਚ ਵੁਡ ਡਿਸਪੈਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਸਿਖਿਆ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਈ ਗਈ¹⁰ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਰਪੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।¹¹ ਖਾਸ ਖਾਸ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।¹² ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਟਰੇਨਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ¹³ ਚਲ ਰਹੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। 1851 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀਆਂ ਕਚੈਹਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਲ ਲਈ।¹⁴

ਏਸੇ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ 1854 ਦੇ ਵੁਡ ਡਿਸਪੈਚ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਂ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਢਾਲਦਿਆਂ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਰਦੂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹⁵ ਇਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿਤਾ। ਉਰਦੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲੀ ਸਿਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਦਬਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨਿਆਸਰੀ ਬਣ ਕੇ ਦੂਹਰੀ ਮਾਰ ਝਲਣੀ ਪਈ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਉਰਦੂ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਣ ਗਈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੱਕ ਲਈ ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਡਾ. ਲਾਈਟਨਿੰਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਉਚੀ ਤੋਂ ਉਚੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਫਲ ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੱਤ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹⁶ ਇਹ ਸਭਾ

1866 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਿਖਿਆ ਸਿਖਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀ। ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਇਹਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ।

ਇਸ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ 15 ਮਈ, 1882 ਨੂੰ ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੈਮੋਰਡਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਦੂੰ |¹⁷

1873 ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਜਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਇਹਦੇ ਤਿੰਨ ਮਨੋਰਥ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸਨ।

- ਉ) ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਕੱਢਣੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।
- ਇ) ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ।¹⁸
- ਉਪਰੋਕਤ ਜਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
- ਊ) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਪੰਜੀ ਪੋਠੋਹਾਰ, ਜੇਹਲਮ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।¹⁹ 1879 ਤੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 42 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪੱਲੋਂ ਪੈਸਾ ਖਰਚਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਇਆ ਪਰ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਰਿਹਾ।
- ਅ) ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਲਾਇਟਨਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ 1877 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।²⁰
- ਇ) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ 1880 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਂਟੈਂਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਇਸਨੂੰ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਆਰਥਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਤਨ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ।²¹
- ਸ) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਇਹਦੇ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ 1882 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਬਣਾਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਣੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ।²² ਦੂਜੀ ਸੰਸਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾ, ਪੰਜਾਬ 1926 ਵਿਚ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਨੇ ਬਣਾਈ ਜਿਸਦੇ ਸਕੱਤਰ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ।²³
- ਹ) ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਰਕ ਸਹਿਤ ਦਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਰਦੂ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਵਿਚ ਛੇ ਨੁਕਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਸਨ।²⁴

1. ਉਰਦੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਤਾਂ ਫਾਇਦੇਸ਼ੰਦ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ।
2. ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵਰਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਸਿਰਫ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਾਉਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ।
4. ਉਰਦੂ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
5. ਉਰਦੂ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ।
6. ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰਖਦਿਆਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਬੁਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਭਰਪੂਰ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੋਗ ਥਾਂ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਹਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ 'ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਜੂਮਿਨ-ਤਰੱਕੀਏ-ਉਰਦੂ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਖੜੀ ਕਰ ਲਈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਰੌਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਪਿਛੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਹੇਠਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦਰਸਤ ਹੈ।

ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬਦਨਸੀਬ ਧਰਤੀ ਦੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਭੁਲੜ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬੜਾ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਤੁਅੱਸਬ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਸਟੇਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਉਨਾਂ ਹੀ ਅੰਖਾਂ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿੰਧੀਆਂ ਲਈ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਜਾਂ ਡਾਰਸੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਿਆ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਦੋਂ ਦੀ ਮਰ ਖਪ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਦੇ ਚੱਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਦਿਵਾਉਣ ਵਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੋਵੇਗਾ।²⁵

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਹਰ ਫਿਰਕਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਡ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਲਪ ਮਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਹੁਣ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਧਾਰਮਕ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਬਣੀ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਹਿਮਾਚਲ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।

(੯) ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹਲ ਲਈ ਕੁਝ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਘਾੜੇ ਇਸ ਪਖੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਨਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅੰਧਤਾ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲਿਹਿਂਾਂ ਉਠ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਗਰੰਟੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਓਥੇ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਤਰ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਬਾਇਲੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਪਹਾੜੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਆਦਿ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 343 ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘ ਦੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।²⁶ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰਿਆਂ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਨੁਛੇਦ 345, 346, 347²⁷ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਲਿੱਪੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਬਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਦੋ ਭਾਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। 1948 ਵਿਚ ਬਣੇ ਭਾਸ਼ਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਭਾਸ਼ੀ ਹੈ।

ਜਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਨਾ ਇਹ ਕਦੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਸੰਪਰਦਾਏ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਅਕਤੂਬਰ 1949 ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲਾ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਅਨੁਸਾਰ :²⁸

1. ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹਨ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਟਰਿਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤਾਈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਆਖਰੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਟਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਏਗੀ, ਪਰਤੂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਿਡਲ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਏਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਟਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤਾਈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਆਖਰੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਟਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤਾਈਂ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰਤੂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਿਡਲ ਜਮਾਤਾਂ ਤਾਈਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਏਗੀ।
3. ਫਿਰ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੋਸ ਵੀ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ

ਪੜਾਈ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁਣਗੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਥੇਤਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਮਾਪੇ ਜਾਂ ਸਰਪਸਤ ਦੇ ਉਕਤ ਐਲਾਨ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਟੇਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਪੜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ 40 ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਟੇਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਹੋਵੇ ਪਰਤੂ ਥੇਤਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜਾਈ ਜਾਏਗੀ।

ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਟੇਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪੜਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਿੰਦੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ, ਮਿਉਨਿਪਲ ਜਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੋਰਡ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ। ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਰੇਗੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਦਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲ ਹਿੰਦੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ, ਜੇਕਰ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਲਈ ਕੋਈ ਮੁਨਾਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਜੇਕਰ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਟੇਜ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਥੇਤਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਟੇਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਥੇਤਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਟੇਜ ਦੌਰਾਨ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ।

4. ਥੇਤਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਚਾਨਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੋਧਾਂ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਉਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਮਾਧਿਅਮ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰਤੂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਪੜਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।
6. ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਨਾ ਹਿੰਦੀ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੁਨਾਸ਼ ਗਿਣਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਉਹ ਬਾਂਗਰੂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਪੁਆਧੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਕੇ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਚੌਧਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਸੀ।²⁹ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਸਨ :

ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ

ਹੋਤਕ, ਗੁੜਗਾਉਂ, ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਘੱਗਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪੈਂਦੇ ਹਿਸਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਭ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਜਗਾਧਰੀ ਤੇ ਨਰਾਇਣਗੜ੍ਹ ਤਹਿਸੀਲਾਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਤੇ ਘੱਗਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈਂਦੇ ਹਿੱਸਾਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਖਰੜ ਤਹਿਸੀਲਾਂ।

ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ

ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਅੰਬਾਲਾ ਤਹਿਸੀਲ : ਜਦੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਨਿਕਲੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਥੇ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਪਿਛੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਵਾਰਥ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਲੇਬਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਵਿੱਡੀਬਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾਵੀਂ ਬੋਲੀ ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਏਥੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚੰਧਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਜੰਮ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਓਥੇ ਡੋਗਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਉੱਪ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਓਥੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਤੌੜ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਨੱਖੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਗਧੀ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਇੰਜ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਡੋਗਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਖਤਰੇ 'ਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ ਜੋ ਡੋਗਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਸਨੇ ਵਧੇਰੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ-1968 ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ 2008 ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਤਰਾਸਦੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਦੰਡ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਏ ਤਾਜ਼ਨਾ ਦੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਜੇ ਵੀ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਠੋਸਣ ਦੇ ਜਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਰਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹਦੀ ਹੈਜਮਨੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਾਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਭਰਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਉਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ ਇਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਰੁਤਬਾ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸ ਪੈਠ ਕਰਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲਈ ਨਾ ਇਹਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਤੱਕ ਇਹ ਸੀਮਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮੁੰਦਾਵਣੀ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਸ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ 'ਇਕ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਵਾਦ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਡਕਾਰਨ ਲਈ ਗੁਪਤ ਏਜੰਡੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸੱਤਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੰਡ ਜਾਹੀ ਕੀਤੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਵੇਂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈਜਮਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨਗੀਆਂ ਤਾਂ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਟਕਰਾ ਘੱਟ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਪਹਿਗਾ ਦੇਣ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Yuval Noah Harari, *Sapiens-A Brief History of Mankind*, p.11.
2. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰਿਹਤ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਪੰਨਾ-14.
3. R.C. Majumdar & Others (Editors) *The History and Culture of the Indian People*, Vol-10, Part-II, pp17, 81.
4. O.R. TARACHAND, *History of Freedom Movement in India*, Vol-2, p-186.
5. RAM GOPAL, *Indian Muslims: A Political History (1858-1947)*, p-17.
6. RAMSAY MUIR, *The Making of British India*, p-296.
7. R.C. MAJUMDAR, The Ibid. p-44.
8. ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ, ਰੈਮਸੇ ਮਿਚਿਰ, ਐਡਵਰਡ ਟਾਮਸਨ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਮੈਕਾਲੇ, ਐਲਫਿਨਸਟਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਸੰਪਾ. ਹਿਰਦੇ ਕਾਂਤ ਦੀਵਾਨ, ਰਾਮ ਕਾਂਤ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਤੇ ਹੋਰ) 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ
9. It was the wish and admitted policy of British Govt. to render its own language gradually and eventually the language of public business throughout country. Lord William Bentinck's Letter quoted by James in his book, *Education and statesmanship in India Chapter-2*.
10. We must emphatically declare that the education which we desire to see extended in India is that which has for its object, the diffusion of the improved arts & science, Philosophy and literature of Europe in short of European knowledge. We look therefore to English language and to the vernacular languages together as the media for the diffusion of the European knowledge," *Wood's Education Dispatch*, 19 July, 1854.
11. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਜਨਵਰੀ 1856 ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਆਰਨਲਡ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰਿਪੋਰਟ-1855-56.
12. 'ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਮਾਡਲ 'ਤੇ 1857 ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਕਲਕਤਾ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। O.R. Tara Chand, *Ibid*, Vol-II, p-206.

13. ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ ਖੋਲੇ ਗਏ ਤੇ 1881 ਵਿਚ ਸੈਂਟਰਲ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। Govt. of Punjab, *Land of Five Rivers*, p-228.
14. Urdu was declared to be the official language in the Multan Division in 1851, in Hazara 1853 and Peshawar Division in 1854. In some cases the use of Persian side by side with Urdu was allowed for a year more, from the date of orders. The transition was complete throughout the province by the end of 1855.
H.R. Mehta, *Growth and Development of Western Education in the Punjab*, p-28.
15. Urdu was becoming familiar to the upper and middle classes and rural population understood it nearly as well as their fellow subjects in Hindustan, Urdu was becoming more than a lingua-franca. *Punjab Administration Report 1852-53*, p-184.
16. The Sat Sabha was founded in 1866. Its object is diffusion of useful knowledge through the medium of Punjabi Language and the reformation of the moral and social condition of Hindu Community in Lahore. *District Gazetteer of Lahore*, 1894, p-233.
17. ਹੰਦਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋਵਿੱਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ, ਕਲਕੱਤਾ, 1884, ਪੰਨਾ-563.
18. ਗੋਲਡਨ ਜੁਬਲੀ ਬੁਕ, ਸਿੱਖ ਐਸੂਕਸ਼ਨ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨੇ-7,8
19. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਤਨ ਬਾਬਾ ਥੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਪੰਨਾ-267.
20. GANDHA SINGH, *History of Khalsa Collese*, p-2.
21. ਰਿਪੋਰਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, 1880, ਪੰਨਾ-65.
22. ਉ. ਸਿੱਖਜ਼ ਐਂਡ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ, ਗੁਜਰਾਵਾਲਾ ਵਿਚ 30-9-1904 ਦੇ ਅੰਕ 'ਚ ਦਰਜ।
ਅ. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖਜ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ-145 (ਫੁਟਨੋਟ)।
23. ਸਿੱਖਜ਼ ਐਂਡ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਉਹੀ।
24. Indian Educational Commission, Punjab Provincial Committee, Calcutta, pp.193-230.
25. ਸਿੱਖਜ਼ ਐਂਡ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ, ਗੁਜਰਾਵਾਲਾਂ, 16 ਜੂਨ, 1904 ਵਿਚ ਦਰਜ।
26. *The constitution of India*, 1991. p-96.
27. -Ibid- p-97.
28. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਗਾਥਾ, ਪੰਨੇ-189-90.
29. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ-191.

ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਲਿਪੀ : ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆਂ ਪਲਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਬਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਬਣਿਆਂ ਬਣਾਇਆ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਂ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਹੌਲ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਹਿ-ਸੁਭਾਅ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਆਕਰਨ ਜਾਣੇ ਬਾਅਦ ਬਾਅਦ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਬੋਲਣੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਨੱਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਠੀਕ ਬੋਲਣੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਉੱਕਾ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ: ਕਾਲਾ ਘੋੜਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁ ਬਚਨ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਹਾਂਗਾ: ਕਾਲੇ ਘੋੜੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਲਾ ਘੋੜਾ ਦਾ ਬਹੁ ਵਚਨ ਹੋਵੇਗਾ: ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ। ਪਰ ਲਾਲ ਘੋੜਾ ਦਾ ਬਹੁ ਬਚਨ ਲਾਲੇ ਘੋੜੇ ਨਹੀਂ ਲਾਲ ਘੋੜੇ ਕਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਆਕਰਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ। ਬਿਲਕੁਲ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹ ਸੋਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ।

ਜਿਥੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਧਰਮ ਆਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਤਾਂ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨਮ ਅਧਾਰਤ ਜਾਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਨਮ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੜ ਮਰਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਬਲਦੀ ਸ਼ਹਮਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਪਰਵਾਨੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੀਂ ਨਿਰੋਈ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਬਣਦੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਖ ਫਿਲਕੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰ ਮੈਂ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਣਿਆਂ ਬਣਾਇਆ ਸਿੱਖ ਹਾਂ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫਰ

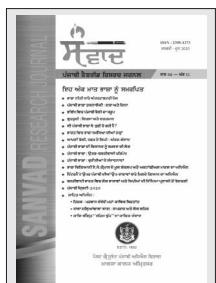
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਈਰ ਤੇ

ਚਿੰਤਕ

ਫੋਨ 9646101116

ਈ-ਮੇਲ:

jszafar@yahoo.com

ਜਹਾਜ਼ ਯਾਨੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਉਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੋਲੀ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਬੰਦੇ ਨੇ ਭਾਵ ਮਨੋਖੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਸੱਭਿਆਤਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਬੀਲੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਯੂਰਪੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਬਾਹਰਵੀਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਪਛੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਜੱਡਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਫਾਦਰ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪਿਤਰ ਸ਼ਬਦ ਜਰਮਨ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਫਿਤਰ, ਫਿਦਰ ਅਖੀਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਫਾਦਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਡਾ ਭਰਾ ਜਾਂ ਭਰਾਤਰ ਵੀ ਬਰਾਤਰ, ਬਰਾਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਰੱਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਾਡਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਜੋ ਬਰਾਦਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਰਦਰ+ਹੁੱਡ। ਸਾਡੇ ਦੰਦ ਜਾਂ ਦੰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੰਤਲ ਜਾਂ ਡੈਂਟਲ ਬਣਿਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਜੋ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਮਿਲੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲੇਗਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ ਦਾਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੂਸਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵੀ ਇਕ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬਾਅਦ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਦਾਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆ ਵਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਏਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਜਾਂ ਹੱਦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਭੋਜਪੁਰੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਠੀ ਲੋਕ ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਇਛੁਕ ਹਾਂ ਪਰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵਾਂਗੇ।

ਬੋਲੀ ਦੇ ਉਲਟ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਥੇ ਰਹੀਦਾਂ ਸਿੱਖ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਗਨ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ, ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਗੁਜਰਤੀ ਸਿੱਖ, ਕੋਈ ਦੱਖਣੀ ਸਿੱਖ, ਕੋਈ ਬੰਬਈਆ ਸਿੱਖ, ਕੋਈ ਸਿੰਧੀ ਸਿੱਖ, ਕੋਈ ਅਫਗਾਨੀ ਸਿੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਮੁਸਲਿਮ ਪੰਜਾਬੀ, ਕੋਈ ਜੈਨੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਕੋਈ ਇਸਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ-ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਾਂ ਜਾਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣਾ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਪਰ ਅਕਸਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਲਗੱਡ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਰਲਗੱਡ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਸਮਝ ਜਾਂ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੌਥੀ ਢਾਅ ਲਾਈ ਹੈ। ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ

ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗਰੰਥ ਜਾਂ ਗਾਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਰਲਗੱਡ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਭਾਵੇਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਪਰਤੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਓਦਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤ੍ਰਾ ਐੜਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏ ਬੀ ਸੀ ਸਿੱਖੀ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਹਾਰਨੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲਿਪੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਸਾਡੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਸਾਡਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਚੇਤਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੱਡ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਗਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਸੁਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਵਰਤ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਮਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਉਹੀ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਜਾਂ ਟੂਣੇ ਟਾਮਣ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੋਲਾਂ ਸੋਲਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆਂ ਜੋ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਵਿਗਿਆਨ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਕੋਈ ਜਰਮਨ ਹੈ, ਕੋਈ ਫਰੈਂਚ ਹੈ ਜਾਂ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਖੇਜ ਪੱਤਰਾਂ ਲਈ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੈਂਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸ ਖੇਜ ਪੱਤਰ ਲਈ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਉਹਦੀ ਤਾਂ ਮਿਲ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਹਿਮ ਪਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੰਤਿਕਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਕਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ ਵੋਲਟ, ਐਮਪੀਅਰ, ਵਾਟ ਅਤੇ ਓਹਮ। ਇਹ ਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇਮਜ਼ ਵਾਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਲੋਸੰਦਰੋ ਵੋਲਟ ਇਟਾਲੀਅਨ ਸਨ, ਆਂਦਰੋ ਮੈਰੀ ਐਮਪੀਅਰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਨ, ਜੇਮਜ਼ ਵਾਟ ਸਕਾਟਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਰਜ ਓਹਮ ਜਰਮਨ ਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ, ਪਰ ਗਿਆਰੂਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੱਥੰਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸੱਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸੱਤ ਬੱਚੇ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ 24-25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੰਬਰ ਘੱਟ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੈਰਿਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਵਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਛੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗਿਆਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਰੋ ਪਿੱਟ ਕੇ ਮਸੀਂ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ

ਵਿਚ ਅੱਖਾ ਸੌਖਾ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਗਿਆ। ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੌਖਿਆਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਾਸ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪੇਂਡੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਪਰੱਧੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਦਸਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਗਿਆਨ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਰਸਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਮੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿਹਾਰ ਬੇਗਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਬਹੁਤਾ ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸਨਅਤੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਕੁ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਖਿਲਰ ਪੱਤਰ ਗਿਆ। ਸਾਡਾ ਪੈਣ-ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਅਸੀਂ 'ਤਰੱਕੀ' ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਸਾਡੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੇ ਉਸ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਝਾਲ ਨਹੀਂ ਝੱਲੀ। ਬੇਗਾਨੀ ਜੂਠ ਦੇ ਆਸਰੇ ਪਲਣ ਵਾਲੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਝਾਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਆਸਰੇ ਤੁਰਦੇ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤਰੱਕੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਰੱਕੀ ਹੰਢਣਸਾਰ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਵਾਬ ਦਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਕ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਅਤੇ ਦਸਰਾ ਗੁਰੂ ਪੰਥ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਣਗਿਣਤ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਖੜਾਨਾ ਹੈ। ਅਣਗਿਣਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਉਹ ਬੋਲੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜੋ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਲੋਪ ਵੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਦੀ ਲਿਪੀ ਇੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਗਪਗ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਖੇਤਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ, ਬੜ੍ਹ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ, ਮੈਥਲੀ, ਅਵਧੀ, ਸਿੰਧੀ ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਹਿਜ਼ ਯਾਤਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਫੈਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ, ਉਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਓਥੋਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋਏ। ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਪਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਾਇਆ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਹੁ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ, ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸੁਖਨਵਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੱਕ ਘਟਾਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਜਾਂ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਮੁੱਖ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਜਾਂ ਆਗੂ ਚੁਣੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਮੇਰਠ (ਯ.ਪੀ.) ਦੇ, ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਦਵਾਰਕਾ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ, ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ (ਉੜੀਸਾ) ਦੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬਿਦਰ (ਕਰਨਾਟਕ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ, ਦੇਸ਼

ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੇ ਹੁਣ ਦੇ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਪਿਆਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ 'ਕੱਲੇ- ਦੁਕੱਲੇ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਆਪਣਿਆਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕਰਨ ਆ ਗਏ, ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਵੱਡੀ ਵਸੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਪਰਨਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਿੰਨਾ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਫੈਲਾਉਂ ਵੀ ਉਨਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਉਰਜਾ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਖਤਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲਕਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਲਈ ਲੱਗਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਪਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਪੰਥ ਦੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚੋਂ ਕਿਰ ਗਈ। ਕਲਕਤਾ ਵਸਦੇ ਸ. ਜਗਮੇਹਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੋਜੀ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਯੂ. ਪੀ. ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਢੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਧ ਢੱਠੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਚੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਖੇਤਰਫਲ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਖਾਲਸਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪਰਕ ਬੋਲੀ (Connecting Language) ਸਾਡੇ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਸਿੰਘ ਗਜਾਉਂਦੇ:

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ

ਇਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ਹੈ, ਦੀ ਫਤਹਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੰਮ੍ਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਲਕਤਾ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਜੈ ਮਾਤਾ ਦੀ ਲਿਖਿਆ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ ਜੈ ਮਾਤਾ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੈ ਮਾਤਾ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੈ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀਆਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਜੰਮ੍ਹ ਤੱਕ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਲਿਪੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਲਿਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਇਕ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਗਰੰਥ ਦੀ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਨ ਸ਼ਾਇਦ ਓਨੀਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਇਕ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖੀ। ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਲਿਪੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਲਿਪੀ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ (ਖਿੱਤਾ) ਕਦੀ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਇਕ ਖਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਮਜ਼ਹਬ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੇਸ਼, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਖਿੱਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 1947 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਬਹੁਤ ਕਰੂਰ ਵੰਡ ਹੋਈ। ਸਾਡੇ ਭਾਵ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹ ਵੰਡ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਮੁਲਕ ਦੀ ਜਿਸ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਉਹ ਵੰਡ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਜ਼ਿਠੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਲਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ (ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ) ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ

ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਬਣਾਉਣਾ ਸੌਚਿਆ ਜਾਂ ਮੰਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਹੁੰਦਾ। ਦਰਿਆ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਯਮੁਨਾ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਬਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੁਦੂਰਤਿਆਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਮੁਲਤਾਨ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਚੰਬਾ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਅੰਬਾਲਾ, ਦਿੱਲੀ, ਰੇਵਾੜੀ, ਅਥੋਹਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਭਾਵ ਪਹਾੜ, ਸੈਦਾਨ, ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਮਾਰੂਬਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਹੁੰਦੀ। ਝਾੜੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਸਰਾਇਕੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਲਹਿੰਦੀ, ਡੋਗਰੀ, ਪਹਾੜੀ, ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ, ਮਲਵਈ, ਪੁਆਪੀ, ਬਾਂਗਰੂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਰਤਣ ਦੀ ਚੋਣ ਉਪਲੱਭ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਬੂ ਫਿਰੋਜਦੀਨ ਸ਼ਰਫ ਦਾ ਗੀਤ 'ਸੋਹਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੀ ਸਦੀਓ' ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਾਨ ਬਣ ਗੁਜ਼ਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਸੁਹਾਵਨੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਬਾਰਡਰ ਨੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਚੀਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰਡਰ 'ਤੇ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾਉਣ/ਉਤਾਰਨ ਮੌਕੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇ ਪੈਰ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਖੜਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਫੌਜੀ ਬੂਟ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸਿਆ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦੋ ਵੇਲੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਵਦਾਨ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਹਕੀਕਤ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵੰਡ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ, ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਧਰਮ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਵਿਹਾਰ ਦੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਅਸੀਂ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸੇ ਫਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਜ਼ਹਬ ਅਧਾਰਿਤ ਵੰਡ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ। ਵੰਡ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮਜ਼ਹਬ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਅਖਿਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਡੇ ਮਾਂ ਜਾਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਨੌ-ਦਸ ਕਰੋੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਧਰ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 35-36 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕੇਵਲ 2-3 ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਵਸੋਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਇਧਰਲੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਬਣ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਵੱਖਰਾ ਸੂਬਾ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੋ ਸਕਣ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਲੋਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦਾ ਮੌਰਚਾ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗਿਣਤੀ ਆਸਰੇ 'ਸਿੱਖ' ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਸੀ। ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਮੌਰਚੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੂਰ ਦਰਾਜ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਗਈ।

ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਗਿਲਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਸੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ, ਪਰ ਜਦ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਮੇਰ ਨੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਜਦ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਸਾਂਝੇ ਖਿਡਾਉਣੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ "ਮੇਰਾ ਮੇਰਾ" ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਤੇਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੱਲ ਤੂੰ ਹੀ ਰੱਖ।" ਖਿਡੌਣੇ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਖੇਡ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਗਲਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰੀਏ। ਜਦ ਦੁਸਰੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁੰਘ ਲਈ ਕਿ ਬੋਲੀ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹਾਨਾ ਹੈ ਅਸਲ ਅਤੇ ਗੁੱਝਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਉਲਟ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਤਹਿਤ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਸੂਚਨਾ ਦਰਜ ਕਰਾਈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਜਾਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਅਪੀਨ ਸਾਡਾ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਮਾਂ ਜਾਇਆਂ ਨਾਲੋਂ ਫਾਸਲਾ ਬਣਿਆ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹੇਜ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ, ਮਾਰਕੇਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ, ਬਚਾਉਣ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋ ਮੁੱਲ ਧੰਨੇ ਹਨ, ਇਕ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਸੂ ਪਾਲਣ। ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਦੌਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੀਏਯੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਸੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਦੇਵ ਵੈਟਨਰੀ ਐਂਡ ਐਨੀਮਲ ਸਾਈਂਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗਡਵਾਸੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਖੇਜ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਪਸੂ ਪਾਲਣ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪਸੂ ਖੇਜ ਅਤੇ ਪਸੂ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 1962 ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ, ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣੀ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸ਼ਟਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਲਡਨ ਜੁਬਲੀ ਮਨਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਮੈਡੀਕਲ, ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉੱਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕੰਮ ਸਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਆਪ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਰਚਲਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵੰਡ ਪਾਊ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਉਰਦੂ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਨਾ ਤਾਂ ਤੱਥਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ਦੇ ਦਰੁਸਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੋਲੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਬੋਲੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੋ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੋ, ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਨਾ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰੋ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਬੋਲੀਆਂ ਸਿੱਖੋ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਛਪੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਓ।
ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ
'ਤੇ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ ॥

(M. 9, ੧੯੬੯)

ਇਹ ਅਵਰ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਾਂ ਸੱਤਾਵਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਦੂਜੇ ਲਡੜਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੋਲੀ
ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀਦੀ ਕਿ ਹੁਕਮਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਗਰਜ਼ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ
ਚਾਪਲੂਸੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਜੀ ਜੀ ਸਰ ਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਡਾ
ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੀ
ਬੋਲੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ। ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਭੋਗਾਂ ਦੇ 'ਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਉਸੇ
ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫਾਈਲਾਂ 'ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲਿਖੋ। ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ
ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲਿਖਣ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ
ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੰਦੁਣਸਾਰ ਅਤੇ ਸਬਾਈ ਤਰੱਕੀ ਲਈ
ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਜਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ
ਹੋਰ ਸੱਟ ਨਾ ਮਾਰੀਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੀਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ
ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰੀਏ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਗਾਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰਭਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਸਾਂਝ ਸੰਪਰਕ
ਬਣਾਈਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਮਾਂ ਜਾਇਆਂ ਨਾਲ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰੀਏ।

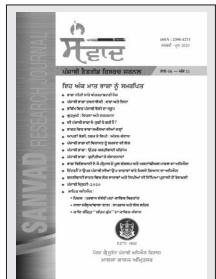

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤਤਰ ਹੋਂਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਾਰ, ਸਰੂਪ, ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਵਿਕਾਸ, ਵਿਨਾਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਆਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠੂਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਜੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਤਤਰ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੇਗ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸੁੱਤਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦਿਆਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦਵੰਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੰਚਾਲਿਤ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਹੀ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੀ ਦਵੰਦਿਆਤਮਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਦਵੰਦਿ ਨਾਲੋਂ ਬੋੜਾ-ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁੱਤਤਰ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਗੀਰੂ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਪਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਾਰ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ, ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਤੇ ਰਮਨੀਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਤਾ ਦੀ ਉਸਾਗੀ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਦੇ ਲੜਾਈ ਸੀ ਜਾਂ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅੱਠਵੀਂ ਤੇ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣੀ ਆਰੰਭ

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਪਟਿਆਲਾ

ਫੋਨ : 9814902040

ਈਮੇਲ:

bhiminderpb@gmail.com

ਹੋਈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨਵੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜਸ਼ੱਤਾ ਦੇ ਗਲਬੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਜਾਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਨਵੇਂ ਸਿਆਸੀ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਸ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਅਸਰ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਇਨਕਲਾਬ ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਮੱਧਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਗਤ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਸਿਰਜਦੀ।

ਸੰ 1849 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਨੇ ਕਈ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜਗੀਰੂ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਖਲ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹੂ-ਬਹੂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਜਿਸ ਲੋਕਲ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਉਹ ਅਖੌਤੀ ਉੱਚ-ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਇਸ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ (ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ) ਵੱਲਾਂ ਨਾ ਅਪਨਾਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਗੀਆ ਸਮਾਜ ਆਦਿ ਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਗਡੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਫਾਦਾਰ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਘਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਖੇਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਕੌਮੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸਿੱਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰਾ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੁਰਨ ਸੁਰਜੀਤ ਤੇ ਪੱਕਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੱਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੱਘ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਸਨ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੀਤੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਅਨੇਕਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਸੋਚ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ‘ਅੰਗਰੇਜ਼’ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਉੱਚ-ਅਹੁਦੇ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨੀਕ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਾਰਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਉਦਾਰਤਾ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਪਰ ਸਰਦਾਰੀ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੋਪੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਤਾਕਤ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸੱਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਨਪੀ ਸੀ। ਸੋ, ਗੁਰਬਚਨ ਜੀ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਖ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲਿਸਟ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਚਮਤਕਾਰੀ’ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹੋਰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਪਰੋਕਤ ਖਤਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਚਿੰਠਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਣਜਾਣਪੁਣੇ ਵਿਚ ਉਪ-ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਵਹਾਂਦਿ ਵਿਚ ਵਹਿ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ (1947) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਚਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਤੁਬਸਰੇ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਦੀ ਸੌਂਝੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕੂਟਨੀਤੀਆਂ ਸਦਕਾ 1947 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਾ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋਢਾੜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਲੀਪੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਕੁਟਨਤੀ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਮਹਿਰੂਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸ਼ਕਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਗਈ। ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਾਰ, ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਮੁਹਾਂਦਰਾਂ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸੌਂਝੀ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਵੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਾਰ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਹਾਵੀ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਤੇ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਵਿਖਾਈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਗ ਧਾਰਮਿਕ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸਿਮਟ ਕੇ ਕੇਵਲ ‘ਹਿੰਦੂ’ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਟੇਕ ਕੌਮੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਰਹੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ

ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੀ। ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਰਗੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਐਲਾਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ‘ਧਰਮ ਯੁੱਧ’ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬੁਰਜੂਆ ਉਸਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗੇ ਸਾਥੇ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ, 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੱਤਾ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੱਲੀ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਬਣ ਕੇ ਵੱਧਦੀ ਫੁੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਵੇਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਤਵੱਜੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਸੱਤਾ ਕੌਮੀ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰੀ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਅਜਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ, ਇਸ ਦੀ ਠੋਸ ਉਦਾਹਰਣ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਪਰ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦਾ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ, ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਮੁਹੱਈਆ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ’ ਲਈ ਕਈ ਮੌਰਚੇ ਲਗਾਏ ਪਰ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟਨ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ‘ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ’ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨੀ ਵੀ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮੰਡੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀ ਹੋਈ। ਜਿਉ-ਜਿਉ ਹਰੇ-ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਲਾਭ ਅਮੀਰ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਗਿਆ, ਇਸਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਰੁਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲਾਂ ਵੱਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ‘ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ’ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇ-ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਉ-ਜਿਉ ਪੰਜਾਬੀਆ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੇ ਬੋਰਡ ਵੀ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਮੁਹਾਲੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਰੀਬ, ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤਬਕਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਦਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਚਨ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੋਇ ਵਿਚ ਨਿਗੁਣਾ ਹੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ 1967 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਕੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕੀਆਂ। ਹੁਣ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ

ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 1991 ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਅਸਰੀਕੀ ਨਵ-ਸਮਰਾਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਗਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਓਨੀ ਦੇਰ ਹੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਇਹ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣੇ ਬਲਕਿ ਸਹਾਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਵ-ਸਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਰਥਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵ-ਸਮਰਾਜਵਾਦ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਵ-ਸਮਰਾਜਵਾਦੀ ਦਾਬੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਥੋਪਣ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਬੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਫਿਲਮਾਂ, ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਸਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੋਰਕ-ਟੋਕ ਲੁੱਟ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਲੁੱਟ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੀ ਲੁੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਸਾਡੀ ਜੁਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਖੋ ਲਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਹ 'ਖਾਇ-ਪੈਓਂ ਐਸ਼ ਕਰੋ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮੂਰਖ ਤੇ ਖਪਤਵਾਦੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਿਖਣਕਾਰ, ਬੁਧੀਜੀਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਹਿਰ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਨਪ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਖਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਵਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮਸਲੇ ਸਿਆਸੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੋਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਆਈਰ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਢੰਡੇਗਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿੱਟਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਾਡੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੇਲੋੜੇ ਤੇ ਬੇਜਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੜਨਗੇ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਇੱਜਤ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗੁਰਬਚਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਵੇ ਸਹੀ ਹਨ ਕਿ

ਮੈਜ਼ੂਦਾ ਦੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਦੌਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਹਾਕਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਝੱਲੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ :

- ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002.
- ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1984.
- ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬਿਂਦੂ, 1999.
- ਥੋੜ ਦਰਘਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997.

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਭਾਰਤੀ/ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਜ਼ਰਮਨੀ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਮਲਾਈਆ, ਸਵੀਡਨ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਆ ਆਗਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਪੰਜਾਬ ਹੈ। ਕਦੇ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਧ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਘਰਾਂ, ਗਲੀ-ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਥਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਗੁੜਤੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆਂ, ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਗੀਕੇ-ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੋਚਦੇ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ, ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ, ਮੰਨਤਾਂ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ, ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ, ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਾਡੀ ਅਤੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਰਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੌਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਜਾਂ ਆਲੋਪ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਖਦਾ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ਼ੀਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 6 ਹਜ਼ਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੁਨੈਸਕੋ ਨੇ ਆਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਐਟਲਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਲੋਪ ਹੋਣ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪ੍ਰਹੁੰਚਣ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਮੰਨੇ ਹਨ: ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅੰਦਰੂਨੀ। ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਣਾਂ

ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਫੋਨ: 9915022091
ਈ-ਮੇਲ:
parminderuppal@gmail.com

ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਜਬਰਦਸਤੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣਾ, ਦੂਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਦਬਾਅ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਕਿਸੇ ਤਕੜੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਮਨਫ਼ੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਮਨਫ਼ੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪਿਛੇ ਵੀ ਬਾਹਰਲੇ ਦਬਾਅ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. (ਉਦਾਰੀਕਰਣ, ਨਿਜੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ) ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ, ਸੈਟੇਲਾਈਟ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਧਰੂਵੀਕਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਐਲ.ਪੀ.ਜੀ.ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕੁਟਨੀਤੀ ਸਦਕਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇਕ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮੰਡੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਤੰਤਰ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ (Globalization) ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੇਠ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੰਡੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟਕ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਅਤੇ ਬੇਵੱਸੀ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ? ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦਭਵ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਠਨ ਕਿਉਂ, ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਇਕ ਜਾਇਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦਭਵ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਠਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਾ ਤਾਂ ਇਕਪਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਸਮਾਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਉ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਤੇ ਫਿਕਰ ਵੀ ਆਮ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਫਿਕਰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜਜਬਾਤੀ ਸੁਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭਾਵਿਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਵਾਲ ਸਬੰਧੀ ਮੁੱਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿਤੈਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇੰਜ ਉਛਾਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਛਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਦਾ ਉਛਾਲਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਸਮਾਨਤਾ ਇਸ ਪਿਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਏਜੰਡੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਭਾਅ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਕੇਵਲ ਇਸਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਿਆਰ ਵੀ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੋਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿੱਠੜੂਮੀ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ

ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਵੀ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮਧਕਾਲੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਖੁਗਾਕ ਲੈਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਸੂਲ ਹਮਜ਼ਾਤੋਵ ਮੇਰਾ ਦਾਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਅਤੀਤ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਗੇ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾਏਗਾ।¹ ਨਾਮਵਰ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸੌਮਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਂਗਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ 'ਚ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੈਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਰਜੀਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਾਸੀਏ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਤਰੰਗ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸੀਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਨਾਵਟੀ ਕਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕਹਿਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੇਟਵੇਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸੀਲ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਰੂਪ, ਨਸਲੀ ਝੁਕਾਅ, ਪਦਾਰਥਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹੋਡੇਪਣ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਉੱਸਗੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਘੋਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਿਵਾਣ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੇ ਉਚੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਜਿਹਾ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰ ਸਕੇ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਝੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਕਲਾਸਿਕ ਸੌਮਿਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੌੜ ਕੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ/ਚਿੰਤਨ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਅਮੀਰ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿਰਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋੜ ਕੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਮਜਦੂਰ ਰੱਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸਸਤੀ ਮਜਦੂਰੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ 'ਕਾਕਿਆਂ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਐਸੇ ਆਰਾਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਵਰਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਨੱਡਵਾਦ ਅਤੇ ਧੱਕੜਵਾਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਜੱਟਵਾਦ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੱਤ੍ਰੀਆ ਲਿਖਿਆ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨੌਜਵਾਨ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵੱਲ ਆਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੇਸ਼ਕ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਪੱਤ੍ਰੀਆ ਲਿਖਿਆ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਿਘਰੇ ਹੋਏ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਸੀ। ਇਸ ਵਰਗ ਨੇ ਮਧਸ਼ੇਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਵਾਨੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਮਲੇ ਦੇ

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਉਂਤਬਧ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।³

ਕਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ, ਖਪਤਕਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਪੰਜਾਬੀ ਜਵਾਨੀ ਕੋਲ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਜਾਇਜ਼ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੱਲ ਬਚਿਆ ਹੈ। ਭੋਗਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਹੱਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਪਿੱਠੁਮੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਂਤੂਲਰ ਮਿਉਜਿਕ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਹਵਸ ਵਿਚ ਵੈਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਵਾਣਾਂ ਵੱਲ ਤੇਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੱਟ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਬਨਾਵਟੀ ਲਿਸ਼ਕ ਪੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਚਕਾਚੌਂਧ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਸੁਹਿਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਤ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਵਸ਼ੇਲੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲੀਤ ਹੋਣੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਦਾਸ਼ਨ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਉਚੇਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਸਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਜੋ ਪਕਿਆਈ ਮਿਲੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਸਨ ਰਹੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਪਰਦਾਏਕ ਸੰਗਠਨ ਕੌਮ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਤਾਰੋਪੀਡ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਦੇ ਰਹੇ।¹⁴

ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਮਾਨਵ ਸਮੂਹ ਆਪਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਖਰੇਵਾਂ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੁਗੋਲਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵਖਰੇਵਾਂ ਵੀ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਿਸਦਾ ਪਛੜੇਵਾਂ ਜਾਂ ਖੜੋਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸਦੇ ਅਧੂਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਪੁਰਨ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਲਈ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖੇ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦੋ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ-ਇਕ ਜਿਸਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਸਤੀਵਾਦ (Colonialism) ਕਿਸੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਮਾਤਰ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ/ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਪ੍ਰੰਤੀ ਅਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਹਾਰ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਹੁਕਮਗਾਨ ਪ੍ਰਭੂਤਾ (Hegemony) ਦਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਆਧਾਰ ਰਹਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬਣ ਕੇ ਜ਼ਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਬਸਤੀਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਧੂਰਾ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਮੰਨਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਤਮ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭਰਮ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਕਮਿਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ

ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਪਰ ਇਕ ਖਾਸ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਮਹਾਰੋਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਧੀਆ ਭਾਸ਼ਾ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਖਰ ਨਸਲਵਾਦ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ਿਜ਼ਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਬ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਕੋਈ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਨੇ ਦ੍ਰਾਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਜਬ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੌਚ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੀਆ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦ੍ਰਾਵੰਡ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ, ਕਛੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਲਾਲ, ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਏ. ਐਲ. ਬੈਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦ ਵੰਡਰ ਦੈਟ ਵਾਜ਼ ਇੰਡੀਆ' ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਆਰੀਆ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਆਖਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਆਰੀਆਈ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਰੰਗ ਦਾ ਭੇਦ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਰਾਜਸੱਤਾ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ/ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਢੂੰਘੇ ਉੱਤਰ ਗਏ। ਗੁਲਾਮੀ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਲਾਮੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਤਾਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭੈਅ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਜਿਉਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਕੇ ਉਸਦੀ ਉਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵਾਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਆਜਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੀਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈਮਾਣ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਢੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕੌਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸਾਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦ ਡਿਸਕਵਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਬਸਤੀਕਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਜੀਵਨ-ਜਾਚ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਬਵਾਦ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਬਵਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਓਰੀਐਂਟਲਿਜ਼ਮ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਬਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਫਗੀਕਨ, ਐਸ਼੍ਰੀਆਈ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀ-ਅਰਬ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸਾਰੀ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਛਮ ਨਿਯਮਤ ਤੇ ਉਤਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਅਨਿਯਮਤ ਤੇ ਨਿਮਨ ਅਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਈਸਾਈਅਤ ਤੋਂ ਨਿਰਵੇਂ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਉਤਮ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ, ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਉਸਾਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਦੇ, ਉਹ ਸਭ 'ਪੂਰਬਵਾਦ' ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਸਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸਾਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਓਰੀਐਂਟਲਿਜ਼ਮ' ਰਾਹੀਂ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੂਰਬੀ ਚਿੰਤਕ ਐਡਵਰਡ ਸਈਦ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬਵਾਦ ਭਾਵੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਪਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਅਤਾਰਕਿਕ ਜਾਂ ਨਿਰਬੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਯੂਨਾਨੀ

ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਰਿਪੇਖ ਜਾਂ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ/ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।⁶ ਬਸਤੀਵਿਗਠਨ ਉਪਰੰਤ ਦੇਸੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸਾਰੇ ਇਕ ਕੌਮਾਂਤਰੀ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲਵਾਦ ਦੇ ਹੀ ਬਦਲ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੰਦੂਤਵ, ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਜਹਾਦ ਤੋਂ ਅਫ਼ਗੀਕਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਤ ਆਧਾਰਤ ਕੌਮਵਾਦ ਨਵੀਂ ਸਮਝ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਈਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਮਝ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਰਵਖੁਖੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।⁷ ਬਸਤੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਤਮ ਹੋਣ, ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ, ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ ਵਿਖਾਉਣ, ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਉਚਪਾਏ ਦਾ ਦਰਸਾਉਣ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪਛੜਿਆ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਪਥ ਉਪਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਸਿਰਜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਜਾਮ ਇਸੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਸਤੀ-ਵਿਗਠਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹੀ ਤਰੀਕਾ ਨਵਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਐਡਵਰਡ ਸਈਦ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ ਡੇੜੀ ਇਸ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਮੀ ਭਾਬਾ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪੂਰਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਲਈ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹੁੰਚ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸਨੂੰ ਜਾਟਿਲ ਵਰਤਾਰਾ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰਬਸਤੀਵਾਦ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਬਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਉਦਾਰੀ/ਬਹੁਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ, ਇਕ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਥਾਂ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਛਾਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਭਾਰੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦੀ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਵਿਚ ਹੈ।⁸ ਇਸ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਸਦਕਾ ਭਾਬਾ ਲਈ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ, ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ, ਕਾਲੇ-ਚਿੱਟੇ ਦੀ ਦੁਫਾੜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇਕ 'ਅਦਰ' ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਹਾਸ਼ੀਆਤ ਹੈ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ (Subaltern) ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁਖਧਾਰਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਣਗੌਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਵੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਸਤਿਤ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣਾ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਖਧਾਰਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੱਸਾਉਣ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਦਭਾਵ ਬਹੁਤੀ ਵਾਗੀ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਵਰਗ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ, ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਦਾਲਿਤਾਂ ਨੂੰ, ਬਹਿਗਿਣਤੀ ਨੇ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਨੂੰ, ਸਭਿਅਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਆਰਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੂੰ, ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਇਲੈਕਟਰੋਨਿਕ ਮੈਡੀਆ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ, ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਬਾਲਟਰਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਣ ਸਬਾਲਟਰਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਇਕ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਜੋਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਤ ਹੈ। ਨਿਜ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏਨਾ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਕਿ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਖਸ ਆਪਣੇ ਚੋਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ

ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੀਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਗ ਪੈਣ। ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਵੇਖਣਾ ਅਤੇ ਪਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਚ-ਨੀਚ, ਨਸਲਵਾਦ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ਿਜ਼ਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਜਨਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਨਸਾਨੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਹੀ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਜਨਸਮੂਹ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ/ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਇਕਰੂਪਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਪੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿੰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਆਰੋਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮਾਡਲ ਅੰਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ/ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਅੱਜ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋਲ ਭਾਸ਼ਾਈ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਘੁਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੌਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਅਮਲ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪਿੜ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸਜ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਨੇਕਤਾ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਇਸਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਧਰਮਾਂ, ਕੌਮੀਅਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ/ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿਠਣ ਦੇ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤਰੀਕਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕੌਮੀਅਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖਰਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਫਾਸ਼ਿਜ਼ਮ ਤਰੀਕਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੁਝਾਨ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੰਗਾਲ ਵਰਗੇ ਰਾਜ ਜਿਥੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਉਥੇ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲ ਕਾਇਮ ਗੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਕਸਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਇਕਹਿੰਗੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕਰਕੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਾਡੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸ਼ਬਿਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਦਭਵ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਠਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਬਿਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸੁਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਸੁਹਿਰਦ, ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਰੱਭੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਹਨ। ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਨਾਹਿਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਬਾਅ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸੀਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸਨਮੁੱਖ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਕੰਮੀ ਸਰਮਾਏ ਨੇ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਬਸਤੀਕਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਬਸਤੀਕਰਣ (Internal Colonialisation) ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਤਾਣੇ (Disempowering People) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਗਰ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਸਤੀਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸੱਟ (Trauma) ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮਵਰ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਫਰਾਜ ਫੈਨਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਬਲੈਕ ਸਕਿਨ, ਵਾਈਟ ਮਾਸਕਸ' (1952) ਅਤੇ 'ਦ ਰੈਚਡ ਆਫ ਦ ਅਰਥ' (1961) ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਬਸਤੀਕਰਣ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਬਸਤੀਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਟੁੱਟਭੁੱਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਸੁਚਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਬਸਤੀਕਰਣ (Internal Decolonialisation) ਨਾਲ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਬਸਤੀਕਰਣ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੌਹਗੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਨਿਬਸਤੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ/ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਬਸਤੀਕਰਣ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚਾ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਸਭ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਉਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਹੇ ਮੁਲਕਾਂ ਬਾਰੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਸਤੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਸਕਰਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਬਸਤੀਕਰਣ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਲਮਾਨ ਰਸਦੀ ਦੀ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਬਸਤੀਕਰਣ' ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਪੁਸਤਕ 'ਦ ਇੰਪਾਇਰ ਰਾਈਟਸ ਬੈਕ : ਸਿਊਰੀ ਐਂਡ ਪਰੈਕਟਿਸ ਇਨ ਪੋਸਟ-ਕਲੋਨੀਅਲ ਲਿਟਰੇਚਰ' (1989) ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਬਕਾ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਂ ਰਹੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪਾਂ (Refashioning of English) ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਫਿਰਕਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1990 ਵਿਚ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਨਾਲ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ, ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਅਮੂਰਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਤਰਜੀਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸਥਾਨਕ ਮੁੱਦੇ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਹੰਚ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

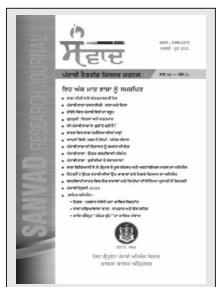
ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਮੇਰਾ ਦਾਗਿਸਤਾਨ, ਪੰਨਾ 2.
2. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, "ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾ", ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਇਕ ਪਰਿਚਯ (ਸੰਪ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ), ਪੰਨਾ 125.
3. ਸਵਰਾਜ ਸਿੰਘ, "ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਤਾ 'ਚ ਗਵਾਚੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੱਗ", ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 25 ਅਪ੍ਰੈਲ 2013.
4. ਗੁਰਬਖ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 110.
5. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, "ਪੂਰਬਵਾਦ : ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਪਰਿਧੇਖ," ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 44.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52.
8. *The Location of Culture*, P 148.

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਜਗਤ ਤੋਂ ਨਿਖੇਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ-ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਗਾਇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ “ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਜੀਣ ਥੀਣ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਚਿੱਤ, ਚੇਤਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਸਥਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਸਪੰਦਨ, ਸੰਵੇਦਨ ਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਜਿਉਂਦੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਟੇਕ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾਹਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼, ਸਮਾਜ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਭੂਗੋਲ, ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਤੇ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ, ਇਸਦੇ ਨਿਰਮਾਣ 'ਚ ਚੇਤਨਾ, ਸਭਿਆਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬੋਧ ਤੇ ਗਿਆਨ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚੂਲ ਹੈ।”¹ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਬਦੌਲਤ ਮਨੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਿਨੀ ਸਲਵਾਨ
ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,
ਮਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਫੋਨ: 9356302480
ਈਮੇਲ:
miniswan9@gmail.com

ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ‘ਜਨਮਜਾਤ ਭਾਸ਼ਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੂਆਲੇ ਤੋਂ ਸ੍ਰੋਤ-ਸਿਧ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ’, ‘ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ’ ਅਤੇ ‘ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ’ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਸਲ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਕ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਗਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜ੍ਹਾਅ ਵਿਚ ਸਿਖਦਾ ਤੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਰਵਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੱਦਦਿਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਾਰੀਏਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰਬਕ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਵੈਚਾਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੌਮ ਚਾਮਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ

ਸਮਰੱਥਾ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨਾ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣੇ ਜਾਂ ਬੋਲੇ ਹੋਣ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਅਤੇ ਪਕੜ੍ਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ-ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਤਰਤੀਬ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤਾਂ ਮਿਆਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੋਚਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਤਪਨਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਸਿੱਖਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਸੰਚਾਰਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾੜ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸੀਲਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਨ, ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ “ਬੰਦੇ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਤੁਅਲੱਕ ਉਹੋ ਈ ਏ, ਜਿਹੜਾ ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਏ। ਜ਼ਬਾਨ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਖੋਗ ਲਵੇ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੂਹ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲੀ ਹੈ, ਹੁਥਰੂ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਇਤਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ, ਉਹਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ, ਉਸਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੋਂ, ਉਹਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੋਂ। ਜ਼ਬਾਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਖੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਏ, ਜੇ ਉਹ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਸੇਰ ਕੋਲੋਂ ਉਹਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਖੋਗ ਲਵੇ ਤੇ ਉਹ ਗਿੱਦੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਦੀ ਵਜ਼ਾ ਏ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਜਨਬੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਘਰ ਜਿਹੜਾ ਏ ਉਹ ਇਕ ਖਾਸ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਏ, ਮਿੱਟੀ ਜਿਹੜੀ ਏ, ਧਰਤੀ ਜਿਹੜੀ ਏ, ਤੁਹਾਡੇ ਰੁੱਖ, ਤੁਹਾਡਾ ਕਲਚਰ ਜਿਹੜਾ ਏ, ਤੁਹਾਡਾ ਵਸੇਬ ਏ ਉਹ।”² ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਹੈ- ਪੰਜਾਬ, ਜਿਸਨੂੰ ‘ਆਦਮਜਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਘਰ’, ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੀ ਜਲਮ-ਭੂਮੀ’, ‘ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ ਪੰਘੜਾ’ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਬਹੁ-ਨਸਲੀ, ਬਹੁ-ਧਰਮੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਤੁਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਨੇਕ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹੰਮਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣ ਗਏ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਨਾ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਗਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੂਲ ਵਜੋਂ ‘ਭਾਰਤੀ-ਆਗੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। “ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਲਗਭਗ 9ਵੀਂ-10ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਗਹਿਣ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਵਾਲੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਕਿ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸੇਸ਼ਨਤਮ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮਰੱਥ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ, ਰਹਸ਼ਾਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ

ਵਾਲਾ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ, ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਨੇਕੀ ਦੇ ਬਚਾਓ ਅਤੇ ਬਦੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਤ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਜੁਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਸਾਹ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਚਾਅ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।”³ ਪਰਤੂ ਅਫਸੋਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਵਿਚਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਘੱਟ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਦ ਪੀਰ-ਫ਼ਕੀਰ ਇਸਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਮਹਿਸੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਵਰਗੇ ਛਾਰਸੀ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਗਲ ਹੀ ਬਲਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਛਾਰਸੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਭਮਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਕੂਠਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਵੰਡ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ ਵੀ ਦੋ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਹ ਲਾਈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀ ਘਾੜ੍ਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਕਸੀਮ ਕਰ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੁਕ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। “ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਾਝੇ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਬੰਦੂਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਹਾਵੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਜਸੀ ਸੁਆਰਥਕਤਾ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਠੋਸਿਆ ਗਿਆ। ਦੋਨਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।”⁴

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ 14 ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 11ਵੇਂ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੈ।⁵ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ-ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਖੰਡ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਹਨ: ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਲਕ।

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 44.15% ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ, ਪਰਤੂ ਇਸਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੱਡਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਅਦੀਬਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। “ਅਗਸਤ 2015 ਵਿਚ IWC (ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਵਰਲਡ ਕੌਂਸਲ) ਅਤੇ WPC (ਵਰਲਡ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ) ਦੁਆਰਾ ਖਵਾਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ 2015 ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਚਿਕਾ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਏ ਜਾ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਵੀ IMD (ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਮਦਰਜ਼ ਡੇਅ) ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮਾਣ ਤੇ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁶

1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ, ਬਲਕਿ

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਖ ਕਰ ਗਏ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮ-ਪਲ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਅਧੀਨ ਕਈ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਸਲਨ ਲੰਦਨ ਵਿਚ CILTR (ਸੈਟਰਲ ਫਾਰ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਇਨ ਲੈਂਗੂਏਜ਼, ਟੀਚਿੰਗ ਐਂਡ ਰਿਸਰਚ) ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਦਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣੀ-ਏਸ਼ਿਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੰਗਾਲੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬੋਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੂਬੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸਿੱਖ ਅਕਾਦਮੀ ਸਰੀ', 'ਗੁਰੂ ਅੰਗਰਦ ਦੇਵ ਅਕਾਦਮੀ', 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਕਾਦਮੀ' ਆਦਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੋ-ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁷ ਨਾਰਵੇ ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਇਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, “ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਰਵੇ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਫਰੈਂਚ, ਜਰਮਨ, ਸਪੈਨਿਸ਼ ਆਮ ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਵੇਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਬੱਚੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਬਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਮਾਰਿਹਾਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛਾਇਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦੀਆ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁸ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਿਲ ਆਫ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਨਿਰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਲਈ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਣ’ ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ ਐਕਸਪੈਂਸ, ਪੰਜਾਬ ਟਾਈਮਜ਼, ਦ ਪੇਜ਼, ਇੰਡੋ ਟਾਈਮਜ਼) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੋਡੀਓ (ਹਰਮਨ) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਸੰਸਾਰੋਗ ਹੈ।⁹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਲੈਕਟੋਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਰਸਰ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲੀ, ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਸਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸੁਚੇਤ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਤਾਂ “ਇਹ ਗੱਲ ਓਨੀ ਹੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਧਿਓਂ ਵਧ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਾਰੇ ਹਨ, ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਕੇਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਜੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਿੱਲੀ’, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ’, ‘ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ’ ਅਤੇ ‘ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ’ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਿਧ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹਨ। ਉਧਰ 1966 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹਰਿਆਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁਗੋਲਿਕ ਹਦ-ਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 2010 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੁੱਡਾ ਵੱਲੋਂ 28 ਜਨਵਰੀ 2010 ਨੂੰ ਇਹ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ’, ‘ਹਰਿਆਣਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ’, ‘ਹਰਿਆਣਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ', 'ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ ਮੰਚ' ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਨਿਰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਿਆਸਤ ਜੰਮ੍ਹ-ਕਸ਼ਮੀਰ 1846 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। 1947 ਦੀ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਵੰਡ ਅਧੀਨ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। “ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਡਾ. ਮੋਹਿਸਿਨ ਸਕੀਲ ਦੀ ਸਰਵੇ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਹਾੜੀ, ਡੇਗਰੀ, ਬਾਲਟੀ, ਲਦਾਖੀ, ਦਰਦੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਏ ਗਏ।”¹¹ 1966 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ 1971 ਵਿਚ ਹਿਮਾਚਲ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ 7 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ (ਕਾਂਗੜਾ, ਮੰਡੀ, ਉਠਾ, ਸੋਲਨ, ਚੰਬਾ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਲੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਪੈਂਤੀ ਵਾਲਾ ਕਾਇਦਾ ਕਿਧਰੇ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵਾਲੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੇਰੁਖੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਵੇਂ ਲਿੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜੇਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਰਾਗਾਤਮਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਅਜੇ ਤੀਕ ਧੁੰਦਲਾ ਹੈ।¹²

ਹੁਣ ਗੱਲ ਕਰੇਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। 29 ਦਸੰਬਰ 1967 ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਬਿੱਲ ਦੀ ਧਰਾ ਤਿੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। 1 ਜਨਵਰੀ 1968 ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1968 ਤੋਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਮਿਤੀ 18 ਅਕਤੂਬਰ 1980 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਧਿਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 1 ਨਵੰਬਰ 1980 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਐਕਟ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਰਾ ਦਫ਼ਤਰੀ/ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਜ਼ਗ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਉਹ ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਲਗਦਾ। ਇੰਝ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਵਲ ਕਾਰਵਿਗਾਰ, ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਣਾਨ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। “ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ’ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹੀ ਦੇਸ਼ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਚੀਨ, ਜਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਜਗਤੀ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਾਥੋਂ ਕਿਧਰੇ ਅੱਗੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤਪਦਿਕ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਚੇ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”¹³ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ/ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤ ਦੀ ਢੂੰਘੀਂ ਸਿਆਸਤ ਹੈ। ਇਹ ਜਮਾਤ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਬਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਬਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਨੂੰ ਖਤਮ

ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਪਰਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਰੰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਬੁਰਜੂਆ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸੂਚਨਾਤੰਤਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਹਵੇਂ ਉਹੀ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲਿਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਹਰ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਉਤਪਨੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੰਦਰ ਇਹ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੋਂ ਮਾਤ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਤੇ ਸੱਕ ਜਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਦਰਅਸਲ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਮਾਜੀ-ਆਰਥਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਸਮਾਜੀ ਆਰਥਿਕ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਉਹ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਆਲ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਹੈ।”¹⁴ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਣਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਬਹੁਸਥਿਅਕ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਯੋਗ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੈਤਿਕ, ਰਸਾਇਣਕ, ਵਣਜ-ਵਪਾਰ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਜਮਾਤ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸਿਮਰਤੀ, ਸਥਾਨਕ ਗਿਆਨ, ਨਿੱਜੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ, ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਕਲਪਨਾ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰਧੂਨੀਆਂ ਦਾ ਬਿੰਬਕ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸੂਝੜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਤਰਕ ਵਾਜਿਬ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਗੈਰਜ਼ਰੂਰੀ ਬਲ ਸਿਰਫ਼ ਜਗੀਰੂ ਸੋਚ, ਸੱਤਾਵਾਦ ਤੇ ਗੈਰ-ਲੋਕ ਤਾਂਤਰਿਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਬਾਇਸ ਬਣੇਗਾ ਜੋ ਕਿ ਗੁਲਾਮ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਬਣਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਦਾ ਸਟੇਟ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਟੇਟ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਧਾਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੰ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸੂਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਤੇ ਧਰੋਹਰ ਹਨ।¹⁵ ਦੂਜੀ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੜਾ ਨਿਕਟਤਮ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਦੂਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੁਣ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? “ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭਾਵੂਕਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਮੈਸਾਂਸ ਦਾ ਕਬਨ ਤਾਂ ਸਿਰਜ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜ ਸਕਣ ਦੇ ਅਜੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ/ਦੇਣੀ ਅੱਜ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਲੁੱਕ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆਨ/ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਘਾੜਤ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ। ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿੱਤਾ ਮੂਲਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਮਾਂਸ ਤੇ ਭਾਵੂਕਤਾ ਦੇ ਜੂਲੇ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੇਗੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣੇਗੀ। ਉਦੋਂ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਕੂਮਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਤੇ ਮੁਹਾਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਹਰੇ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”¹⁶

ਯਾਦ ਰਹੇ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਸਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ। ਉਸਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਗ-ਬੋਧ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਹ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਹੱਲਾਏਗੇ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮੀਡੀਆ ਖਾਸ ਕਰ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਗਲੋਬਲ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਮਨੋਹਨ, ਵਿਚਾਰਕੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਹਿਆਣਾ, 2018, ਪੰਨਾ 33.
2. ਸੱਯਦ ਸਿਥਤਲ ਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ, “ਬੋਲੀ ਜਿਥੇ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ”, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ, ਸੰਪਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009, ਪੰਨੇ 140-141.
3. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, “ਸੰਪਾਦਕੀ”, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ, ਸੰਪਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ viii.
4. ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਿਓਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ 15.
5. <https://simple.m.wikipedia.org>.
6. <https://en.m.wikipedia.org>.
7. ਜਰੋਨੈ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡਾ “ਸਿੰਪੋਜ਼ਿਅਮ”, ਪੰਜਾਬੀ ਪਛਾਣ : ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ, ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012, ਪੰਨਾ 62.
8. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਰਵੇ “ਸਿੰਪੋਜ਼ਿਅਮ”, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85.
9. ਪ੍ਰਭਜੇਤ ਸਿੰਘ ਸੰਗ੍ਰਹ, “ਆਸਟੋਲੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ”, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 73-74.
10. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, “ਸੰਪਾਦਕੀ”, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ xii.
11. www.risingkashmir.com.

12. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਐਨਗੱਲ, “ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ”, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ, ਸੰਪਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008, ਪੰਨੇ 120-127.
13. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, “ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿੱਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ”, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਸੰਪਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012, ਪੰਨਾ 29.
14. ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, “ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ”, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ, (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲੋਕਰੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009, ਪੰਨਾ 15.
15. ਮਨਮੋਹਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 240-241.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 201-202.

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਏ.ਜੇ.ਗ੍ਰੋਮਾਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

1. ਏ.ਜੇ.ਗ੍ਰੋਮਾਸ

ਏ.ਜੇ.ਗ੍ਰੋਮਾਸ (Algirdas Julien Greimas) ਸੰਚਨਾਤਮਕ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ, ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਗ੍ਰੋਮਾਸ ਫਰਾਂਸੀਸੀ-ਲੁਥਾਨੀਅਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ। ਸੰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਚਿਹਨੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Signification) ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੈਰੀਸੀਅਨ (Parisian) ਸਕੂਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਸਦੇ ਦਿੱਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਗ੍ਰੋਮਾਸ ਸੁਕੇਅਰ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੋਮਾਸ ਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਈਸੋਟੈਪੀ, ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੁਥਾਨੀਅਨ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਰੋਟੋ-ਇੰਡੋ-ਯੂਰਪੀਅਨ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।¹

2. ਜੀਵਨ ਵੇਰਵਾ

ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਟੁਲਾ, ਰੂਸ (Tula, Russia) ਵਿਖੇ 9 ਮਾਰਚ, 1917 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਜੂਲੀਅਸ ਗ੍ਰੋਮਾਸ (Julius Greimas) ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਮਾਂ ਕੋਨਸਾਸਿਜਾ ਗ੍ਰੇਮੀਨ (Konstancija Greimiene) ਸਕੱਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੋ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਰੂਸ ਤੋਂ ਲੁਥਾਨੀਆ, ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਅਲਗਿਰਦਾਸ ਜੂਲੀਅਨ ਗ੍ਰੋਮਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਸਮੇਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਮੱਧਲਾ ਨਾਂ ਜੂਲੀਅਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਸਮੇਂ ਉਹ ਲੁਥਾਨੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਫਰੈਂਚ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਨੀਤਸੇ (Nietzsche) ਅਤੇ ਸ਼ਾਪਨਹਾਰ (Schopenhauer) ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਦਲਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਥੀਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਸਨੇ ਰਾਇਜ਼ਿਸਕਿਊ ਜੋਨਜ਼ ਰਾਈ ਸਕੂਲ, ਮਾਰੀਜਾਮਪੋਲ (Rygiskiu Jonas High School, Marijampole) ਵਿੱਚ 1934 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਵੈਤਾਉਤਸ ਮੈਗਨਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਾਨਸ (Vytautas Magnus University,

ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਮਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿੰਦਰਗ
ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ

ਫੋਨ: 9815736225

ਈਮੇਲ:

inderjitsinghcheema@yahoo.in

Kaunas) ਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 1939 ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਨੋਬਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (University of Grenoble) ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਗੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਰੁਚੀ ਮੁਢਲੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪਰੰਤੂ 1939 ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੁਥਾਨੀਆ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਉੱਥੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਸੰਧਾਦਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਿਵਿਊ ਅਤੇ ਸੌਭਾਗਿਕ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ। 1944 ਵਿੱਚ ਸੋਬੋਨ, ਪੈਰਿਸ (Sorbonne, Paris) ਵਿਖੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉੱਥੋਂ ਹੀ 1949 ਵਿੱਚ 'ਵੈਕੈਬਲੀ ਆਫ਼ ਡੈਸ਼ਨ' (Vocabulary of Fashion) ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੀ-ਐਂਚਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਫਰੈਂਚ ਕੈਂਬੈਲਿਕ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਗਰਲਜ਼, ਅਲਗਜ਼ੈਂਡਰੀਆਂ, ਮਿਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਰੀਅਰ (Career) ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਯੂਰਪੀਅਨ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਥ ਅਗਲੇ 15 ਸਾਲ ਰਿਹਾ। 1959 ਵਿੱਚ ਉਹ ਅੰਕਾਰਾ, ਇਸਤਾਨਬੁਲ, ਤੁਰਕੀ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਪਹੁੰਚ ਕੇ 1965 Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਸਨੇ 25 ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਹ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਫਾਰ ਸਿਮਿਓਟਿਕ ਸਟੱਡੀਜ਼ (International Association for Semiotic Studies) ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦੀ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਵੱਡੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਕਾਨਸ, ਲੁਥਾਨੀਆ ਵਿਖੇ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ।²

3. ਲਿਖਤਾਂ

ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'Semantique Structurale' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 1966 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬੁਨੀਆਦੀ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਡਲ ਦਾ 1973 ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ 'Actants, Actors And Figures' 'ਤੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਨਾਲ ਪੁਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ।³ ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ 'Du Sens' 1970 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖ 1963 ਤੋਂ 1970 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਇਹ ਲੇਖ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ 'Discourse Analysis' ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੁਸਤਕ 'Pour une theorie du discours poetique' 1972 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਪੁਸਤਕ 1976 ਵਿੱਚ ਮੋਪਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ 'Maupassant ou la semitoique du texte' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪਾਠਾਂ ਤੱਕ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 1976 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ 'Sémiose et sciences sociales' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਪੁਸਤਕ 'Introduction a l'anamysé du discours en sciences sociales' ਛਪਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਲਿਖਤ ਕੇਂਡਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਲੁਥਾਨੀਅਨ ਮਿਥਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ, ਈ. ਸੋਗੀਓ, ਜੰਰਜ ਡਿਊਮਜ਼ਿਲ, ਕਲਾਡ ਲੈਵੀ ਸਤਰੋਸ ਅਤੇ ਮਾਰਕਲ ਡੈਟੀਨੇ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ 1979

विंच Apie dievus ir zmones: lietuvių mitologijos studijos (Of Gods and men: Studies in Lithuanian Mythology) अते 1990 विंच Tautos atminties beieskant (In search of National Memory) दे नाम 'ते प्रकाशित कीडा।

4. ग्रैमास दे मूल संकलप (Basic Concepts of Greimas)

भाषा विगिआन दे खेतर विंच अरब विगिआन (Semantics) अते चिंनु विगिआन (Semiotics) इँक प्रवानित अनुस्तान रहे। ऐ.जे.ग्रैमास डरांस दी चिहन-विगिआनक अते बिरतांत्र सामाजिक परिपरा नाल संबंध रखण वाला इँक विस्त्रेत चिंतक है जो संरचनात्मक अरब विगिआन राहीं साहितक पाठ प्रवचन असवा बिरतांत्र विंच कारजस्तील अरबां दी सिरजन प्रकिरिआ बारे विस्त्रेत अंतर-दिस्तीआं प्रदान करदा है। भावें कि सैसिउर अते पीअरस ने ग्रैमास तें पहिलां स्वधारन दे चिंदुआत्मक प्रारज बारे आपणीआं विस्त्रेत पारनावां पेस्त कर दितीआं सन परंतु चिंनु विगिआनक अफिअन दे परिपेक्ष विंच स्वधारन दी बण्डर बण्डन दे गहिन पैर दे अरबां दा विस्त्रेत स्वधारन असवा अरब सिरजन प्रकिरिआ नुं जानण विंच ग्रैमास दे सियांत्रां दा प्रमुख योगदान है। ग्रैमास दे अरब विगिआनक संकलप उस दीआं विस्त्रेत स्वतीस्ताली अंतर-दिस्तीआं दा सुभिस्तरण हन, जो गहिन पैर 'ते चिंनु विगिआन तें अरब विगिआन तक पहुंचण विंच सहाई सिय पहेहे हन।¹⁴

4.1 चिहनकारी दा संकलप (Concept of Signification)

चिंनु अते अरब अफिअन दे परिपेक्ष विंच ग्रैमास ने चिहनकारी संबंधी विस्त्रेत पारनावां पेस्त कीडीआं हन। ग्रैमास अरब नुं इँक अरब प्रकिरिआ अते चिंनु नुं असविर चिहनित असजैकट (Temporary Signifying Object) वज्जे लैंदा है। ग्रैमास अनुसार मनुष विंच अनंत प्रवचनां नुं सिरजन दी समरूपा है जिहनां नुं चिंनुं राहीं पेस्त कीडा जांदा है अते इहनां दी अभिविक्तिवाली विभिन्न मानवी सिरजनावां विंच हुंदी है। मनुष दी इह सिरजनात्मक समरूपा उस दी चिहन-विगिआनक समरूपा दा ही प्रगटाआ है। मनुष दी प्रवचनां दे अरब गृहिण करन दी समरूपा संबंधी अनेकां अजिहीआं उरकसंगत पारनावां पेस्त कीडीआं हन जो समकाली समाज विंच हलचल पेदा करन वालीआं सन। ग्रैमास अरब बारे आपणी पारना विंच लिखदा है, “अरब बारे कुश बोलणा अते कुश अरब पूरन बोल सकणा बेहेंद मुस्किल कारज है। इस नुं सही ढंग नाल पेस्त करन दा सिरदृ इकै इँक तरीका है कि अजिही भाषा सिरजी जावे जो अरबहीण होवे: इस लघी विक्तिवाली असजैकटां तें दूरी बणावे तां जो दित्ते अरबां तें रहित हो के अरबपुरन प्रवचन सिरजिआ जा सके।”¹⁵ चिंनु दा आपणा कैदी अरब नहीं हुंदा बल्कि इसनुं अरब पदान कीडे गाए हुंदे हन, इस लघी चिंनुं दुआरा सिरजिआ प्रवचन बुधरती हुंदा है अते इस दे अरब किसे वी समाज दे समकाली परिपेक्ष विंच हुंदे हन। बिरतांत्र बण्डर दे अरबां नुं वी समाज दे कीमत प्रभं दे परिपेक्ष विंच ही समझिआ जा सकदा है, किउंकि मनुषी संसार जूरी तेर 'ते इँक संकेतक असवा चिहनीकरन दे रुप विंच ही अभिविक्त हुंदा है। चिहनीकरन जां अरब सिरजन इँक प्रवरतनस्तील प्रकिरिआ है।

प्रवचन असवा बिरतांत्र विंच चिंनुं दुआरा प्राप्त अरबां नुं लचकीले, असर्गत (Discursive) अते संकेतिक रुप विंच वेधिआ जा सकदा है। प्रवचन असवा बिरतांत्र जे दिसदा है उह तरुटीदार असवा अपूरन (Imperfect) हुंदा है, अरबात अरब संभावित हुंदे हन असल नहीं। इह अरब गृहिण प्रकिरिआ साडीआं विक्तिवाली जां समाजिक प्रसिद्धीआं दा परिणाम हुंदे हन। चिहनकारी दिसदे रुप विंच आपणे आप विंच कैदी

ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ (Sound & Images) ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਭੁਸ਼੍ਬੂ, ਬਦਬੂ, ਜਨੂੰਨ, ਪਿਆਰ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਅਥਵਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਆਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਪੈਟਰਨ 'ਤੇ ਭਾਰੂ (Dominant) ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਥਵਾ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮਨੁੱਖ ਚਿਹਨਿਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਅਰਥ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਚਾਨਕ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਅਰਥ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਸ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਠੋਸੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁶ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਠੋਸੇ ਗਏ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਟੈਂਬੂਫਰੋਕਾਂ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਆਦਿ ਸਭ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਟਿਲਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਉਨੀਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਥਵਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਢੁਕਵੇਂ ਅਥਵਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸੈਲੀਫਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਬਜਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਚਿਹਨੀਕਰਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”⁷

4.2 ਗਹਿਨ/ਸਤਹੀ ਸੰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (Concept of Deep/Surface Structure)

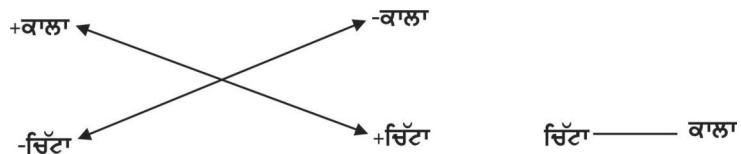
ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਦੋ-ਪਰਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ/ਪੱਧਰ ਉਸਦੀ ਗਹਿਨ ਸੰਚਨਾ (Deep Structure) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਧਰ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀ ਪੱਧਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਊਪਣ (Enunciation) ਦੀ ਪੱਧਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਮਰੱਥਾ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਚਿਤਰਾਤਮਿਕ (Pictorial), ਸੰਗੀਤਮਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ (Surface Structure) 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗਹਿਨ ਸੰਚਨਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧਕੀ ਪਕਾਰਜ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।”⁸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਪ੍ਰਵਚਨ (Discourse)	ਸਤਹੀ (Surface) ਗਹਿਨ (Deep)	ਅਸੰਗਤ (Discursive) ਬਿਰਤਾਂਤ (Narrative)
--------------------	-------------------------------	---

4.3 ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (Concept of Perception)

ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੇ ਸਾਰਬਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟ ਦੇ ਸੰਕਲਪ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਪਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ

ਕਾਲਾ ਚਿੱਟੇ ਦਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਰਥ-ਬੋਧਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਬਦ ਪਰਿਪੇਖਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿਸੇ ਵੀ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਇਸ ਮਾਡਲ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਹੀ 'ਸਪੀਕਿੰਗ ਸਬਜੈਕਟ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਣਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਦੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਹੀ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵੀ 'ਉਸਾਰੁ-ਮਾਡਲ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਡਲ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਪਰਤ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”⁹

ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਲਈ ਮੂਲ ਸੰਰਚਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਰਬਰਟ ਲੂਇਸ ਸਿਮਿਓਟਿਕ ਸੁਕੇਅਰ (Semiotic Square) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4.4 ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕਲਪ (Concept of Discourse Analysis)

ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਕੁਝ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ :-

ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਬਣਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਅਥਵਾ ਇਕੱਠ (Assemblage) ਹੈ ਜੋ ਸੰਕੇਤ ਦੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਸਟਮ ਅਗੇਤ (Advance) ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ (Discourse) ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਹੈ।”¹⁰

4.4.1 ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ-

ਸਹਾਇਕ ਪੱਧਰ (Auxiliary Level) 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ-

- ਉ) ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਯੂਨਿਟ 'ਸੀਮ' (Seme) (ਸੀਮ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਰੂਪ-ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।)¹¹
- ਅ) ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਸੀਮ ਜਾਂ ਕਲਾਸੀਮ (Classeme) (ਕਲਾਸੀਮ ਇੱਕ ਜਾਤੀਗਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਸੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਸਮਝ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।)¹²
- ਇ) ਐਨਾਫੋਰਾ (Anaphora) ਵਾਕ ਅਤੇ ਪੈਨਿਊਂਡ ਦੇ ਦੁਹਰਾਅ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਨ ਜੁਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹³

4.4.2 ਅਰਥ ਨਾ ਤਾਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ, ਬਲਕਿ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅਕਟਾਂਟ (Actant) ਜਾਂ ਅੰਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਬਜੈਕਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਬਜੈਕਟ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਸੰਗਤ ਪ੍ਰਮਾਣ (Discursive Instance)

ਆਖਦਾ ਹੈ। ਵਾਕਾਤਮਕ ਅਕਟਾਂਟ (Syntactic Actant) ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ 'ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ' ਬਲਕਿ 'ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ'। (ਸਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜ 'ਤੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ¹⁴ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.4.3 ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਅਕਟਾਂਟ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

- ਓ) ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਅਤੇ ਬੋਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ (Modalities and Modalisation): ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਅਤੇ ਬੋਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਅਕਟਾਂਟ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ- ਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸੋਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹੀ ਵਾਕ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਕਤੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਸੋਤੇ ਦੇ ਸੁਣਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਅ) ਪੱਖੂਰੂਪਤਾ (Aspectuality): ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਮੂਡ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰੇਮਾਸ 'ਪੱਖੂਰੂਪਤਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰਤਾਵਾਂ, ਵਿਕਾਰ, ਅਸ਼ਾਂਤਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।
- ਇ) ਆਈਸੋਟੋਪੀ (Isotopy): ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਹੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਆਈਸੋਟੋਪੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਥੀਮੈਟਿਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਇੱਕ ਗਿਆਨ, ਕਹਾਣੀ ਅਥਵਾ ਸੱਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿਰਤਾਂਤਰ ਗਿਆਨ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸਨੂੰ ਸਮ-ਸਥਾਨਕਤਾ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ “ਸਾਧਾਰਨ 'ਅਰਥ ਸੰਗਿਆਕ' (semantic denominator) ਦੁਆਰਾ ਜੁੜੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਆਈਸੋਟੋਪੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਜਾਂ ਆਮ ਤੌਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੋਂ ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਦਿ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”¹⁵ ਜਿਵੇਂ “ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਈਸੋਟੋਪੀ ਦਾ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਰਥ ਲੱਛਣ (ਸੀਮ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਈਸੋਟੋਪੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪੀਣ ਦਾ ਸੀਮ ਸਾਂਝਾ ਹੈ (ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ), ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵਾਕ ਨੂੰ ਸਮਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”¹⁶

5. ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ (Actantial Model)

ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ ਜਿਸਨੂੰ 'ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਬਿਰਤਾਂਤਰ ਸੰਰਚਨਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪੈਮਾਨਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗਾਲਪਨਿਕ। ਇਹ ਮਾਡਲ 1966 ਵਿੱਚ ਏ.ਜੇ.ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸੋਸਿਅਲ ਦੇ ਲਾਂਗ ਅਤੇ ਚੌਮਸਕੀ ਦੇ ਯੋਗਤਾ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਾਪ ਅਤੇ ਸੋਰਿਓ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪਰਾਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Morphology of the Folk Tales' ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਉਪਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਪੱਧਰ ਸਮੂਰਤ ਪੱਧਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਪੱਧਰ ਅਮੂਰਤ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਰਾਪ ਨੇ ਰੁਸ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਸੌ ਪਰੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਧਿਐਨ ਦੰਗਾਨ ਪਰਾਪ ਨੇ ਪਰੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੋੜਿਆ। ਇੱਕ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਥਿਰ (Constant) ਤੱਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣਯੋਗ (Variable) ਤੱਤ ਕਿਹਾ। ਪਰਾਪ ਨੇ

ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਏ ਕਾਰਜ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਂ ਗੁਣ ਹੀ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਾਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰੀ ਕਬਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸੱਤ ਪਾਤਰ-ਵਰਗਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੀ ਪਰਾਪ ਦੇ ਐਕਟਾਂਟ ਹਨ।” ਇਹ ਸੱਤ ਕਾਰਜ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ -

1. ਖਲਨਾਇਕ, 2. ਦਾਤਾ, 3. ਸਹਾਇਕ, 4. ਮਨ ਇੰਡਿਕਟ ਵਿਅਕਤੀ, 5. ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ,
6. ਨਾਇਕ, 7. ਝੂਠਾ ਨਾਇਕ।¹⁸

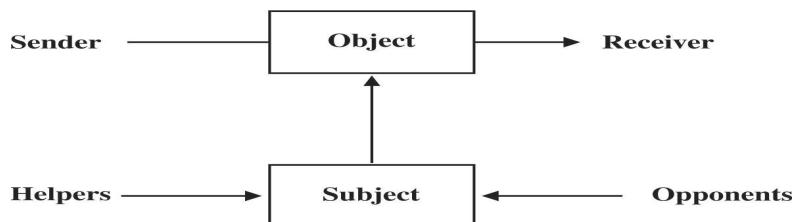
ਪਰਾਪ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਈ.ਸੋਰੋਉ (E.Soreau) ਨੇ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਟਕੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਛੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿਵੇਂ- ਸ਼ੇਰ (Lion), ਸੂਰਜ (Sun), ਧਰਤੀ (Earth), ਮੰਗਲ (Mars), ਸੰਤੁਲਨ (Balance), ਚੰਨ੍ਹ (Moon)। ਪਰਾਪ ਅਤੇ ਸੋਰੋਉ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

5.1 ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦਾ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Greimas's Theory of Actantial Model)

ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂਤਰ ਕਾਰਜ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਛੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ/ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋਂਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਕਟਾਂਟ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ- ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਨਾਂਵ ਵਚਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੀਵ ਜਾਂ ਅਬਜੈਕਟ ਜੋ ਕਿਸੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਨੂੰ ਅਕਟਾਂਟ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁹

ਇਹਨਾਂ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਅਕਟਾਂਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

- 1) ਸਬਜੈਕਟ (Subject), 2) ਅਬਜੈਕਟ (Object), 3) ਸਹਾਇਕ (Helper),
  - 4) ਵਿਰੋਧੀ (Opponent), 5) ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ (Sender), 6) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ (Receiver),
- ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦਾ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਛੇ ਅਕਟਾਂਟਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਜੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਰਣ ਦਾ ਪੁਰਾਣਦੇ ਹਨ।²⁰

ਓ) ਇੱਛਾ ਦਾ ਯੁਰਾ (The Axis of Desire), 1. ਸਬਜੈਕਟ, 2. ਅਬਜੈਕਟ

ਸਬਜੈਕਟ ਉਠ ਹੈ ਜੋ ਅਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਅਥਵਾ ਸਬਜੈਕਟ ਅਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਬਜੈਕਟ ਰਾਹੀਂ ਅਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਬਜੈਕਟ ਅਤੇ ਅਬਜੈਕਟ ਵਿਚਾਲੇ ਬਣਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜੰਕਸ਼ਨ (Junction) ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸਨੂੰ ਕਨਜ਼ਕਸ਼ਨ (Conjunction) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਆ) ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਧੁਰਾ (The Axis of Power), 3. ਸਹਾਇਕ, 4. ਵਿਰੋਧੀ

ਇੱਛਤ ਜੰਕਸ਼ਨ (Desire Junction) ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਅਥਵਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਬਜੈਕਟ ਦੀ ਅਥਜੈਕਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਛਤ ਜੰਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸਹਾਇਕ ਹਰ ਸੰਭਵ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਇੱਛਤ ਜੰਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਰੋਕਾਂ ਅਥਵਾ ਵਿਰੋਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾ (ਸਬਜੈਕਟ) ਰਾਣੀ (ਅਥਜੈਕਟ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰ, ਘੋੜਾ, ਰਾਜੇ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਆਦਮੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਾਦੂਗਰਨੀ, ਡਰੈਗਨ, ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਭਰਿਆ ਰਸਤਾ ਅਤੇ ਡਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਇ) ਸੰਚਾਰਨ ਦਾ ਧੁਰਾ (The Axis of Transmission), 5. ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ, 6. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ

ਇਸਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਧੁਰਾ (Axis of Knowledge) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਵਰਗ ਹੈ ਜੋ ਇੱਛਤ ਜੰਕਸ਼ਨ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵਸੀਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਥਜੈਕਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਣੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਰਾਜੇ ਲਈ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਬੇਨਤੀ ਇੱਛਤ ਜੰਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੋਵੰਦ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਚਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਧਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਰਾਣੀ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਣੀ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਰਾਜੇ ਦਾ ਬਚਾਉਣਾ ਆਦਿ ਅਥਜੈਕਟ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਅਕਟਾਂਟ ਹਨ, ਇਹ ਅਕਟਾਂਟ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਸਬਜੈਕਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ ਅਥਜੈਕਟ। ਰਾਜਾ ਸਬਜੈਕਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਹੈ ਰਾਣੀ ਅਥਜੈਕਟ ਹੈ ਪਰੰਤੁ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਅਕਟਾਂਟ ਦੇ ਇਸ ਬਦਲਦੇ ਪੱਕਿਪੱਖ ਨੂੰ ਹੇਠ ਦੱਤੇ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

$$\begin{array}{c} \text{ਰਾਜਾ} & \text{ਸਬਜੈਕਟ} & + & \text{ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ} \\ \hline \hline \text{ਰਾਜੀ} & \text{ਅਥਜੈਕਟ} & + & \text{ਭੇਜਣ ਵਾਲੀ} \end{array}$$

5.2 ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਦਾ ਸਾਰਣੀ ਰੂਪ (Table Format of Actantial Model)

ਹਰਬਟ ਲੂਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਿਰੂਪਣ ਨੂੰ ਸਾਰਣੀ ਰੂਪ (Table Format) ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :-

ਅੰਕ	ਸਮਾਂ	ਪਰਖਣ ਵਾਲਾ ਸਬਜੈਕਟ	ਅਕਟਾਂਟ ਦਾ ਨਾਮ	ਅਕਟਾਂਟ ਥੋੜੀ ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ ਅਥਜੈਕਟ ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਸਹਾਇਕ/ ਵਿਰੋਧੀ	ਅਕਟਾਂਟ ਦੀ ਉਪਸ਼ੋਣੀ ਤੱਥਕ/ਸੰਭਾਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਗਾਰਾਮ	ਅਕਟਾਂਟ ਦੀ ਉਪਸ਼ੋਣੀ ਸਹੀ/ਗਾਲਤ	ਅਕਟਾਂਟ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਪ-ਸੋਣੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਰਤਾਵੀ/ਕਰਮਣੀ)	ਉਚਿਚਤਾ ਟਿੱਪਣੀ
1.								
2.								
ਅਗਦਿ								

ਹਰਬਟ ਲੂਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰੂਪਣ ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇੱਕ ਹੀ ਖਾਕਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕੋ ਮਾਡਲ ਦੀ ਆਗਾਮੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।²¹

5.3 ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਰਗ (Sets of Actantial Model)

ਗ੍ਰੋਮਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਂ ਥੀਮੈਟਿਕ ਕਾਰਜ (ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਾਰਜ) ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੀ ਟੈਕਸਟ ਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਅਥਵਾ ਜੁੜ ਵਾਸਤੇ ਉਨੇ ਹੀ ਮਾਡਲ ਹੋਣਗੇ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਕਾਰਜ ਹੋਣਗੇ, ਇਕੋ ਹੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਾਰਜ (ਐਕਸ਼ਨ) ਨੂੰ ਸਬਜੈਕਟ ਦੇ ਕੇਂਦਰਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਅਥਵਾ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਬਜੈਕਟ ਅਰਥਾਤ ਅਥਜੈਕਟ ਦੇ ਕੇਂਦਰਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਐਕਸ਼ਨ ਚੁਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਟੈਕਸਟ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਰੰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ ਦੇ ਸੈਟ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਯਮ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਸੈਟ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਘੁੰਮ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ 'ਤੇ ਇਕੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਕਤੀ, ਥੋੜ੍ਹ ਚਿਰਾ, ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਆਂਸ਼ਿਕ ਹੋਵੇ, ਇਕਦਮ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਤਰਕਸੰਗਤ, ਪੂਰਵ ਕਾਲਪਨਿਕ, ਪੂਰਵ ਧਾਰਣੀ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਅਸੰਹਿਵਾਸ (Mutual Exclusion)।

5.3.1 ਪਾਤਰ ਅਥਵਾ ਅਪਾਤਰ ਅਕਟਾਂਟ (Character or Non Character Actant)

ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਕਟਾਂਟ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਉ) ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਪਾਸਵਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਮਾਨਵ ਦਾ ਇੱਕ ਪਸੂ ਵਰਗ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਣਾ।
- ਅ) ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਠੋਸ, ਨਿਰਜੀਵ ਤੱਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਿਵੇਂ ਤਲਵਾਰ, ਹਵਾ, ਸਫਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਆਦਿ।
- ਇ) ਪਾਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਰਗ ਜਿਵੇਂ ਹੌਸਲਾ, ਆਸ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਨਿਸ਼ਚਾ ਆਦਿ।²² ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਕਟਾਂਟ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਥਵਾ ਸਮੁਹਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਵਰਗ।

5.3.2 ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਸੰਮਿਲਨ (Actantial Syncretism)

ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਤੱਤ ਦਾ ਇੱਕ, ਕਈ ਜਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ੍ਰੋਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਪਾਏ ਜਾਣਾ ਅਕਟਾਂਸ਼ੀਅਲ ਸੰਮਿਲਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਇਕਹਿਰਾ ਤੱਤ ਇਕੋ ਕਲਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਅਕਟਾਂਟਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਮਰੂਪ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਕਟਾਂਟ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਐਕਟਾਂਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਹੀ ਇੱਕ ਐਕਟਾਂਟ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦੁਰਯੋਧ (ਪਾਤਰ), ਨਾਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰ (ਸ਼ਕੂਨੀ, ਦੁਰਯੋਧ ਦੇ ਭਰਾ ਆਦਿ) ਵੀ ਇਹੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਐਕਟਾਂਟ ਅਤੇ ਐਕਟਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਐਕਟਾਂਟ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰਜ਼ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਐਕਟਰ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (ਰਾਵਣ, ਕੈਦੋ, ਰਾਂਝਾ ਆਦਿ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²³

5.3.3 ਪਰਖਣ ਵਾਲਾ ਸਬਜੈਕਟ (Observing Subject)

ਕਿਸੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਵਿਵਰਣ ਲਈ ਸਬਜੈਕਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਰਵਾਇਤੀ ਵਾਕ-ਵਿਓਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- ਜਿਵੇਂ “ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ” ਉਹ ਸਬਜੈਕਟ ਅਤੇ “ਜਿਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ” ਉਹ ਅਥਵਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²⁴ ਪਰੰਤੂ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬਜੈਕਟ ਪਰਿਪੇਖਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸਬਜੈਕਟ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਗੀਏ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਕਟਾਂਟ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ। ਅਰਥਾਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੱਚ ਜਾਂ ਝੂਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਕਟਾਂਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਪਰਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5.3.4 ਪਰਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ (Time of Observation)

ਪਰਖਣ ਸਮਾਂ ਸਿਰਫ ਪਰਖਣ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਕਤੀ ਸਮਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਂ, ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਮਾਂ (ਜਦੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ) ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਅਰਥਾਤ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅਕਟਾਂਟ ਦੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਸੱਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਕਟਾਂਟ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਝੂਠ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਕਟਾਂਟ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਉਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਕਟਾਂਟ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤੱਥਕ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਅਕਟਾਂਟ, ਅਕਰਮਕ/ਸਕਰਮਕ ਅਕਟਾਂਟ, ਇੰਡਿਡ/ਅਣਿਡਿਡ ਅਕਟਾਂਟ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚ/ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਦਿ।

6. ਮਿੱਥ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ (Myth Analys and Actantial Model)

ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਦਾ ਇਹ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਿੱਥ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਪਰਾਪ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਕੇਵਲ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਲੈਵੀ ਸਤਰਾਸ ਦੀ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮਿਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰਾਪ ਦੀ ਸਿਨਟੈਗਮੈਟਿਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਅ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਜੋਂ ਮਿੱਥ ਦੇ ਕਾਲ ਪਾਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਥਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਨੂੰ ਜੋ ਵਾਪਰਨਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ, ਲੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਨਟੈਗਮੈਟਿਕ ਆਂਕਿਤਿਆਂ, ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ, ਰੋਲ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਇਕਰਾਰਮੂਲਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ, ਤੇ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਆਂਕਿਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੈਵੀ ਸਤਰਾਸ ਨੇ ਮਿਥਾਂ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਢਾਂਚਾ, ਕੋਡ ਅਤੇ ਪੈਗਾਮ ਤਿੰਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੇਮਾਸ ਨੇ ਵੀ ਲੈਵੀ ਸਤਰਾਸ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੁਨਰ ਵਿਅਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਮਿੱਥ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।”²⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਮਿੱਥ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਅੰਗ ਨਿਖੇੜ ਨੂੰ ਅਕਟਾਂਸੀਅਲ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Algirdas_Julien_Greimas (Seen 20 Dec 2018)
2. *Ibid* (Seen, 20 Dec 2018)
3. <http://compendium.kosawese.net/term/actantial-model-greimas/> (seen 20 Dec 2018)
4. Marie Noelle Lamy, “In Defence of A.J.Greimas”, Journal of Literary Semantics, Trevor Eaton (Ed.), England, 1984, P-205
5. Lacerda Nobre Angela, *Semiotics, decision sciences and value system* (Greimas), Congres de l’Association Francaise de semiotique; UNESCO, Paris, 2017, P-2, (Refered –A.J.Greimas, Semantique structural (Vol.1), Editions du seuil, 1970, P 7). (It is extremely difficult to talk about meaning and to be able to say something meaningful. In order to accomplish this adequately, the only way possible would be to construct a language that ought to be meaningless: one would therefore establish an objectifying distance, which would enable the use of a discourse devoid of meaning to be applied onto a meaningful discourse.)
6. *Ibid*, P-12).
(Man lives in a signifying world. For him, the problem of meaning does not occur. Meaning is imposed, it is forced down as an evidence, as a “sense of acknowledgement” totally natural.)
7. R. Schleifer, *A.J.Greimas and the nature of meaning: Linguistics, semiotics and discourse theory*, Routledge, London, 2016, P-8 (Greimas’ project focuses on the nature of meaning or signification, rather than on the function of language.)
8. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਏ.ਜੇ.ਗ੍ਰੋਮਾਸ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਪੱਧਮੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੱਤਰ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੱਕੜ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1997, ਪੰ-10
9. ਛੌਥੀ, ਪੰ-11
10. <https://literariness.org/2016/12/06/key-concepts-of-a-j-greimas/> (Seen, 20/12/2018) (Key Concepts of A.J.Greimas, Nasrullah Mambrol, Literary Theory and Criticism) (Discourse for Greimas is, “Language as taken on by the person who is speaking”)
11. <https://www.merriam-Webster.com> (Seen 20 Dec 2018)
(A linguistic sign. Any of the basic components of the meaning of a morpheme.)
12. <https://www.yourdictionary.com/classeme> (Seen 20 Dec 2018)
Classeme- A generic or contextual seme, demoting a group of objects.
13. <https://writingexplained.org/grammar-dictionary/anaphora> (Seen 20 Dec 2018)
Anaphora is a rhetorical device that is the repetition of a word or phrase in successive clauses or phrases. Anaphora is typically found in writing at the beginning of successive sentences.
(ਐਨਾਫੋਰਾ ਪੁਰਨ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਰਚ ਦੇ ਦੁਹਰਾਅ ਦੀ ਵਿਅਖਿਆਨ ਲੁਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)
14. <https://literariness.org/2016/12/06/key-concepts-of-a-j-greimas/> (Seen, 20 Dec, 2018)
(Key Concepts of A.J.Greimas, Nasrullah Mambrol, Literary Theory and Criticism)

15. <http://www2.anglistik.uni-freiburg.de/intranet/englishbasics/Theme01.htm> (20 Dec 2018)
16. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/isotopy_\(semiotics\)](https://en.m.wikipedia.org/wiki/isotopy_(semiotics)) (Seen 23 Dec, 2018, 10:35 AM)
17. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਏ.ਜੇ.ਗ੍ਰੇਮਾਸ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੱਕੜ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1997, ਪੰ-12
18. A.J.Greimas, (Interpreted from French by H.S.Gill) *Structural Semantics*, Bahri Publications, New Delhi, 1989, P-61
19. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/actant> (Seen 20 Dec 2018)
(In literary theory) a person, creature, or object playing any of a set of active roles in a narrative.
20. <https://www.signosemio.com/gremias/actantial-model.asp> (seen 22 Dec 2018)
(Hebert Louis, *Actantial Model*, Rimouski, Quebec, 2006)
21. *Ibid*, (seen 22 Dec 2018)
22. *Ibid* (seen 22 Dec 2018)
23. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਏ.ਜੇ.ਗ੍ਰੇਮਾਸ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੱਕੜ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1997, ਪੰ-12
24. A.J.Greimas, (Interpreted from French by H.S.Gill) *Structural Semantics*, Bahri Publications, New Delhi, 1989, P-59
25. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਜਨਮਸਾਥੀ ਮਿਥਿ ਵਿਗਿਆਨ*, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2005, ਪੰ-83

ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

(ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਵਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੋਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਡਿਬੈਟ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਗਿਆਨ ਉਪਰ ਹੈ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਪੇਪਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਦਾ ਫੋਕਸ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਦੇ ਫੋਕਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਉਤਪਾਦਨ, ਸਾਂਭਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਸੀਨੀਅਰ ਰਿਸਰਚ
ਸਕਾਲਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ
ਫੋਨ : 09780614402
ਈਮੇਲ :
Stalinjeetbrar@gmail.com

ਇੱਕ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗਿਆਨ ਉਪਰ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। 90ਵਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਇਹ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਪੀਡੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ ਹੀ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਬਿਊਨਿਕਾ, ਵਰਲਡ ਬੁੱਕ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਕੌਲੀਅਰਜ਼ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੱਖ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੇ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਕਾਪੀ ਰਾਇਟ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਪੀਡੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ

ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕੀ'ਸ/ਓਪਨ ਸੋਰਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 2001 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਇੱਕ ਸੀ। ਜੂਨ 2001 ਵਿੱਚ ਜਿੰਸੀ ਵੇਲਜ਼ ਤੇ ਲੈਰੀ ਸਾਂਗਰ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ 'ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ' ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚਲਾ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ 'ਕਰੋਟਿਵ ਕਾਮਨਜ਼'¹ ਲਾਈਸੰਸ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਨੂੰ 'ਵਿਕੀਮੀਡੀਆ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਨਾਮ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਚਲਾ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚਲਾ ਗਿਆਨ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾ ਨੇ ਉਤਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾ (User-Generated Content)² ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ 2016 ਤੱਕ 290 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੱਕ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 2002 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ 'ਤੇ ਸਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਪਾਪੁਲੈਰਟੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਇਪਿੰਗ ਦੇ ਆਸਾਨ ਸੰਦ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ 30,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਰਟੀਕਲ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦੀ ਤਰਜ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਫਰਵਰੀ 2014 ਵਿਚ ਐਨ ਲਾਇਨ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ 'ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਗੀਲੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੱਥੋਂ ਇਹ ਵੈਬਸਾਈਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਦੋ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਰਟੀਕਲ/ਐਂਟਰੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਕੰਪਿਊਟਰ, ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਭੂਗੋਲ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉਤਪਾਦਨ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਯੂਜਰ ਆਈ.ਡੀ. ਬਣਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਆਰਟੀਕਲ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪਿਆ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ 'ਕਰੋਟਿਵ ਕਾਮਨਜ਼' ਲਾਈਸੰਸ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਵਿਚਲਾ ਗਿਆਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਾਪੀ ਰਾਇਟ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਰਟੀਕਲ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੰਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦੇ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲੇਖਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਡਾਟਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ -

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਅਤੇ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ 'ਤੇ ਬਣੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਡਾਟਾ |³⁻⁴

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ					ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ			
ਲੇਖ ਦਾ ਨਾਮ	ਲੇਖ ਦੀ ਲੰਬਾਈ (ਬਾਈਟਸ ਵਿੱਚ)	ਪਿਛਲੇ 30 ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਲੇਖ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਲੇਖ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮਿਤੀ	ਕੁੱਲ ਸੋਧਾਂ	ਆਰਟੀਕਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ (ਬਾਈਟਸ ਵਿੱਚ)	ਪਿਛਲੇ 30 ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਲੇਖ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਲੇਖ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮਿਤੀ	ਕੁੱਲ ਸੋਧਾਂ
ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ	39,550	2,005	30 ਮਈ 2005	399	80,956	47,170	9 ਜਨਵਰੀ 2002	5,520
ਦੁਆਬੀ	2,109	61	1 ਜੁਲਾਈ 2015	9	10,114	476	14 ਮਾਰਚ 2009	192
ਮਲਵਈ	2,007	48	1 ਜੁਲਾਈ 2015	5	3,921	620	12 ਅਗਸਤ 2009	62
ਮਾੜੀ	1,596	48	2 ਫਰਵਰੀ 2015	6	4,601	910	4 ਅਕਤੂਬਰ 2004	95
ਪੁਆਪੀ	6,390	69	3 ਸਤੰਬਰ 2014	7	4,994	555	14 ਮਾਰਚ 2009	87
ਪੋਠੋਹਾਰੀ	4,066	23	24 ਨਵੰਬਰ 2012	13	20,753	2,233	26 ਨਵੰਬਰ 2004	1,320
ਡੋਗਰੀ	4,422	25	3 ਨਵੰਬਰ 2012	19	19,487	5,297	11 ਅਪ੍ਰੈਲ 2005	432
ਕਾਂਗੜੀ	3,394	12	29 ਅਪ੍ਰੈਲ 2016	4	3,305	468	17 ਜੁਲਾਈ 2005	135
ਮੁਲਤਾਨੀ	2,298	17	21 ਜਨਵਰੀ 2014	9	46,195	6,956	5 ਦਸੰਬਰ 2010	2,900
ਹਿੰਦਕੋ	9,136	13	3 ਜਨਵਰੀ 2016	12	24,075	4,723	17 ਅਕਤੂਬਰ 2003	1,510
ਛਾਛੀ	1,077	6	25 ਅਪ੍ਰੈਲ 2016	2	1,514	77	4 ਜਨਵਰੀ 2013	86
ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ	1,136	3	26 ਅਪ੍ਰੈਲ 2016	2	-----	-----	-----	---

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਮੁੱਖ ਲੇਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਬਣੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਸਮਾਂਨਤਰ ਖੋਲ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਬਾਰੇ ਬਣਿਆ ਲੇਖ ਕਿਸੇ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਵਰਤੋਂਕਾਰ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਤੋਂ ਸਮੇਤ 'ਫਾਰਮੈਟ' ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਹਨ। ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ 'ਜਾਣਕਾਰੀ ਡੱਬਾ' ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਲੇਖ ਦਾ ਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੇਖ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਅੰਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਲੇਖ ਵਿੱਚ 'ਜਾਣਕਾਰੀ ਡੱਬੇ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਲੇਖ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ, ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਅੰਕੜੇ, ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੇਖ ਦਾ ਅਗਲਾ ਭਾਗ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇਗੀ ਪਰ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਿੰਦ-ਆਗੀਆ ਬੌਲੀ ਨਾਲ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਹਵਾਲਾ ਰਹਿਤ ਹੈ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਲੇਖ ਦਾ ਅਗਲਾ ਭਾਗ 'ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਨਾਲੋਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਭਾਗ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣ-ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੂਗੋਲਿਕ ਫੈਲਾਅ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਅੰਕਤਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੌਲਣ ਵਾਲਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਟੇਬਲ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੌਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਤਰਕੁਰਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਲੇਖ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਲੋਕ' ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਦੇਣੇ ਬੇਤੁਕਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ', 'ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ' ਸ਼੍ਰੇਣੀ (Category) ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ 10 ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੁਏਜ਼' (Punjabi Language) ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ 9 ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬਣੇ 'ਜਾਣਕਾਰੀ ਡੱਬੇ' ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਅੰਕਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ,

ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਲਾਕਾ, ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੇਖ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਹਿਸਟਰੀ' (History) ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿਰੁਕਤੀ (Etymology) ਬਾਰੇ, ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਜਨਮ (Origin) ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ (Geographic Distribution) ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਫੀਸ਼ੀਅਲ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ, ਟੋਨ, ਵਿਆਕਰਨ, ਅਤੇ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਾਈਨਾਂ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਮੱਧ ਕਾਲ, ਮੁਗਲ ਕਾਲ, ਸਿੱਖ ਕਾਲ, ਬਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਗਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧੀਨ ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਗੈਲਰੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਚਿੰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੋਆਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਅੱਠ ਸ੍ਰੋਣੀਆਂ (Categories) ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ 86 ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।⁵

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਲੇਖ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਲਾਈਨ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।' ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ 'ਜਾਣਕਾਰੀ ਡੋਂਬੋ' ਵਿੱਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਲੇਖ ਵਾਲਾ ਫਾਰਮੈਟ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਵਾਂਗ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮਾਝੀ, ਪੋਹੋਗੀ, ਮਲਵਈ, ਅਤੇ ਪੁਆਧੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਡਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਠਾਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਲੇਖ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮਲਵਈ: ਮਲਵਈ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਲਵਈ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਾਰ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਲੇਖ ਦੇ 'ਜਾਣਕਾਰੀ ਡੋਂਬੋ' ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਦੁਆਬੀ: ਦੁਆਬੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੁਆਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਾਰ ਵੰਡ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਦੁਆਬੀ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾੜੀ: ਮਾੜੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਦੋ ਲਾਈਨਾ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਵੀ ਬਾਕੀ ਲੇਖਾਂ ਵਾਂਗ ਮਾੜੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੱਸਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ।

ਪੁਆਧੀ: ਪੁਆਧੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਬਾਕੀ ਲੇਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਚੰਗਾ ਹੈ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਖੇਤਰ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੰਨਰੀ, ਪੁਆਧੀ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਪੁਆਧੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੁਆਧੀ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਂਗੜੀ: ਕਾਂਗੜੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਦੋ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਡੋਗਰੀ: ਡੋਗਰੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਡੋਗਰੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦ-ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਡੋਗਰੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਡੋਗਰੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਡੋਗਰੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ: ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਦੋ ਜਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਲਤਾਨੀ: ਮੁਲਤਾਨੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਹਿੰਦਕੋ: ਹਿੰਦਕੋ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੇਖ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਨਿਰੁਕਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿੰਦਕੋ ਦਾ ਜੁਗਾਫੀਆ, ਹਿੰਦਕੋ ਦਾ ਛਾਫ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦਕੋ ਦੇ ਛਾਫ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੌਠੋਹਾਰੀ: ਪੌਠੋਹਾਰੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪੌਠੋਹਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੌਠੋਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।¹⁶

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬਣੇ ਲੇਖ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਟੇਬਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਦੁਆਬੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ (Doabi Dialect) ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਜਨ, ਸਵਰ, ਟੋਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੁਆਬੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੁਆਧੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾੜੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਟੇਬਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

Puadhi	Pronunciation in Puadhi	Meaning	Equivalent Majhi word
ਈਬ	[ɪb]	now	ਹੁਣ
ਮਾਰਾ	[mhārā]	our/ours	ਸਾਡਾ
ਥਾਰਾ	[thārā]	your/yours	ਤੁਹਾਡਾ
ਯੋ	[yo]	this	ਇਹ
ਨਿਊਂ	[nyūm]	such/like this	ਯੋਂ
ਛੋਕਰਾ	[chokrā]	boy	ਮੁੰਡਾ
ਗੈਲ	[gail]	with	ਨਾਲ

ਟੇਬਲ 1.1

ਟੇਬਲ 1.1 ਪੁਆਪੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਝੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਟੇਬਲ (<https://en.wikipedia.org/wiki/Puadhi-dialect>)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜਦਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦਿੱਖ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸੋਫ਼ਰੋ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸਕਦਾ ਪਰ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।⁷ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਵੈਬਸਾਈਟ ‘ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਲਈ ਪੀਡੀਆ ਸੈਂਟਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।”⁸ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਰਹੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਐਂਟਰੀਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਮਲਵਈ, ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ ਅਤੇ ਪੁਆਪੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਐਂਟਰੀ ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖੇ 'ਬਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼' (ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ), ਡਾਕਟਰ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼' (ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ 'ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ' ਦੀਆਂ ਐਂਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਲੇਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਐਂਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਾੜੀ, ਮਲਵਈ, ਦੁਆਬੀ ਅਤੇ ਪੁਆਪੀ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਡੋਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਬਣੇ ਲੇਖ ਦੇ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਸਰੋਤ 'ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ' ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਡੋਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡੋਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਡੋਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਪੌਠੋਹਾਰੀ ਲੇਖ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪਿੰਜ਼ੀਪਲ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੋਤ 'ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ' ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪੌਠੋਹਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੀ ਲੇਖ ਦਾ ਸਰੋਤ ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼' (ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ) ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਤੱਤ ਸਾਰ

ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਨਿਰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਨੀਤੀ "No Original Research"⁹ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਰਤੋਂਕਾਰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੱਥਗਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਤਰਕਪੂਰਕ ਬਣ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਸ਼ਬਦ- ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਲੇ ਹੋਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਲੇਖ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਠੀਕ ਹਨ ਪਰ ਗੁਪ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਫਾਰਮੈਂਟ ਹੈ। ਲੇਖ ਨੂੰ ਦਿੱਖ ਪੱਖਾਂ ਖੁਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਟੇਬਲ, ਨਕਸ਼ੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਇੱਕੋ ਲੇਖਕ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਹਰਾਅ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਲਪਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਿਕਰ 30-31 ਮਾਰਚ 2007 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਡਾ. ਬਰਾੜ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਈਟਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਘੜਮੱਸ ਪਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੋਰਟਲ, ਫੋਰਮ, ਸਾਈਟ ਅਤੇ ਬਲੱਗ ਦਰਮਿਆਨ ਫਰਕ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵੈਬ ਚਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈ।"¹⁰ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ 12 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਡਿਜੀਟਲ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਮਸਲਨ ਇੱਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਉਪ-

ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਵਿਖਰੇਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਉਚਾਰਣ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਡੀਓ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਕੇ ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਕਸੇ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਦਿ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਬੇਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹਾਲੋਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਦੇ ਲੇਖ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. *Creative Commons (CC)* is an American non-profit organization devoted to expanding the range of creative works available for others to build upon legally and to share. The organization has released several copyright-licenses, known as Creative Commons licenses, free of charge to the public. These licenses allow creators to communicate which rights they reserve and which rights they waive for the benefit of recipients or other creators. (https://en.wikipedia.org/wiki/Creative_Commons)
2. *User-generated content (UGC)*, alternatively known as user-created content (UCC), is any form of content, such as images, videos, text and audio, that have been posted by users on online platforms such as social media and wikis. The term "user-generated content" and the concept it refers to entered mainstream usage in the mid-2000s, having arisen in web publishing and new media content production circles. (https://en.wikipedia.org/wiki/User-generated_content)
3. <https://pa.wikipedia.org/wiki/ਸ੍ਰੋਟੀ> : ਪੰਜਾਬੀ-ਦੀਆਂ-ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਦੇਖਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 4 ਨਵੰਬਰ 2019, ਸਮਾਂ 5:32 ਸ਼ਾਮ)
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Punjabi-dialects> (ਦੇਖਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 4 ਨਵੰਬਰ 2019, ਸਮਾਂ 6:40 ਸ਼ਾਮ)
5. <https://pa.wikipedia.org/wiki/ਪੰਜਾਬੀ-ਲਹਿਜ਼ੇ> (ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ 16 ਅਕਤੂਬਰ 2019, ਸਮਾਂ 10:34 ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਹੈ।)
6. <https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Punjabi-dialects> (ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ 15 ਅਕਤੂਬਰ 2019, ਸਮਾਂ 8:25 ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਹੈ।)
7. <http://punjabipedia.org/index.aspx> (ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ 15 ਅਕਤੂਬਰ 2019, ਸਮਾਂ 7:45 ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਹੈ।)
8. <http://punjabipedia.org/tandc.aspx> (ਦੇਖਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 16 ਅਕਤੂਬਰ 2019, ਸਮਾਂ 7:34 ਸਵੇਰ)
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:_No-original-research (ਦੇਖਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 20 ਅਕਤੂਬਰ 2019, ਸਮਾਂ 7:52 ਸਵੇਰ)
10. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਨੈੱਟ ਸੰਸਾਰ, ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾ.- ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2012 ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ- 40-41

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲੀ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਣਛੋਹਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀਕਰਨ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਕਈ ਦੂਰਗੀ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਭੋਕਤਾ

ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ-ਸਾਈੰਸ

ਵਿਭਾਗ,

ਗੋਰਖਪੁਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਗੋਰਖਪੁਰ।

ਅਨੁਵਾਦ:

ਦੀਪ ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ

ਜਨਸੰਚਾਰ ਵਿਭਾਗ,

ਭਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਫੋਨ: 9818003625

ਈਮੇਲ:

deepjagdeepsingh@gmail.com

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੁਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀਣ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ (ਮੰਜੂਦਾ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਇਸ ਉਭਰਦੇ ਨਵੇਂ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਤਤਸਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ੁਧੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੰਥ ਨਿਰਧਾਰਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਸਭਿਅਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਕ ਭਾਸ਼ਾ' ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵੱਜ਼ੋਂ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਰਦੂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਹੀ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਵੇਂ-ਮਗਰੀ, ਮੈਥਲੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ, ਅਵਧੀ, ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਿਲਗੇ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਉਰਦੂ ਨਵੇਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਤਾਂ ਯੋਗ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਧਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪਾੜਾ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਤਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਰਸਗੀ ਨਜ਼ਰ ਪਾਈ ਜਾਵੇ। (ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹੋ ਜਹੀ ਹੈ।)*

ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਤਾਜ਼ੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਨੀਤਿ ਕੁਮਾਰ ਚੈਟਰਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—"ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਖੜ੍ਹੀ (ਠੇਠ) ਬੋਲੀ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ 1800 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤੋਂ 1850 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।"¹ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਚਾਰੀਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਸਲ ਹਿੰਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ।"² ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਜਯੋਤਿੰਦਰ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਹਿੰਦੀ ਤੁਲਾਨਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਸਾਂ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।"³

ਜੀ.ਏ. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ⁴ ਨੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ/ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ-ਬਿਹਾਰੀ, ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ/ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰਹੰਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ "ਬਿਹਾਰੀ" ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਗਾਲੀ, ਉੜੀਆ ਅਤੇ ਆਸਾਮੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮਗਧੀ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅੱਲਾਦ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣੀ ਰੂਪ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਤਿ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਪਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰੀ ਬੰਗਾਲੀ ਜਾਂ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ "ਬਿਹਾਰੀ" ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ/ਬੋਲੀਆਂ-ਮੈਖਿਲੀ, ਮਗਧੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1882-83) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਲੱਗ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਇਹ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਕੋਲਬਹੁੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਇਸ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਹੈ। ਬੰਗਾਲੀ ਦੀ ਅਲੱਗ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੋਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਸਾਮੀ, ਉੜੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋਈ। ਪਰ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਆਮ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਓਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸੀ। ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਕਾਰਿਆ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।"⁶

ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਅੱਡ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਏ.ਈ. ਰੂਡੋਲਫ ਹਾਰਨਲੇ⁷ ਅਤੇ ਜੀ.ਐ. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ⁸ ਨੇ ਉੱਨ੍ਹਾਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਐਲ.ਪੀ. ਵਿਦਿਆਰਥੀ⁹ ਪਾਲ ਆਰ. ਬ੍ਰਾਸਟ¹⁰ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਅਲੱਗਾਂ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਅਵਧ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ-ਅਵਧੀ, ਬਘੇਲੀ ਅਤੇ ਛੱਤੀਸਗੜੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਮੱਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨੇ ਸੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਲਖਨਊ "ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਅਵਧੀ ਸਮੁੱਚੇ ਅਵਧ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ।

ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਜੋ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਮੱਧ ਦੋਆਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਮਹੁਰਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਨੇ ਸੂਰਦਾਸ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰੀਲਾਲ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਨੌਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ ਚੱਲੀ ਭਗਤੀ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸੰਤ ਵਖ-ਵਖ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਠਭੂਮੀਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਿਲਪੀ ਵਰਗ ਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਪਰ "ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ।"¹¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਇਕੋ-ਜਿਹੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਸੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਲੋਕਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਮੋਹਰੀ ਭਗਤ ਕਵੀ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਕੁਪ ਜਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਬਹਤਾ ਨੀਰ।" ਭਾਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ (ਵਿਸ਼ਾਲ) ਹੈ। ਇਸੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਵਿੱਦਿਆਪਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-

"ਸਕੱਥੇ ਪਾਣੀ ਬਹੁਅਣ ਭਾਵਈ, ਪਾਉਆ ਰਸ ਕੋ ਮਮਣ ਪਾਵਈ"

ਦੇਸਿਲ ਬਿਜਨਾ ਸਭ ਜਨ ਮਿੱਠਾ, ਤੇ ਤੇਸਨ ਜੰਪੇਊ ਅਵਹੱਠਾ"

ਭਾਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਕਾਊ ਹੈ, ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤ ਕਵੀ ਲੋਕ-ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਥ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਸਨ ਬਲਕਿ ਫੂੰਘੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਤਮਾ, ਬ੍ਰਾਹਮ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਪਰਕ ਸੂਤਰ ਵੱਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਫੈਲਾਅ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸੰਖਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅੰਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਭਾਸ਼ਾ	ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਭੂਗੋਲਿਕ ਫੈਲਾਅ
ਮੈਥਲੀ	10, 000, 000	
ਮਗਾਰੀ	6, 239, 967	
ਭੋਜਪੁਰੀ	20, 000, 000	
ਬਿਹਾਰੀ ¹²	36, 239, 967	90, 000 ਵਰਗ ਮੀਲ
ਅਵਧੀ	1, 143, 548	
ਬਘੇਲੀ	4, 612, 756	
ਛੱਤੀਸਗੜੀ	3, 755, 343	
ਪੁਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ¹³	9, 511, 647	1, 87, 500 ਮੀਲ
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ	16, 633, 163	
ਬਘੇਲੀ (ਬੰਘਾਰੂ)	2, 165, 784	
ਬੁਜ਼ਡਾਸ਼ਾ	7, 864, 500	
ਕਠੌਤੀ	4, 481, 500	
ਬੁਦੇਲੀ	6, 869, 201	
ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ¹⁴	38, 013, 922	2, 00, 000 ਵਰਗ ਮੀਲ

ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ

ਇਹ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨਯੋਗ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਇਹ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਵਰਨੈਕਲਰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ 1882 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ -

"ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਬਿਹਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਸੀ ਵਰਨਾਕੁਲਰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਿਹਾਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿੱਠੜੂਮੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - "ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਹਿਲੀ-ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਜੋ ਦੇਸੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਨ ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੀ ਸੀ।"¹⁵

ਬਿਹਾਰ ਬੰਧੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿੱਠੜੂਮੀ ਦੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਸਵਤ,

ਗੈੜ, ਸ਼ਕਦੀਪੀ ਅਤੇ ਕਨੌਜਿਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਇਸਥਾਂ ਦਾ ਉਹ ਵਰਗ ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਕਾਇਸਥ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਵਰਗ ਜਿਵੇਂ ਕਲਵਾਰ, ਵਰਣਵਾਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਘੁਸਾਰ, ਕਰਮੀ, ਧਾਨੁਕ, ਤੇਲੀ, ਤੰਬੋਲੀ, ਹਲਵਾਈ ਆਦਿ ਭੋਜਪੁਰੀ, ਮਗਹੀ, ਮੈਥਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉੱਚ ਵਰਗ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਸ਼ਿਲਪੀ, ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅਵਧ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਧੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਅਧੀਨ ਰਹੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਇਗਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਵਧ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਵਧੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਐਸ.ਐਨ. ਚੁਤੁਰਵੇਦੀ¹⁷, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਰਣਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਵੁਖੜੀ ਜਾਂ ਦਵਾਦਸ਼ ਅੱਖਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਵਾਜ਼ਿਬ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਵੁਖੜੀ ਅਵਧੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਜੋਂ-

ਦੱਦਾ ਦੱਸ ਨੀ ਦੀਜੇ ਕਾਹੂ ਦੱਸ ਕਰਮ ਅਪਣੇ ਹੈ।

ਜੱਜਾ ਜੱਜਾ ਜਾਪੇ ਸੋਈ ਗਤਿ ਪਵੇ। ਸੱਜਾ ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਪਾਵੇ ਜਨ ਕੋਈ।

ਬੁਕਨਨ¹⁸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਗੋਰਖਪੁਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ "ਹਿੰਦੀ" ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਲਸੀਦਾਸ, ਕੋਸ਼ਵਦਾਸ, ਬਿਹਾਰੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਰਾ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਵਧੀ ਵਿਚ ਸਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ। ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੁਦਾਮਾ ਚਰਿਤ, ਸੁੰਦਰ ਸੁਦਾਮਾ, ਸੁੰਦਰ ਕਾਂਡ, ਦਿਧੀ ਲੀਲਾ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ, ਅਵਧੀ, ਮੈਥਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਲੋਕਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਦੇਸੀ ਵਰਨਾਕਯੂਲਰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ "ਹੀਣੀਆਂ", "ਜਾਲਮ" ਅਤੇ "ਅਸਭਿਅਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ" ਦੱਸ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਯੋਗ ਮੰਨਿਆ।

ਇਹ ਨਵਾਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜ਼ਿਸੀਆਂਦਾਰਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਭੋਇੰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਾਲੀਆਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸਨ¹⁹, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ

ਪਸਰ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਕਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜਾਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਰਾਜਪੁਤ, ਕਾਇਸਥ, ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਡਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਵਾਇਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵਰਗ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਰਮਦ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਤਤਸਮੀਕਰਨ

ਇਸ ਕਬਿਤ ਸਭਿਆਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਢੂੰਘੇ ਵਿਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ। ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਕਾਇਸਥ ਸਨ, ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਰਤੋਂਦੂ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਿਬੰਧ "ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ" 20 (1883) ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਵਰਗ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਕ ਆਮ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਤਤਸਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਘਟ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਰ ਇਰਸਕੀਨ ਪੇਰੀ²¹ ਨੇ ਮੈਥਲੀ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਬੋਲੀ ਮਾਤਰ ਕਿਹਾ ਜਦ ਕਿ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਬੀ.ਐੱਚ. ਹਡਸਨ²² ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਤਰਕ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਥਲੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ ਜਾਂ ਮਗਹੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭੁਲ ਗਏ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੜੀਆ ਅਤੇ ਅਸਾਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਗਾਲੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰੇ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ-ਬੰਗਾਲੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ।

ਅਚਾਰੀਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1800 ਈ. ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਫੋਰੇਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਹੋਈ।²³ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗਿਲਕ੍ਰਾਇਸਟ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲੱਲ੍ਹ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸਦਲ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੱਕੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅਚਾਰੀਆ ਦਿਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਵ-ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਿਆਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਿਲਗੇ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ" ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਛੱਪੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖਕ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਲਮ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਗੁਆ ਦੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ।²⁴

ਭਾਰਤੀ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀਣੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਮੰਨਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ, ਸਕੂਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜ ਸਕਣਗੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਪੁਰਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ -

"ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹਨ ਉਹੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।"²⁵

ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਕੈਪਟਨ ਕੈਂਡੀ ਨੇ 1840 ਵਿਚ ਕੀਤਾ :

"ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"²⁶

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਖਾਸ ਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ, ਅਜਿਹੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਕ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਤਸਮੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਉਭਰਦੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ-ਭੰਦਰਲੋਕ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪੇਗਨਾ ਮਿਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਹਕਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ "ਲੌਕਿਕ ਭਾਸ਼ਾ" ਦੀ ਥਾਵੇਂ "ਸਾਧੂ ਭਾਸ਼ਾ" ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ।²⁷ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਲਕੱਤਾ ਸਥਿਤ ਫੇਰਟ ਵਿਲਿਆਮ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕਾਂ 'ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਕਲਕੱਤਾ ਸਕੂਲ ਬੁੱਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਵੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1817 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਤਸਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੈਸੀਡੈਂਸੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। 1817-1835 ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ 23,750 ਹਿੰਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ 19,087 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1835 ਤੋਂ 1854 ਦੌਰਾਨ ਮੱਧ ਸਕੂਲ ਬੁੱਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ 65,100 ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 47 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਗਈ।²⁸ ਸੰਨ 1851-52 ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਵੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਟੇਕ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਕੱਤਾ ਸਕੂਲ ਬੁੱਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਹਫ਼ਤਾਵਾਗੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਉਦੰਤ ਮਾਰਤਡ (1824) ਅਤੇ ਬੰਗਦੂਤ (1826) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਜਾ ਮਿਤਰ, ਸੁਧਾ ਵਰਸ਼ਣ, ਭਾਰਤ ਮਿਤਰ, ਸਾਰ ਸੁਧਾ ਨਿਧਿ, ਉਚਿਤ ਵਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਤਤਸਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ

ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਹ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਵਾਜ਼ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਰਥਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬਾਬੂ ਭੂਦੇਵ ਮੁਖੋਪਾਧਿਆਏ, ਸਕੂਲ ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।²⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਤਤਸ਼ਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚਾਲੇ ਸਿੱਧਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਵਾਜ਼ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਿੰਦੀ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 1872 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਕੇਸ਼ਵਰਾਮ ਭੱਟ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਬੰਧੂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਮੱਧ-ਵਰਗ ਲਈ ਬਿਹਾਰ ਬੰਧੂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਦਬਾਅ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੱਤ 1871 ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਦੋਂ 4 ਦਸੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਜਾਰਜ ਕੈਂਪਬੇਲ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਧਾਰਕ ਸਰੂਪ ਨੇ ਦਾਲਿਤ ਵਰਗ-ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਰ, ਕੁਰਮੀ, ਕੌਇਰੀ ਨਾਪਿਤ, ਤੇਲੀ, ਮਾਹੁਰੀ ਆਦਿ-ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਤੱਥ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਲੀਅਮ ਐਡਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਸਰੀ ਰਿਪੋਰਟ (1838) ਵਿਚ ਤਿਰਹੁਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ 365 ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ 12 ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਾਈਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਆਮ-ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਭੂਦੇਵ ਮੁਖੋਪਾਧਿਆਏ ਅਤੇ ਦਰਬੰਗਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਢੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਲੋਖਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਤਤਸ਼ਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਸਿਲਪਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਜਕਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਦਾਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1882-83) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ (ਤਤਸ਼ਮ) ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਕਤਾਂ ਦੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ "ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ।"³⁰

ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਸਵਾਲ 1939 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜਦੋਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਲ "ਸੂਬਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਮੇਟੀ" ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰੋ. ਏ.ਐਨ. ਝਾਅ ਨੇ ਮੈਥਲੀ ਨੂੰ ਮੈਥਲਾ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਧਿਅਮ ਵੱਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਬਾਬੂ ਰਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸਿਨ੍ਹਾ ਨੇ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਾ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਥਲੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਗਹੀ ਅਤੇ ਭੋਜਪੁਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵੱਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਮਸਾਂ ਕੁਝ ਲੱਖ ਸੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਮੈਥਲੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰੋੜਾਂ ਬਿਹਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦਿੱਤੇ ਸੀ, ਨੂੰ ਮੰਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।³¹

ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਅਤੇ ਸੰਬਾਲ ਪਰਗਨਾ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਨ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਜਾਣ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਦਿਵਾਸੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਜੇ.ਐਨ. ਕ੍ਰਾਊਨਫੋਰਡ ਨੇ 30 ਸਤੰਬਰ 1850 ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ, "ਕੋਲ (ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ) ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਨਾਗਰੀ (ਹਿੰਦੀ) ਓਨੀ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ।" ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੰਗਾਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ।³² ਸਕੂਲ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਐਚ.ਐਲ. ਹੈਰੀਸਨ ਨੇ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਲੱਦਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਬੀਲੇ ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਉਗਾਵ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੈ।³³ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਦਿਵਾਸੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ।

ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਜਿੱਥੇ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਦਰਮਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਬਨਾਰਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ, ਰਾਮਸ਼ਰਣ ਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚਾਰ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੈਟ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਸੌਖੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਾਢੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੈਥੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਬਾਹੀ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੈਥੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਵੀ, ਜੋ ਕਿ ਲਗਪਗ ਸਮੁੱਚੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਵੈਰ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਢੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਸੀ ਹੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਸੰਪੂਰਨ ਉੱਤਰ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ-ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੋਸੀ ਨਦੀ ਤੱਕ-ਇਹ ਲਿਪੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸੀ।"³⁴ ਮਗਹੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ, ਅਵਧੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ

ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਕੈਥੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਤਸਥ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਿਹਾਰ ਬੰਧੂ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ-

"ਕੈਥੀ ਅੱਖਰ ਹਰ ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਦੀ ਕਚਹਿਗੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 'ਕੱਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਲੋਕ ਕੈਥੀ ਵਿਚ ਹੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ।"³⁵

ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿਖਿਲਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਕੈਥੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਿਰਹੁਤੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਲਿਪੀ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ।³⁶

ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਕੈਥੀ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਦਾ ਸਭੂਤ ਖੁਦ ਐਚ.ਐਮ. ਰੀਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਆਲੋਚਕ ਸਨ। ਰੀਡ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਆਗਰਾ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਧੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅਪਵਾਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕੈਥੀ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।"³⁷ ਇਹ ਤੱਥ ਰੀਡ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ -

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ	ਨਾਗਰੀ ਸਕੂਲ	ਕੈਥੀ ਸਕੂਲ	ਮਹਾਜਨੀ ਸਕੂਲ
ਆਗਰਾ	85	8	83
ਅਲੀਗੜ੍ਹ	28	0	0
ਬਰੇਲੀ	16	81	18
ਇਟਾਵਾ	41	99	23
ਫਰੁੱਝਾਬਾਦ	10	103	7
ਮੈਨਪੁਰੀ	40	35	12
ਮਧੁਰਾ	149	0	37
ਸ਼ਾਹਜਹਾਂਪੁਰ	46	160	0
ਕੁੱਲ	697	486	180

ਰੀਡ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਕੈਥੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਜਥਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਗਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਲੇਫਟਿਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁਕਮ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ, ਜੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਣ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨੂੰ ਸੰਖਿਆਈ ਨਾਲ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।³⁸

ਗ੍ਰੇਗਰੇਸ਼ਨ ਕੈਥੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਵਿਗਿੜਿਆ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਹੈਂਡਬੁਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ - "ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਛਾਪੇ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਾਸਤੇ ਕੈਥੀ ਹਰਦ ਮੁਕਰੱਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।"³⁹

ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ "ਕੈਥੀ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਫਾਸਲੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੂਬਿਆਂ-ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ-ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿਰਹੁਤ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"⁴⁰

ਕੈਥੀ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ ਨੂੰ ਕੈਥੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਪਹਿਲਾ, ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਮਾਲੀਆ ਸਦਰ ਬੋਰਡ ਨੇ ਆਪਣੀ 10 ਅਗਸਤ 1852 ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨੰਬਰ 4 ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਖਾਸ ਕਰ

ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭੋਇਂ ਅਤੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਜੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕੈਥੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। 1858-59 ਦੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ "ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਕੈਥੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੋਣਗੀਆਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਕੋਲ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜਾਉਣ ਦੀ ਬਾਵੇਂ ਕੈਥੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਰਹੇਗਾ।"⁴¹ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਵੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1860 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੰਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ "ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।"⁴²

ਦੂਜਾ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਸਤਿਹਾਰ, ਹੁਕਮ ਆਦਿ, ਜੇਕਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਪਾਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕੈਥੀ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਲਕੱਤਾ ਗਜ਼ਟ ਨੇ 1860 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕਈ ਪੰਨੇ ਕੈਥੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹੈਰੀਸਨ ਨੇ ਇਸ ਕਦਮ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ "ਜੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰ-ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੈਥੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ।"⁴³

ਤੀਸਰਾ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਕੈਥੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਵਧ ਦੇ ਸਕੂਲ ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਹੀ ਪੜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਕਿ "ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਥੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।"⁴⁴

ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ 1871 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਕੈਥੀ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕੈਥੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾਗਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਥੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਕੈਥੀ ਹਟਾ ਕੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੱਧ-ਵਰਗ, ਖਾਸ ਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲਿੱਪੀ "ਦੇਵਭਾਸ਼ਾ" ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਗ ਨੇ ਵੀ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੈਥੀ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੌਂਦਰਾਂ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1949 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਬਾਈ-ਹੁਕਮ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਕੈਥੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। 1949 ਉਹ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮਾਲ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਦੇ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।⁴⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵੈਰਪੁਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਬਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜੀਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਵੈਸਾਣ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਤਤਸਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹੀ "ਸਭਿਆਕ ਭਾਸ਼ਾ" ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦੱਡਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਸੀ, ਨਤੀਜੇ ਵੱਜ਼ ਸਧਾਰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। (ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚੋਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕੇ।)

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਚੈਟਰਜ਼ੀ, ਐਸ.ਕੇ. (1960), "ਲੈਂਗਵੇਜ ਐਂਡ ਲਿਟਰੇਚਰ" ਮਜ਼ੂਮਦਾਰ, ਆਰ.ਸੀ., ਦੀ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਐਂਡ ਕਲਚਰ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਪੈਪਲ, ਭਾਗ 4, ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਭਵਨ, ਬੰਬਈ ਪੰਨਾ 499.
2. ਦਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (1955) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ: ਉਸ ਕਾ ਉਦਭਵ ਏਵਮ ਵਿਕਾਸ, ਅੱਤਰਚੰਦ ਐਂਡ ਸੰਸ, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 369.
3. ਗੁਪਤਾ, ਜਯੋਤਿੰਦਰ ਦਾਸ (1970) ਲੈਂਗਵੇਜ ਕਨਫਲਿਕਟ ਐਂਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਡੇਵਲਪਮੈਂਟ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬਰਕਲੇ, ਪੰਨਾ 50.
4. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਲਿੰਗਵਿਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, 1903 ਤੋਂ 1928 ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ 19 ਜ਼ਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੋਏ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਐਲ.ਪੀ. "ਕਲਚਰਲ ਐਂਡ ਲਿੰਗਵਿਸਟਿਕ ਸਟੱਡੀ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ, ਬਿਹਾਰ ਅ ਕੇਸ ਸਟਡੀ" ਪੋਧਾਰ ਅਰਵਿੰਦ (ਸੰ.) ਲੈਂਗਵੇਜ ਐਂਡ ਸੁਸਾਇਟੀ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 126.
6. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ, ਜੀ.ਏ. (1882) "ਐਵੀਡੇਂਸ ਬਿਡੋਰ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ ਰਿਪੋਰਟ, ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪੈਸ, ਕਲਕੱਤਾ।
7. ਹਾਰਨਲੇ, ਏ.ਈ.ਰੂਡੋਲਫ (1883), ਸੈਟੇਨਰੀ ਰਿਵਿਊ ਆਫ ਏਸਿਆਟਿਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ (1784-1883), ਜ਼ਿਲਦ 2, ਪੰਨਾ 169-171.
8. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ, ਜੀ.ਏ. (1882) "ਐਵੀਡੇਂਸ ਬਿਡੋਰ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ ਰਿਪੋਰਟ, ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪੈਸ, ਕਲਕੱਤਾ।
9. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਐਲ.ਪੀ., ਉਹੀ।
10. ਬ੍ਰਾਸ ਪਾਲ. ਆਰ. (1974), ਲੈਂਗਵੇਜ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਇਨ ਨਾਰਥ ਇੰਡੀਆ, ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੈਸ, ਲੰਦਨ, ਪੰਨਾ 61-62.
11. ਬਾਪਰ, ਰੋਮਿਲਾ (1966) ਅ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਜ਼ਿਲਦ-1, ਪ੍ਰੋਮਿਨ, ਪੰਨਾ 308.
12. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ, ਜੀ.ਏ., ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਜ਼ਿਲਦ-5, ਭਾਗ-2, ਪੰਨਾ 5.
13. ਉਹੀ, ਜ਼ਿਲਦ - 1, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ 158.
14. ਉਹੀ, ਭਾਗ - 9, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ 1-2.
15. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ, ਜੀ.ਏ. (1882) "ਐਵੀਡੇਂਸ ਬਿਡੋਰ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ", ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ ਰਿਪੋਰਟ, ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪੈਸ, ਕਲਕੱਤਾ।
16. ਬਿਹਾਰ ਬੰਧੂ, 18 ਅਗਸਤ 1881.

17. ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਐਸ.ਐਨ. (1930), ਦੀ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ ਰੂਰਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਯੂਨਾਈਟਡ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ ਆਫ ਆਗਰਾ ਐੰਡ ਅਵਧ, ਦ ਇੰਡੀਆਨ ਪ੍ਰੈਸ ਲਿਮਿਟੇਡ, ਇਲਾਹਿਬਾਦ, ਪੰਨਾ-20.
  18. ਮਾਰਟਿਨ, ਆਰ.ਐਮ. (1838), ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਐਟੈਕਯੂਟੀਜ਼, ਟੋਪੋਗ੍ਰਾਫੀ ਐੰਡ ਸਟੇਟਿਕਸ ਆਫ ਇਸਟਰਨ ਇੰਡੀਆ, ਭਾਗ-2, ਪੰਨਾ 429-30.
  19. ਵਿਧਿਨ ਚੰਦਰ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਨੀਵੋਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਲਗਪਗ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਇਦਾਦ ਪੁਰਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਵਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਡਰਨ ਇੰਡੀਆ, ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ. ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
  20. ਪਾਲੀਵਾਲ, ਕਿਸ਼ਨਦੌਤ (ਸੰ.) (1987) ਭਾਰਤੇਂਦੂ ਕੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਿਖੰਧ, 1987, ਪੰਨਾ 70-73.
  21. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ, ਜੀ.ਏ. ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਲਦ-1, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ 15.
  22. ਹਡਸਨ ਐਮੀਨੋਸ ਆਫ ਵਰਨਾਕਯੂਲਰਸ ਆਰ ਦੀ ਐਂਗਲਸਿਸਟ ਆਨਰਡ, ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਪੁਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਲਕੱਤਾ, ਪੰਨਾ-18.
  23. ਦਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (1955), ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 370-374.
  24. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ, ਉਹੀ, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ 130.
  25. ਰਿਚੀ (1923) ਸਲੈਕਸ਼ਨ ਫਾਮ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਕਾਰਡਸ, ਪੰਨਾ 255.
  26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2...
  27. ਅਚਾਰੀਆ, ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੇਸ, "ਡਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ ਮਾਡਰਨ ਲੈਂਗੁਏਜ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ, ਇਕਨਾਮਿਕ ਐੰਡ ਪਾਲਿਟਿਕਲ ਵੀਕਲੀ, ਅਪ੍ਰੈਲ 26, 1986.
  28. ਬਸਾਕ, ਐਨ.ਐਲ. (1974) ਵਰਨਾਕਯੂਲਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਬੰਗਾਲ, ਭਰਤ ਬੁੱਕ ਸਟਾਲ, ਕਲਕੱਤਾ, ਪੰਨਾ 309-10.
  29. ਬਿਹਾਰ ਬੰਧੂ, 16 ਸਤੰਬਰ, 1879.
  30. ਦੀ ਇੰਡੀਆਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ, (1882-83), ਪੰਨਾ 343.
  31. ਸਿਨ੍ਹਾ, ਸੌਚਿਦਾਨੰਦ (1939) ਅਸੈਂਬਲੀ ਇੰਟਰਪਟੇਸ਼ਨ ਫਾਈਲ, ਫਾਈਲ ਨੰਬਰ 70, ਸਿਨ੍ਹਾ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਨਾ।
  32. ਝਾਮ, ਜਟਾਸ਼ਕਰ (1979), ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਬਿਹਾਰ, ਪੀ.ਜੇ.ਆਰ.ਆਈ. ਪਟਨਾ, ਪੰਨਾ 255.
  33. ਹੋਮ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ 1864, ਫਾਈਲ ਨੰਬਰ 10687 ਨਵੰਬਰ।
  34. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ, ਜੀ.ਏ. ਲਿੰਗਾਇਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਲਦ-5, ਭਾਗ-2, ਪੰਨਾ 11.
  35. ਬਿਹਾਰ ਬੰਧੂ, 2 ਸਤੰਬਰ 1880.
  36. ਬਸੂ, ਏ.ਐਨ. (1941) ਰਿਪੋਰਟ ਆਨ ਦੀ ਸਟੇਟ ਆਫ ਵਰਨਾਕਯੂਲਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਬੰਗਾਲ, ਕਲਕੱਤਾ, ਪੰਨਾ 248.
  37. ਗੀਡ, ਐਚ.ਐਸ. (1850-51) ਰਿਪੋਰਟਸ ਅੱਨ ਦੀ ਇੰਡੀਜ਼ੇਸ਼ਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐੰਡ ਵਰਨਾਕਯੂਲਰ ਸਕੂਲਜ਼, ਪੰਨਾ 64.
  38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64.
  39. ਬਿਹਾਰ ਬੰਧੂ, 21 ਜੁਲਾਈ 1881.
  40. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ, ਜੀ.ਏ. ਲਿੰਗਾਇਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਲਦ-1, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ 151.
  41. ਦੀ ਨਾਰਥ ਵੇਸਟਰਨ ਪ੍ਰਾਵਿਨਸੇਜ਼ ਰਿਪੋਰਟ ਅੱਨ ਪਬਲਿਕ ਇੰਡ੍ਰਾਸਟਰੀਕਰ ਫਾਰ 1858-59, ਪੰਨਾ 32-33.
  42. ਮਿਲਟਰੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਨੰਬਰ 577, 6 ਅਕਤੂਬਰ 1860.
  43. ਹੋਮ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਨੰ. 155, 1860.
  44. ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ ਆਫ ਅਵਧ ਫਾਰ 1869, ਪੰਨਾ 21.
  45. ਦ ਹਿਦੁਸਤਾਨ ਰਿਵਿਊ, ਮਾਰਚ 8, 1949.
- * ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ-2020

(ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੱਗਪਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਹਨ- ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ)

ਮੁੱਢਲੇ ਸ਼ਬਦ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ 1962 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਲੇਕਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗੋਲਡਨ ਜੁਬਲੀ ਵਰ੍਷ ਦੇ ਆਰੰਭ (30 ਅਪ੍ਰੈਲ 2011) ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮੱਗਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਦਿੱਸ਼ਟੀ (Vision) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਰਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ, ਖਦਸ਼ੇ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵੱਲ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ-2020 ਗੱਧਿਆ ਗਿਆ ਭਾਵ 2020 ਤਕ, ਇਸ ਵਿਜ਼ਨ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰੇ।

ਇਕ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਣ :

1. ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਵਿਜ਼ਨ, ਪਲੇਟਫਾਰਮ, ਵਰਚੁਅਲ ਨੈੱਟਵਰਕ ਅਤੇ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਰਕਾਰੀ/ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ (ਨੋਡਲ) ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਈ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਕਸ਼ਲ ਉਪਯੋਗਤਾ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨ ਨਿਰਧਾਰਣ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ, ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ, ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਣ/ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਂਝਾ ਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹਨ।

ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ

ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਪਟਿਆਲਾ।

ਫੋਨ : 9815050617

ਈ-ਮੇਲ:

rpsbrar@gmail.com

5. ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਵਰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਲਸੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।
6. ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (1882) ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕੋ ਸਾਲ 1962 ਵਿਚ ਦੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਆਮ ਪਰਪਰਿਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ/ਮੈਂਡੇਟ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ, ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਏਜੰਸੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭੁਗੋਲਿਕ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਵੀ 50,362 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 12,342 ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ 134 ਸ਼ਹਿਰਾਂ/ਕਸਬਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਕ ਘਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਨਮਾਨਤ ਭਾਰਤ (3 ਕਰੋੜ), ਪਾਕਿਸਤਾਨ (9 ਕਰੋੜ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਲਕਾਂ (1 ਕਰੋੜ) ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਇਕਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹਾਸਲ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀ/ਦਫਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਤੇ, ਧਰਮ, ਰਾਸ਼ਟਰ, ਕੌਮ, ਨਸਲ, ਸੰਪਰਦਾ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਫਿਰਕੇ, ਸਦਾਚਾਰ, ਅਰਥਚਾਰੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਦੇਸਾਂ, ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਧ ਰਹੀ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਗਤੀਸੀਲਤਾ ਕਾਰਨ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਗਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਖੇਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਲਵਈ, ਦੁਆਬੀ, ਮਾਝੀ, ਪੁਆਧੀ, ਕਾਂਗੜੀ, ਪਹਾੜੀ, ਡੋਗਰੀ, ਗੋਜਰੀ, ਪੈਠੋਹਾਰੀ, ਸਰਾਈਕੀ, ਹਰਿਆਣਵੀ, ਭਟਿਆਣਵੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਸਭ ਭੈਣ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰਿਸਤਾ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦੇ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀਆਂ, ਸਮਾਨੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਗੁੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੈਦਿਕ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ, ਅਭ੍ਰਸ ਆਦਿ, ਸਭ ਮਾਵਾਂ, ਦਾਦੀਆਂ, ਪੜਦਾਦੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੁੱਜਰ, ਜਿਪਸੀ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਬੀਲੇ, ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿੰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ; ਪਰਸੀਅਨ, ਉਰਦੂ, ਟਕਸਾਲੀ, ਦਫਤਰੀ ਅਤੇ ਕੋਰਟ-ਕਚਹਿਰੀ ਦੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚੋਂ ਬੇਦਖਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ, ਬ੍ਰਾਨਾ, ਮੁੱਢਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਗਾਥਾ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਖਾਰਜ ਕਰਾਂਗੇ, ਫੇਰ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਤੀਜੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖਾਂ ਕੱਟੜ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪੰਜੇ ਰੂਪਾਂ: ਭਾਸ਼ਾਈ (ਲੈਕਸੀਕਲ) ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ, ਦਰਸ਼ਨੀ (ਵਿਯੁਅਲ) ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਮੂਰਤੀਕਲਾ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਆਦਿ, ਸੰਗੀਤਕ (ਮਿਊਜ਼ੀਕਲ), ਸੰਕੇਤਕ (ਜੈਸਚਰਲ) ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਟ, ਨਿਤ ਆਦਿ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਮੈਥੈਮੈਟੀਕਲ) ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਮਨੋਜਸੈਂਟ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਨਅਤ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਰਜਣਾ, ਤਕਨੀਕੀ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਨਅਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਰੀਏਟਿਵ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਸੰਚਾਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸੂਚਨਾ, ਗਿਆਨ, ਮਨਪ੍ਰਚਾਰੇ, ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੇਵਾਵਾਂ/ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਬੰਧਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸਨਅਤ ਦੀਆਂ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਿਜ਼ਣਾਤਮਿਕ ਸਨਅਤ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਲਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਆਧਾਰ ਢਾਂਚਾ, ਸਹਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰੀਏਟਿਵ/ਤਕਨੀਕੀ/ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵੱਡੀ ਮਨੋਜਸ਼ਨ ਸਨਅਤ ਉਸਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਰਬਪੱਖੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਹੋਵੇਗਾ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇਗੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਦਰਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਾਝੇਂ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
2. ਦੂਸਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਆਦਿ
3. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ
4. ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ
5. ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕਾਊਂਸਲ
6. ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਆਣੇ, ਆਦਿ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕੈਡਮੀਆਂ
7. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ/ਲੇਖਕ ਸਭਾਵਾਂ/ਟਰੱਸਟ/ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨਾਂ
8. ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਂਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਣ ਅਕਾਦਮੀ, ਅਦਾਕਾਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਰੰਗਮੰਚ ਆਦਿ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਧਨ : ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

1. ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ, ਕਲਾਕਾਰ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਨਿਤਕਾਰ, ਵਿਲਮਕਾਰ, ਅਧਿਆਪਕ, ਚਿੰਤਕ, ਆਲੋਚਕ, ਰਾਗੀ, ਪਾਠੀ, ਢਾਡੀ, ਕਵੀਸ਼ਰ, ਕਥਾਕਾਰ, ਆਦਿ
2. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ: ਸਥਾਲ (ਟੈਂਜੀਬਲ) ਅਤੇ ਅਬੋਧ (ਇਨਟੈਂਜੀਬਲ) ਵਿਰਾਸਤ
3. ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਸੀਲੇ
4. ਨੈੱਟਵਰਕਿੰਗ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਤੌਖਲੇ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

ਦੁੱਖ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ/ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ, ਦਮਿਤ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ (ਪੰਜਾਬ) 'ਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਥੱਲੇ ਪਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਿਰ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣ ਪਰ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤਕ ਨਿਆਂਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਆਂਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਉਨੀਂ ਦੇਰ ਤਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਿਨੀਂ ਦੇਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ 66 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਦਲਿਤ/ਦਮਿਤ ਅਬਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਰੋਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬੈਠੀ ਰਹੇਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਨਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਕਿਤੇ ਸੌਖਾ, ਸਸਤਾ, ਟਿਕਾਊ, ਫੌਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸ, ਚੀਨ, ਜਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ, ਰੂਸ, ਟਰਕੀ, ਈਰਾਨ ਆਦਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਤਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੀਏ ਕਿ ਉਹ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇ ਪਰ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ। ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖੋ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸਜਿੰਦ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰਾ ਇਨਕਲਾਬ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ ਖਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਜੁਆਨੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਂ 'ਚ ਡੋਬ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਦੀ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਤੀਜਾ ਆਨੰਦਮਈ ਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ 'ਚ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸਨੂੰਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਆਰਟੀਫੀਸ਼ਨਲ ਲੈਂਗੁਏਜ਼ਜ਼) ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ

ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਹੀਂ।

ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸੌਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਪੰਜਾਬੀ। ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਜਿਸ ਖੇਤਰ 'ਚ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਲਜ਼ਬਰੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਸੀ। ਜਾਂ ਜਾਵਾ ਲੈਂਗੂਏਜ਼, ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਲਈ ਨਕਸ਼ਾ-ਨਵੀਂਸ਼ੀ) ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।) ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ 'ਚ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਸਾਡੀਆਂ ਆਈ ਆਈ ਟੀ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਥਕਦੇ, ਕੇਵਲ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਗਿਆਨੀ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਮੁਲਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਜੈਵਿਕ ਵੰਨ ਸਵੰਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਲੈਂਗਵੇਜ਼ ਰੀਵਾਈਟੇਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ 'ਚ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ 90 ਤੋਂ 95 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਅੱਜ ਦੀਆਂ 6000 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕੇਵਲ 300 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੀ ਬਚ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਕਤ 'ਚ ਕੇਵਲ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੀ ਬਚਣਗੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਮਸ਼ੀਨ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਖੈਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਚ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਆਸੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼, ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਹੋਵੇ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਸੀਲੇ ਜੁਟਾ ਪਾਵਾਂਗੇ? ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਜ਼ਨ 2020 ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੁਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਹਰ ਜੁਥਾਨ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸੂਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਦਿਸ਼ਟੀ, ਜੀਣ ਥੀਣ ਅਤੇ ਸੌਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕਰੋਸ ਪੈਲੀਨੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕਰੋਸ ਬਗੀਡਿੰਗ 'ਚੋਂ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ 'ਚ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਬਾਵਨਾਵਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜੈਵਿਕ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਬਿਨਾਂ ਜੈਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਖਤਰੇ 'ਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਜਾਗੀਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਜ਼ਨ 2020 ਸਾਡੀ ਜਾਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਧੂਰਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਹੈ। ਫੌਂਟ ਅਤੇ ਕੀ-ਬੋਰਡ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਓ ਸੀ ਆਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਰਪੋਰਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਸਪੈਲ ਚੈਕ, ਗਰਾਮਰ ਚੈਕ,

ਮਸ਼ੀਨ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯਾਦ/ਵਿਗਸਤ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਆਦਿ ਤੁਰੰਤ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਏਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ।

ਪੰਜਾਬ ਆਫਿਸ਼ੀਅਲ ਲੈਂਗਵੇਜ਼ (ਐਮੈਂਡਮੈਂਟ) ਐਕਟ 2008 : ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਐਕਟ ਦੀ ਇੰਧਲੈਮੈਂਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਧ ਬਿਲ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸ 'ਚ ਇਸ ਐਕਟ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਐਕਟ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਵਿਭਾਗੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਕੋਲ ਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਰ ਅਵੱਗਿਆ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਬਿਲ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੱਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਹਨ : ਨੰਬਰ ਇਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਸਲਾ, ਨੰਬਰ ਦੋ, ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਉਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਮਸਲਾ, ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ, ਵਿਕਾਸ, ਗਵਰਨੈਂਸ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਸਲਾ। ਇਸ ਗੱਲ 'ਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦਰਮਾਦ ਬਰਮਾਦ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਸਪੇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਛੱਡ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਦੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਜ਼ਿੰਦ ਵਿਕਾਸ, ਜਮੁੰਗੀਅਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਨਅਤ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਨਅਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ, ਗਾਇਕਾਂ, ਨਿਤਕਾਰਾਂ, ਫਿਲਮਕਾਰਾਂ, ਕਰਾਫਲਮੈਨਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ, ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਨਅਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਆਰਥਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ, ਮਲਟੀ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਐਨੀਮੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ/ਤਕਨੀਕੀ ਵਸੀਲੇ

ਅੱਜ ਦੇ ਯਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਭਾਈਚਾਰਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਕਿੰਨਾ ਵਿਕਸਤ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ

ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ, ਉਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ, ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀਕਰਣ ਹੀ ਅੱਜ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲੇ ਟੀਚੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੈਟਵਰਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਈ-ਫੋਰਮ

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅੰਦਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ, ਉਸਾਰੂ ਸੰਵਾਦ, ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਇੱਕਮੁਠਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਵਾਦੀ ਜਮ੍ਹਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇਹੇ ਫੋਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਂਝਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉਸਾਰਨਾ ਜਿੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ।

ਈ-ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਸਾਈਂਸ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਣਾ ਅਤੇ ਆਨ ਲਾਈਨ ਮੋਡ ਰਾਹੀਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ।

ਈ-ਬੋਜ਼

ਬੋਜ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਗੀਤ, ਸਿਨਮਾ, ਆਰਟ, ਕਰਾਫਟ, ਥੀਏਟਰ, ਡਾਂਸ, ਫੋਕਲੋਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਡਾਇਰੈਕਟਰੀਆਂ, ਡੈਟਾ ਬੇਸ, ਪੰਜਾਬੀ-ਪੀਡੀਆ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ/ਪੰਜਾਬ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਈ-ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ/ਆਰਕਾਈਵ/ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਦਮੰਦਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ/ਲੋੜਵੰਦ ਧਿਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਸਾਰੂ ਸੰਵਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।

ਈ-ਕਾਮਰਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਵਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ/ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੀਡੀਆ, ਟੂਰਿਜ਼ਮ, ਸਮਾਜ/ਆਰਥਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਂਟਿਜ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਈ-ਕਾਮਰਸ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ, ਵਿਚਾਰਾਂ/ਸੇਵਾਵਾਂ/ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਨ ਲਾਈਨ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

SWOT Analysis ਸਵੋਟ ਅਨੈਲੋਸਿਸ (ਸ਼ਕਤੀ-ਸਮਰਥਾ, ਘਾਟਾਂ-ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖਤਰੇ)

ਸ਼ਕਤੀ-ਸਮਰਥਾ (Strength)

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕੈਲੰਡਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਉਦੇਸ਼ (Mandate)ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਭਟਕੀ ਸਗੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਉਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨੈਕ, ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ., ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੌਲ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮਰੱਥ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਘਾਟਾਂ-ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ (Weaknesses)

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਿੱਤ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਿਸਫੋਟ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਣ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।

ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ (Opportunities)

ਸਿੱਖਿਅਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਖਤਰਾ (Threat)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਕ ਧੁਰਵੀ, ਇਕ ਮੰਡੀ, ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਰਿਤਰ ਰਿਪੋਰਟ ਇਸੇ ਖਤਰੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਸਾਈਟ ਉਪਰ ਖਤਰੇ ਹੇਠ ਆਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

What are the causes of language endangerment and disappearance?

A language disappears when its speakers disappear or when they shift to speaking another language-most often, a larger language used by a more powerful group. Languages are threatened by external forces such as military, economic, religious, cultural or educational subjugation, or by internal forces such as a community's negative attitude towards its own language. Today, increased migration and rapid urbanization often bring along the loss of traditional ways of life and a strong pressure to speak a dominant language that is-or is perceived to be-necessary for full civic participation and economic advancement.

(<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/cultural-diversity/languages-and-multilingualism/endangered-languages/faq-on-endangered-languages/>)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਸ਼ੇਣੀ (elite) ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਸਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਸ਼ੇਣੀ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਕਾਰਨ ਸੱਚਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ **community's negative attitude towards its own**

language. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁੱਖ ਚੁਣੌਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਣਾ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ ਭਵਿੱਧੀ ਵਿਉਂਥਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ

- 1) ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ।
- 2) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ।
- 3) ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ।
- 4) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ।

ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ

- 1) ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਸਥਾਨ : ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ
- 2) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
- 3) ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ
- 4) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ
- 5) ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ
- 6) ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾਵਾਂ
- 7) ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ

1 ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਸਥਾਨ

ਟੀਚਾ: ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਤਾ ਦੇਣੀ, ਇਸਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ, ਮਨੋਰੰਜਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ, ਭੁਜ਼ਗਾਰ, ਵਪਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਾਧਿਅਮ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰਬਕੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਅਤੇ ਸਮਝ ਲਈ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਵੈਚਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਸ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਾਂਕਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਣਜਾਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।” (Unesco, 1953:11).

“ਤਜ਼ਰਬਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ।” (Unesco, 1968: 692.)

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨੀਤੀ ਘਾੜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਠਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ (1964) ਨੇ ਵੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਕੇ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਜਿਹੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੱਜੋਂ ਦਖਲ 80ਵਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖਤਰਨਾਕ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਵਿਗਾੜ ਆਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਦੱਜ਼ੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭਟਕਾਓ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਦਰਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹਾਲੇ ਤਕ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਹਰ ਬੱਚਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਬੱਚੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੱਚੇ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਦਰਸਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਸੋ ਜੇ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਵਧਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਸੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮੌਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚੰਗੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਖੋਰਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮੀਰ, ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਸਾਧਨਹੀਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਤ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਨਿੱਜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਰਾਈਟ ਟੂ ਐਜ਼ੂਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮੌਜੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰਕ ਇਹ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਹ ਤਰਕ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੇਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਮਿਥ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੱਥਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਉਣਗੇ।

ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਵੀ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਵੀ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਚੌਸਰ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਗੀਦ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਚਤਮ ਚਰਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੂੰਲ ਧਾਰੂਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਧਾਰੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਡਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਰ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਲਈ ਵੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਵੀ ਭੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੀ (ਵਿਦੇਸ਼ੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵੱਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। (ਅਸਲ ਵਿਚ, ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਜੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)। ਦੂਜਾ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਛੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਓਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ। (ਛੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਹਿਜਾ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਾਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ)। ਤੀਜਾ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। (ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਹਤਰ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)। ਸੋ ਸਿੱਟੋ ਕੱਢੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘਾਤਕ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਚੇਰੇ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤਕ ਕਰਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੀਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਸਮੂਹ ਨੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਹਨਰਮੰਦ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

2) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਟੀਚਰ: ਵਸੋਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਵਸਣ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਸੂਬਿਆਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵੰਡਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ

ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਉਨਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਟੀਜਾ ਹੈ।

ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ 150 ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ 14 ਕਰੋੜ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ 10ਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿੱਕੀਪੀਡੀਆ ਦੀ ”ਲਿਸਟ ਆਫ ਲੈਂਗੂਏਜ਼ ਬਾਏ ਨੰਬਰ ਆਫ ਨੇਟਿਵ ਸਪੀਕਰ” ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ 10.9 ਕਰੋੜ ਬੋਲਣਹਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਨੰਬਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਜੰਗ ਐਚ. ਜੇ. ਵੈਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ 13 ਕਰੋੜ ਬੋਲਣਹਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਨੰਬਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੂੰਲ ਬੋਲਣਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰੁਵੇਂ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਬਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਡੋਗਰੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਰਾਇਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਜਨਗਣਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਸੋਂ ਤੇ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ।
2. ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ।
3. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ
  - (ਉ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ (ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ, ਜੰਮੁ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਦਿੱਲੀ)
  - (ਅ) ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ (ਕਲਕੱਤਾ, ਪੰਜਾਬ, ਕਾਨੂੰਪੁਰ, ਬਕਾਰੋ, ਮੇਰਨ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਤਰਾਈ ਆਦਿ)
4. ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ
5. ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ
  - (ਉ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ : ਕੈਨੇਡਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ
  - (ਅ) ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ : ਫਰਾਸ਼, ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ, ਆਦਿ
  - (ਇ) ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ਿਆਈ ਦੇਸ਼ : ਮਲੇਸੀਆ, ਮਿਆਂਮਾਰ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਆਦਿ
  - (ਸ) ਮੱਧ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ : ਡਬੈਈ, ਇਰਾਨ, ਅਰਥ ਆਦਿ
  - (ਹ) ਅਫਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ : ਕੀਨੀਆ, ਯੂਗਾਂਡਾ ਆਦਿ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸੀਮਤ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਜਿਮੇਵਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਹੱਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਲਈ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਵੇਗੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੜਾਅ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੋਰਸਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਚੋਣਵੇਂ ਅਨੁਸਾਸਨ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜਾਉਣ ਲਈ ਸਿਲੇਬਸ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਪ੍ਰਸੰਖ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ

ਮਾਡਲ ਪਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲਿਪੀਆਂਤਰ ਕਰਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੇ ਸੰਘਣੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਬਲ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਗੋਮਨ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਹੀ ਢੁਕਵੀਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ-ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਫੌਟ ਕਨਵਰਟਰ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੂਹਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।

3) ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ (ਕੰਪਿਊਟਰ, ਮੋਬਾਈਲ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ)

ਟੀਚਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ, ਮੋਬਾਈਲ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਜਿੰਨੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣੀਆਂ।

ਇਸ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ, ਮੌਜੂਦ ਸਫਟਵੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸਰੋਤ ਬਣਾਉਣੇ (user generator) ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਨੀਤੀਗਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣੇ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।

ਨਵੇਂ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਬਣਾਉਣੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ

ਮਸੀਨ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ, ਅਨੁਵਾਦ, ਓ.ਸੀ.ਆਰ, ਸਪੈਲਿੰਗ ਤੇ ਗਰੈਮਰ ਚੈਕਰ, ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਸ਼, ਦੋ ਭਾਸ਼ੀ ਕੋਸ਼, ਸਮ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਲਟ ਭਾਸ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਖੋਜ ਇੰਜਨ, ਟੈਕਸਟ ਸਪੀਚ ਕਨਵਰਟਰ, ਸਪੀਚ ਟੂ ਟੈਕਸਟ ਕਨਵਰਟਰ, ਨਵੇਂ ਫੌਟਾਂ, ਮੋਬਾਈਲ ਫੋਨਾਂ ਲਈ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਕੰਪਿਊਟਰ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਵੈਬ-ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਮੋਬਾਈਲ ਵਰਜਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਵਾਈਸ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਮ ਪੁਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਰਲਲ ਕਾਰਪੋਸ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਕੰਪਿਊਟਰ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿਆਰੀ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ (Morphological Analyser) ਅਤੇ ਗਰੈਮਰ ਚੈਕਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਸਕਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਸੀਨ ਅਨੁਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀ ਚੋਗੀ ਰੋਕਣ ਦਾ ਸਾਫਟਵੇਅਰ, ਗੁੰਗੇ ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਆਈ.ਐਸ.ਐਲ ਵੀਡੀਓ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਰ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇੰਡੀਅਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਸਾਫਟਵੇਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੋਰਸ (Short Term Courses) ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੋਤੀਗਤ ਫੈਸਲੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯੂਨੀਕੋਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਫੌਂਟ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸ਼ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਆਸਕਾਈ ਫੌਂਟ ਅਤੇ ਯੂਨੀਕੋਡ ਫੌਂਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੋਬਾਈਲ ਫੋਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਮੌਜੂਦ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਰੋਤ ਬਣਾਉਣੇ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪੌੜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਢੰਡਾ ਉਸ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਈ-ਪੇਪਰ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਈਂਸ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਡਾਟਾਬੇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁਰਲੱਭ ਕਿਤਾਬਾਂ/ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲ ਸੌਫਟ ਕਾਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ) ਵਿਚ ਸਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼/ਪਿਕਚਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਆਧਾਰ ਵਾਲੇ ਕਾਰਪਸ (ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ) ਦੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਪੀਚ ਕਾਰਪਸ ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਪੀਚ ਕਾਰਪਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਕੰਪਿਊਟਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਖੁਦ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ, ਖਬਰਾਂ ਬੋਲਣ, ਸ਼ਬਦ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਪਾਸਵਰਡ ਰਾਹੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ 'ਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਪਸ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਅਤੇ ਤਰਜਮਾ ਕਰਨ 'ਚ ਸਹਾਇ ਹੋਣਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਛਾਡਾਂ ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮਿਆਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੰਪਿਊਟਰ/ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਣ।

4) ਵਿੱਦੀਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ

ਟੀਚਰ: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਕਲਾਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਨੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰਨਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।

ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਰੰਭ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ

ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣਾਉਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ (ਪੰਜਾਬੀ) ਵਿਚ ਹੀ ਪੜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੁਢਲੇ ਸੰਕਲਪ ਠੀਕ ਸਮਝ ਆ ਸਕਣ।

ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨੀ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਉਲਥਾ ਵੀ ਛਾਪਿਆ ਜਾਵੇ।

ਮੈਜ਼ੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੜਾਮ-ਵਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਫੌਰੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਨਵੈਟ/ਮਾਡਲ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜਾਮ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ/ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅੰਡਰ-ਗੈਜ਼ੈਟ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਰ ਕੋਰਸ ਦੇ ਹਰ ਸਮੈਸਟਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਈਟ, ਕਾਮਰਸ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਦੇ ਬੀ.ਕਾਮ/ਬੀ.ਬੀ.ਏ./ਬੀ.ਸੀ.ਏ./ਬੀ.ਐਸ.ਸੀ./ਬੀ.ਏ. ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਜਿਹੜੇ ਸਬੰਧਤ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜਾ ਸਕਣ।

ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੀ-ਪਲੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ (ਧਾਰਮਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ) ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਏਨੀ ਸਸਤੀ ਦੇਣੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਮੁੜ ਇਸ ਸਿੱਖੇ ਗਿਆਨ/ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ। ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਜਿਹੜੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂਆਂ ਥੋਜਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਖ ਵਖ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦੇ ਹੋਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ।

5) ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਟੀਚਾ: ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾਈ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਾਡਣਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਲਿਤ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਚੀਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਰਖੇਜ਼ ਭੂਮੀ ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਲੰਬੇ ਇਤਹਾਸਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਪੜਾਮ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਦੁਸਰਿਆਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਮੁਹਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵਪੱਖੀ ਸ਼ਨਾਸ਼ਤ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ (ਬਾਰਤੀ), ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬਿਆਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬਿਆਂ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡਾਟਾਬੇਸ ਵਿਚ ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਗ਼ੋਬਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ-ਸੂਰਪ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਂਦ ਹਸਤੀ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੱਕਤਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ, ਦਰਪੇਸ਼ ਅਸਲੀ ਵੰਗਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ ਜਦਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਜ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀਆਂ/ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੋਸਟ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਵਿਭਾਗ/ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਖੇਲ੍ਹੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਬਹੁ-ਧਰਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਦੂਸਰੇ ਪੰਜਾਬੀ/ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਨਾਖਤ, ਸਰਵਸਾਂਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਲਤਾ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਉਦਮ ਕਰਨੇ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ, ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਲਤਾ ਇਸਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਸਹੀ ਸ਼ਨਾਖਤ, ਉਚਿਤ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਮ ਕਰਨੇ ਬਣਦੇ ਹਨ :

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਲਤਾ ਲਈ ਇਕ ਕਾਰਗਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੀਤੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਖੁਬਸੂਰਤ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਜੀਵੰਤ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਗੋਆ ਦਾ ਓਲਡ ਗੋਆ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਚੌਖੀ ਢਾਣੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੁਬਸੂਰਤ ਮੱਲਵਾਨ ਪਾਠਾਂ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਰਸਮਾਂ, ਉਤਸਵਾਂ, ਮੇਲਿਆਂ, ਤੁਇਹਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਮੁੱਲਵਾਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਲੋਕ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਲੰਮੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ 'ਚੋਂ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਹੀ ਸ਼ਨਾਖਤ, ਅਸਲ ਸਲਾਮਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਲਤਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹਿਣਾ ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਲਿਪੀਆਂ ਸਿੱਖਣਾ ਉਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮੂਲ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਦੋਵੇਂ ਲਿਪੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਿਪੀ ਅੰਤਰਨ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਲਤਾ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਵੇਗਾ। ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ/ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੀਡੀਏ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ

ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਉਸਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮੀਡੀਏ-ਪ੍ਰੈਟ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਵਰਤਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖਿਂ ਮਨਮੋਹਕ ਫਿਲਮਾਂ, ਸੀਰੀਅਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਲ ਫਿਲਮਾਂ, ਐਨੀਮੇਸ਼ਨ ਫਿਲਮਾਂ, ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦੀਅਤਾਂ/ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗੌਰਵ-ਗਾਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਦ ਹੀ ਪਛਾਣ ਕੇ ਦਰਸਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਲਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮਾੜੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਰਗਰਮੀ ਰਾਹੀਂ ਸਹੀ ਲੋਕ ਰਾਏ ਬਣਾ ਕੇ ਠੱਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੱਚਰ ਅਤੇ ਬਜ਼ਾਰੂ ਭੈੜੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਕਾਮੁਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਠੱਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੈੜੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਰਵਧੱਦੀ ਪ੍ਰਫਲਤਾ ਲਈ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕੜੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੋ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

6) ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾਵਾਂ

ਟੀਚਾ- ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਧਾਰਾਈ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਹੀ ਸੰਤੁਲਨ ਸਿਰਜਣਾ।

ਰੰਗਮੰਚ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ., ਸਿਨਮਾ ਲਈ ਇਕ ਸਾਝਾਂ ਜਨਤਕ ਅਦਾਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਿਆਰ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਿਆਰ ਪੱਖਿਂ ਹਿਦਾਇਤ ਦੇ ਸਕੇ।

ਰੰਗਮੰਚ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜਨ, ਸਿਨੇਮਾ, ਗਾਇਨ ਕਲਾ, ਨ੍ਹਿਤ ਕਲਾ, ਬੁੱਤ ਕਲਾ, ਭਵਨ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਨਵੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਰੰਗਮੰਚ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਰ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਉਵੇਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਉਪਰਤ ਉਹ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੀਲਡ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਲਵਕਤੀ ਰੰਗਕਰਮੀ (Whole time theatre worker) ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਥੀਏਟਰ ਗਰੂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਨਫਰਾਸਟਰਕਚਰ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਰਜੇ (Loan) ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਜਿਲੇ ਵਿਚ ਨਾਟ-ਸ਼ਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਟੈਂਗੋਰ ਥੀਏਟਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਥੀਏਟਰ-ਹਾਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਟਰੇਨਿੰਗ ਲਈ ਥੀਏਟਰ-ਇੰਸਟੀਚੂਟ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ, ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਪੈਸਰਜ਼ਿਪ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਅੰਤਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਥੀਏਟਰ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਕਰਮੀ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਟ-ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਐਂਟਰੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭਾਰੀਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰੇਡੀਊ

ਰੇਡੀਊ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਟੀਵੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਲੇ ਰੇਡੀਊ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਝਾਨ ਘਟਿਆ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਟੀਵੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰੇਡੀਊ ਦੀ ਸੁਹੂਲਤ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਐਫ.ਐਮ. ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਰੇਡੀਊ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰੇਡੀਊ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਦਿਸ਼ਟੀ (Vision) ਅਤੇ ਕਾਰਜਵਿਧੀ (Action Plan) ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਨਿੱਜੀ ਰੇਡੀਊ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰੇਡੀਊ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੇਡੀਊ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੇਡੀਊ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਕੋਰਸ ਚੱਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਰੇਡੀਊ ਸਕਾਰਿਪਟ ਲੇਖਣੀ ਅਤੇ ਅਨਾਊਂਸਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਟੀ.ਵੀ.

ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਚੈਨਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਟੀਵੀ ਪ੍ਰਡਕਸ਼ਨ-ਹਾਊਸਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੀਰੀਅਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਟੈਲੀਫਿਲਮਾਂ/ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲ ਬਣਾਣੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਰਟੂਨ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਸੀਰੀਅਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬੱਚੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਡੱਬ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਟੀ.ਵੀ. ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਨੇਮਾ

ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਨੇਮਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ਕਤ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਦਿਸ਼ਟੀ (Vision) ਅਤੇ ਕਾਰਜਵਿਧੀ (Action Plan) ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਬਸਿਡੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਦਾ ਟੈਕਸ ਮਾਫ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਫਿਲਮ ਸਨਾਤ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਸਕੇ।

'ਫਿਲਮ ਇੰਸੀਚਿਊਟ ਪੂਨਾ' ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਇੰਸੀਚਿਊਟ' ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿਨੇਮਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਸਿਨੇਮਾ ਲਈ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਐਵਾਰਡ' ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਲਟੀਪਲੈਕਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਟ ਹੋਈ ਹਰ ਫਿਲਮ ਵਾਸਤੇ ਉਚੇਚਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਲਮਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਕਲਾਵਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਵਿਧਾਵਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਗੀਤ, ਗੁਰਮਿਤ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਾਠਕਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਡਾਕੂਮੈਟੇਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾਕੂਮੈਟੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਲੋਕ ਨਿੰਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਘਰਾਣਿਆਂ, ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣਾ (ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ), ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣਾ (ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ), ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਆਫ ਪੋਰਟਿੰਗਜ਼ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਨਿੰਤ ਘਰਾਣਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਹਰ ਰੇਡੀਓ, ਟੀਵੀ, ਸਿਨਮਾ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੋ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਜਨਤਕ ਅਦਾਰੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖ ਸਕੇ।

6) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ਟੀਚਾ : ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮਿਆਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ।

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰੀਏਟਿਵ ਰਾਈਟਿੰਗ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰੀਏਟਿਵ ਰਾਈਟਿੰਗ ਦਾ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਡਿਪਲੋਮਾ ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਧੀਆ ਕਾਗਜਾਂ ਤੇ ਵਧੀਆ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੰਚਿਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਮਰ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਪਲਬਧ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਬੰਚਿਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਮਿਕਸ ਤੇ ਐਨੀਮੇਸ਼ਨ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ 'ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਚੜਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਹਵਾਲਾ ਸਮੱਗਰੀ ਕੋਸ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਤਾਮਿਲ, ਕੰਨੜ, ਮਲਿਆਲਮ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ

ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਰਥਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਘੇਰਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ, ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਪੌਰਾਣਿਕ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਕੋਸ਼ (ਉਰਦੂ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਅਰਬੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ), ਅਖਾਣ-ਮੁਹਾਵਰਾ ਕੋਸ਼, ਕਿਤਾਬਕੋਸ਼, ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਕੋਸ਼, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੋਸ਼ (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੋਸ਼, ਨਾਵਲ ਕੋਸ਼, ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੋਸ਼) ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਣਾਉਣ, ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ, ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪੀਕਰਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਧਰਮਾਂ ਇਸਲਾਮ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਜੈਨੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵੀ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ/ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਾਹਿਤ/ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ। ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪੋਸਟ-ਗੈਜ਼ੈਟ ਪੱਧਰ ਉਪਰ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪੇਪਰ ਸਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੋਸਟ-ਗੈਜ਼ੈਟ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਪੇਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ), ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ), ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਹਰ ਵਰ੍਷ ਦਾ ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਜ਼ੁਰਤ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ

ਸਾਹਿਤ ਲੇਖਣ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ, ਕਾਵਿ ਗਾਇਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਨਾਟਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7) ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ

ਟੀਚਾ : ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਨਤਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਨਾ।

ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ, ਕਚਿਹੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਦੀ ਜ਼ੁਰਤ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ੁਰਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਾਇਲਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਹਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਆਗਿਆ ਰਾਹਿਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਫੌਂਟ (ਯੂਨੀਕੋਡ), ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਫਾਰਮੈਟ (ਵਰਡ ਆਦਿ) ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਰਮਾਂ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰਾਂ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਕਦੇ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਨੇਡਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਫਾਰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਰੈਂਚ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਛਾਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਸਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਟ੍ਰੈਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਲਿਖਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਮਕਦੂਮਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਸਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਕਾਨੂੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਆਦਿ ਆਦਿ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਪੱਧਰ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਮ ਵਿਚ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਾਅਵਾਰ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਂਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਕੰਮ ਮਾਤਾ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਇਹ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਫਸਰ ਤੈਨਾਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੰਬਰ ਪਲੇਟਾਂ/ਬੋਰਡਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਜੋੜ ਠੀਕ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਦੁਕਾਨ/ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਮਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਿੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬੋਰਡ ਲੱਗੇ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਐਕਟ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਾਧਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਭਵਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਰਿਜ਼ਕ : ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ

ਰਿਜ਼ਕ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲੰਗ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ-ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਡੱਪਣ ਕੇਵਲ ਆਕਾਰ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਕਾਰ ਅੰਦਰਲੀ ਗੁਣਵੰਤਾ ਕਰਕੇ ਹੈ। ‘ਰਿਜ਼ਕ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰੋਟੀ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵੀਜ਼ ਨੂੰ ‘ਹੱਥ ਆਇਆ ਰਿਜ਼ਕ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਪਰ ਗਈ ਸਾੜ-ਸਤੀ ਦਾ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੁਤਾਬਕ ਬੰਤਾ “ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗਏ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਬਾਨੀਂਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਰੂਪ ਹੈ... ਹਫਦਾ, ਹੌਂਕਦਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ ! ਵਰਕਰ ਬੰਦਾ !!... ਪਰ ਇਹ ਇਕੱਲੇ ਬੰਤੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਹਮਾ-ਤੁਮਾ ਸਾਰੇ ਲਗਭਗ ਇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ।”¹ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਅਸਲ ਰੂਹ ਜਾਂ ਧੂਨੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਹੱਦ-ਬੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜੱਗ-ਬੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਰੁਝਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਹੈ। ਰਿਜ਼ਕ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿੱਤਣ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਿੰਸਿਪਲ,
ਮਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਫੋਨ : 9872266667
ਈ-ਮੇਲ:
khalsacollegeamritsar
@yahoo.com

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀਜ਼ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਸ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੂਭਾਵਕ ਫਿਤਰਤ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਫਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। “ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਜਾਗੀ ਹੈ”² ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਤੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਏਥੇ ਸਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਮਿਥੇ, ਅਰ ਜਾਤਾਂ-ਧਰਮਾਂ ਚ ਗ੍ਰੌਸ ਇੰਡੀਆ’ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਹਾਸਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਚ ਪ੍ਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਬੰਤਾ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਥੇ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਦਾ ਆਖਾ ਤੇ ਬਿਖੜਾ ਪੈਂਡਾ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੈਂਡੇ ਵਿਚ ਕਈ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਨੱਗ ਏਜੰਟ ਵੀ ਹਨ, ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਠੱਗ ਵੀ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਜਿਉਣ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਲਸੋਅ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਕਿਉਂ ਜੁੰਮੇਂਵਾਰੀਆਂ ਦਾ

ਬੋਝ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਬੰਦਾ ਨਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਿਨਾਂ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ। ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੰਤੇ ਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਰਾ ਇਕ ਖਾਲੀ ਖਲ-ਜੱਗਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕੱਲਾ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੁੜ ਇਕੱਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਏਨਾ ਲੰਮਾ ਅਰਸਾ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਰ ਕਿਸ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਇਆ ਸੀ।”⁴ ਅਜੇਹੇ ਸੰਕੇ ਤੇ ਸਵਾਲ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਫਲਸਫਾਨਾ ਸੱਚ ਜਾਪਦੇ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਜੁਸਤਜੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਿਜਕ ਅਜੇਹੀ ਉੱਤਸਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਹੈ।

ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਿੱਛਲ-ਝਾਤ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਜੁਗਤ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਕਥਾ-ਰੂੜੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਬੰਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਪਤਨੀ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲਾਏ ਬਾਦਾਮ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧਰਵਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸੂਰ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਬੰਤੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਇਕਲਾਪੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਗੋਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਵੀ ਹਨ। ਬੰਤੇ ਦਾ ਬੇਟਾ ਜਿੰਦਰ, ਨੂੰਹ ਪਰਵੀਨ ਅਤੇ ਧੀ ਜੀਤਾ ਅਮਰੀਕਾ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਅਮਰੀਕੀ ਕਦਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰੌਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਖੱਟੀ-ਮਿੱਠੀ ਸ਼ਕਤ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੱਚ ਬਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਰਿਸਤਾ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਪਦਾਰਥਕ ਅਮੀਰੀ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਿਸਤਿਆਂ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਿਸਤਿਆਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਿਖਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਰੋਟੀ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਸਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਬੰਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਹੀ ਕੇਵਲ ਅਜੇਹੀਆਂ ਮੁੱਢੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਕੁਨਬੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ-ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਸਦਮੇ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਪੱਤ ਕੁਮਲਾ ਗਏ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਸੱਚ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੇ ਕੁਤੋ-ਬਿਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਵੱਧ ਹੈ। ‘ਲਿਵ-ਇਨ-ਰਿਲੋਸ਼ਨਸ਼ਿਪ’ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਪੱਕੀ-ਪੀਚੀ ਹੋਰੇਕ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾ ਕੋਈ ਬੇਗਾਨਗੀ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰਵਾ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਦਮੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਰੂਪ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਬੰਤਾ ਹਨ। ਬੰਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਅੰਬ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਲਾਏ ਬਦਾਮਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮੋਹ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਬੰਦਾ ਜਿਥੇ ਸਾਝਾਂ ਜਾਂ ਮੋਹ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਮਰੀਕੀ ਬੰਦਾ ਵਸਤ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤੁੰਘੀ ਕਨਸੈਂਸ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਵਾਲ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਲੀਕਾ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਰੂਪੀ ਚਾਹਤ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਹੈ ਕੀ, ਇਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵੀ ਉੱਘੜਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ (ਪੈਰ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਾਹ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਔਰਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੇ ਮੜ੍ਹਕ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਤਾ ਤੇ ਪਰਵੀਨ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਕੋਈ ਦਬਾਅ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਭ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬੰਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਐਲਾਦ ਹੋਂਦੇ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹਨ। ਬੰਤੇ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦਰਜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਬੰਤਾ, ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਰਾਮ ਦਰਜੀ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਸਿੱਖ ਆਦਿ ਪਾਤਰ ਐਲਾਦ ਹੋਂਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਲਿੰਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਗਲਪੀ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਅੱਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਝਾਕੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਮਹਾਂ-ਦਿਸ਼ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੰਗ ਤੇ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਨਾਵਲੀ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਧੇਰੇ ਵਸੀਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਕੌਮੀਅਤ ਵਜੋਂ ਸਮੁਹਿਕ ਸਾਂਝ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਕੋਈ ਸਨੌਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧੋਂ ਕੁਝ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਸਰੇ ਛੇਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਘਰ ਤੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਝਾਂ/ਸੱਧਰਾਂ ਤੇ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਿੜ੍ਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਮਕਾਨ ਕੇਵਲ ਰਾਤ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕਲੀ, ਖਾਲੀ ਤੇ ਸੁੱਝੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਰਤੋਂ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮੌਸਮ, ਜਨਾਨੀ, ਜੌਬ ਤੇ ਪੁੱਤਰ-ਪੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਬੇਇਤਬਾਰੀਆਂ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਮ ਹੈ ਸਦਾ (ਕੰਮ ਵਿਚ) ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਦਾ।’⁵ ਇਕਲਾਪਾ ਤੇ ਨਿੱਜਵਾਦ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਬੰਤੇ ਦਾ ਅਮਰੀਕੀ ਦੋਸਤ ਜੌਹਨ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ‘ਲਿਵ-ਇਨ-ਰਿਲੇਸ਼ਨਸ਼ਿਪ’ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਜੌਹਨ ਵੀ ਐਲਾਦ ਨੂੰ ‘ਬੰਦੇ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ’ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਜੈਕ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਮਰੀਕਾ ਰਹਿੰਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ “ਸ਼ਾਦੀ ਕਰੋ, ਬੱਚੇ ਖਿਡਾਉ.. ਕੀ ਬਕਵਾਸ ਤੇ- ਵਿਸ਼ੀਅਸ ਸਰਕਲ !” ਵਜੋਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।⁶ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਖੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰਸਤੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਨੂੰਹ-ਪੁੱਤ ਅੱਗੇ ਬੱਚੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ‘ਲਿਵ-ਇਨ-ਰਿਲੇਸ਼ਨਸ਼ਿਪ’ ਵਰਗਾ ਬਨਾਉਂਦੀ ਵਿਆਹ ਹੈ। ਨੂੰਹਾਂ-ਪੁੱਤਾਂ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਰਸੋਈ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਬਰਗਰ-ਪੀਜ਼ਿਆਂ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੈ। ‘ਫੈਮਲੀ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਇਥੋਂ ਉੱਕੀ ਗਾਇਬ ਹੈ।’⁷ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਠੱਗੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੁਦ ਘਰ ਵਿਚ ਠੱਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜੂਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬਰੋਆ-ਅਵੇਅ-ਕਲਚਰ’ ਹੈ।⁸ ਵਰਤ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਿਰਤੀ, ਕਿਰਸੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਬੰਤੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਿੰਦਰ ਤੇ ਨੂੰਹ ਪਰਵੀਨ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ-ਪਦਾਰਥਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਲੱਗਾ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਧੀ ਜੀਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਐਲਾਦ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸੁਆਰਬੀ ਰਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਤਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ’ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਤੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਰਹਿੰਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਇਕੱਲਤਾ ਤੇ ਬੇਕਦਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹਿਆਂ ਲਈ ਮੌਤ ਮੁਕਤੀ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪਤਨੀ-ਪਤਨੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਜਿਊਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਨੋਹ, ਸਾਂਝ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਆਭਾਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬੰਤਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਡਿੱਗਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਟੁੱਟਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਹਨਤ, ਸਿਰੜ, ਸੱਜਮ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੇਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇਹਾ ਕੁਝ ਆਲੋਪ ਹੋਇਆ ਦਿੱਤਦਾ ਹੈ। ਬੰਤੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ

ਜਿੰਦਰ ਪਿੱਤਰਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਮੁਨਕਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਸਭ ਥਾਈਂ ਘਰਾਂ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜ੍ਹੇ ਵਜੋਂ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨ ਐਰਤ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਝਰੌਖਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਐਰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ/ਪੱਛਮੀ ਐਰਤਾਂ ਨੂੰ ਚਰਿੱਤਰ ਪੱਖਾਂ ਹੀਣੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਿਜ਼ਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਮਰੀ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਐਰਤ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਬੰਤੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਮਰੀ ਪਹਿਲਾ ਬੰਤੇ ਦੀ ਲੋੜ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੰਤੇ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਤਲਾਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਮਰੀ ‘ਅਸੀਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੁਣ ਲਾਈਫ਼ ਪਾਰਟਨਰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਰਹੇ। ਪਰ ਫੈਰੈਂਡਸ਼ਿਪ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੇਗੀ।’⁹ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਮਹਿਕਾਂ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਅਮੀਰਕਨ ਐਰਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਐਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਵਾਂ ਸਦਭਾਵੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੋਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਣੀ-ਬਣਾਈ ਨਾਂਹਵਾਚੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿੱਬ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਕੱਚੇ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਹਲ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਸੁਸਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਗਾਣੇ ਕਿੱਤੇ ਜਾਂ ਰੁਝੇਵੇਂ ਮਰ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਾਪ ਭਾਰੂ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤੇ ਖਾਦਾਂ-ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖੇਤ ਨਿਖਸਤਮੇਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕਦੀ ਜੋ ਰੰਗਲਾ ਪੰਜਾਬ ਸੀ, ਹੁਣ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੱਸਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸੱਚ ਵੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਦਾ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਠੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪਾਤਰ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੰਤੇ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਰੁਝਾਣ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕੀ ਕਮਾਇਆ ਤੇ ਗੁਆਇਆ ਹੈ? ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕੁਝ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਕੀ ਹਕੀਕੀ ਕਾਰਣ ਹਨ? ਅਜੇਹੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਨ-ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਿਲੰਗ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਸ ਨਵੇਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਜੇਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਵਾਸ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸਭਿਆਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਗਲਪ ਚਿੱਤਰ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢਾਹੇ (ਰੋਪੜ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਨਜ਼ਦੀਕ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਿਜ਼ਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਢਾਹੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਅਖਾਣਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਰੂਪੀ ਕਾਵਿਕ ਟੋਟਿਆਂ ਦਾ ਅਥਾਹ ਭੰਡਾਰ ਰਮਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਢਾਹੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਇਲਕਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਗਲਪੀ ਸੈਲੀ ਨਾਲ ਬਿਲੰਗ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਰਸਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਿਲੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬਿਲੰਗ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ।

ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਬੰਤੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਥਾਂਈ ਹਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਵੀ ਹੰਦਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸਦਾ ਕੁਨਬਾ ਪ੍ਰਵਰੀ ਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੌੜੀਆਂ-ਫਿੱਕੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਮੇਤ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਦੁੱਖ ਸਦੀਵੀਂ

ਹਨ, ਨਾ ਸੁੱਖਾ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਜਿਊਣ ਵਿਚ ਅਟੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ‘ਜੇ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਏਥੇ ਭੇਜ ਹੀ ਦਿੱਤੇ, ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਉਹ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹੇ! ਆਪਣਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵੇ, ਚਾਹੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ! ’¹⁰ ਬੰਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਮੀਤੇ ਦੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇਰੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੰਢ ਬੱਛਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਜਿਊਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿਚ ਧਰਵਾਸ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲੀ ਸੜਰ ਵਿਚ ਪੈਰੋਂ-ਪੈਰ ਆਪਣੀ ਨਾਵਲੀ ਪੈਂਠ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਿਜਕ ਨਾਵਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਚਿੱਤਰਪਟ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਾਵਲੀ ਪੁਖਤਗੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਦੁਲ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ, ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੱਦਾਵਰ ਰਚਨਾ ਹੈ।

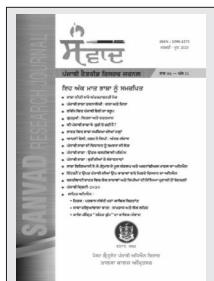
ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਿਜਕ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਐਵਿਸ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2019, ਪੰਨਾ 8
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 101
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 120
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 121
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 172
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 419

ਸਾਕਾ ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ : ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ। ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 1919 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੇ ਅੰਦਰਲੋਂ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਮ ਨੌਮੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਫਿਰ 10, 11 ਅਤੇ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ (1919) ਦੀਆਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਲਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ (13 ਅਪ੍ਰੈਲ) ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰੇਢ਼-ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤ ਕਿਮ ਵੈਗਨਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ (1919) ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ‘ਤੁਮਿਕਾ’ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਸ੍ਰੋਤ ਆਧਾਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ‘ਜਲਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ’ ਦੇ ਸਾਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਰਗਾ ਰਸ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਰਗੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਵੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਇੰਕਸਾਫ਼ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਤੇ ਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਝ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਹਨ।

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰੰਸੀਪਲ,
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਫੋਨ : 9872266667
ਈ-ਮੇਲ:
khalsacollegeamritsar
@yahoo.com

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ-ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਪੈਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਹੀ ਰੋਲਟ ਐਕਟ (18 ਮਾਰਚ 1919) ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ “ਅਗਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਪਰਾਧ ਐਕਟ”

* ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਜਲੰਧਰ, 01 ਨਵੰਬਰ 2019.

(Anarchical and Revolutionary Crimes Act) ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੇ ਬੰਗਾਲ ਐਕਟ ਮੁਤਾਬਕ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖਤਰਾ ਦੱਸ ਕੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੱਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਬਦਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਖਕ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ (1914-1918) ਸਮੇਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਗੁਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭੈਅ-ਭੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਅਨੁਸਾਰ 1917 ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮਾਨਸੂਨ ਨਾਲ ਮਲੇਰੀਆ ਤੇ ਪਲੇਗ ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਭਾਰੀ ਅੱਡ ਨਾਲ ਵੀ ਫਸਲਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅਨਾਜ ਦੀ ਬੁੜ ਕਾਰਣ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਾਹ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਲਗਭਗ ਗੁਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਂਨੂੰ ਸੀ। ਕਿਮ ਵੈਗਨਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੇਹੀ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਸਮੇਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਹੀ ਕਾਰਗਰ ਸਮਝੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਫੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਹ ਤੇ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਨਲ ਮਾਇਕਲ ਓਡਵਾਈਰ ਦਾ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬਿੜਕਣ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਤੁਹੀਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਜਮਰੂਹੀ ਜਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਅੰਡਸਰ ਮੁਤਾਬਕ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਜਮਰੂਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹੀ ਹੀ ਵੱਧ ਮਾਰੂ ਗੜਬੜ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਹੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਤਾਬਕ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਸਨ। ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਰਾਜਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਵਤੀਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਜੰਗ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੋਹਰ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਵਾਦਾਰੀ ਸਹਿਗੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 10 ਅਪੈਲ ਦੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਅੱਤ ਦੇ ਨਾਜ਼ੂਕ ਮੌਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫੁਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਕ ਰੋਸ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਬਿਨਾਂ ਨਿਹੱਥਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਅਜੇਹੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰਹਿਨਮਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੇ-ਆਸਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਮੁਤਾਬਕ ਸਰਕਾਰ ਪੱਖੀ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੀ ਲੋੜ੍ਹ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਪੈਰੋਂ-ਪੈਰ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰਾ ਗੁਸੇ ਵਾਲਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰੋਲਟ ਐਕਟ) ਬਾਰੇ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੋਧੀ ਬਹਿਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਿਮ ਵੈਗਨਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ (ਉਧਰਿਤ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪਿੰਸੀਪਲ ਜ਼ਿਗਾਡਨ ਵਾਦਨ (ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੈਲੀਸੈਂਟ ਵਾਦਨ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਉਭਰ ਰਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਲੀਸੈਂਟ ਵਾਦਨ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਣ ਤੋਂ ਕੰਨੀਂ ਕਤਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਾਈਲਜ਼ ਇਰਵਿੰਗ ਵੱਲੋਂ 08 ਅਪੈਲ ਨੂੰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਈਰ

ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਤੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਉਸਰ ਰਹੀ ਸੀ। 09 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਰਾਮ ਨੌਜੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲੂਸ ਕੌਂਢਿਆ। ਅਜੇਹੀ ਏਕਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੈਅ-ਭੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਲੈਫਟੀਨੈਟ ਗਵਰਨਰ ਓਡਵਾਇਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੇਰਸਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਰੇਲ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆਂ ਫੇਰਸਾਂ ਦੀ ਘੇਰਾ-ਬੰਦੀ ਨਾਲ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਲਾ-ਨੁਮਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਲੀਸੈਟ ਵਾਦਨ ਵਰਗੀਆਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਐਰਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਸਨ।

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਮਾਈਲਜ਼ ਇਰਵਿੰਗ) ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੌਜ ਤਾਏਨਾਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਡਾ. ਸੈਫ-ਉਦ-ਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾ. ਸਤਿਆਪਾਲ ਵਰਗੇ ਸਿਰ ਕੱਢ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਹਤਾਰ ਕਰਕੇ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤਗੀਕੇ ਨਾਲ ਰੋਸ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਉੱਚੇ ਪੁੱਲ/ਭੰਡਾਰੀ ਪੁੱਲ (ਹਾਲ ਗੇਟ) ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਤਨਾਅ ਸਿੱਧੇ ਟਕਰਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਟਕਰਾ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 20 ਤੋਂ 30 ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਦਮ ਤੋੜ੍ਹ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਲਾਜ਼ਮਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੈਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਵਾਲੀ ਮਸਜਿਦ ਅੰਦਰ ਰੱਖੀਆ ਸਨ। ਆਪ ਹੀ ਜਖਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਜਖਮੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਦੁਰੀ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ 10 ਨੂੰ ਹੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸਟੀਵਰਟ ਅਤੇ ਬੈਂਕ ਦੇ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਨੂੰ ਗੁਸੈ ਵਿਚ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਲਾਇੰਸ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਟੈਂਮਸਨ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਣ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸੁਪਰਫੈਂਟ ਮਿਸ ਡਰਾਂਸਿਜ਼ ਮਾਰਸਿਲਾ ਸ਼ਾਰਵੱਡ ਉੱਤੇ ਵੀ ‘ਕੌਝਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗਲੀ’ ਵਿਚ ਸੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਧਮੈਈ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪਾਸ ਪੁਹੰਚਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਇਸ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਹਿੰਦੇਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਗੰਗ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਡਰ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਦਬਾਅ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਕਿਚਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇਣਾ ਹੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਰਮੀ ਅਫਸਰ ਮੇਜਰ ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਨੂੰ ਜੁਮੰਵਾਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਜਰ ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਜੋਂ ਬਖਤਰ ਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ, ਮਸੀਨਗੰਨਾਂ ਅਤੇ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ਹਾਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁੱਟ ਉਭਰ ਆਏ। ਇਕ ਗੁੱਟ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਫੌਜ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਸਖਤੀ ਤੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਜਰ ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਬਿਨਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕਿਚਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਢੋਲ ਪਿੱਟ ਕੇ ਮੁਨਾਦੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕਰਨਲ ਸਹਿ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਜ਼ਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮਾਈਕਲ ਇਰਵਿੰਗ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਨੇ ਮੇਜਰ ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਸੰਕੇ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਈਕਲ ਇਰਵਿੰਗ ਨੇ ਬੰਬਾਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਖਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਮੁਨਾਦੀ ਤਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ

ਜਾਂ ਦੱਫਨਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਮੌਲਵੀ ਦੀ ਮਦਦ ਤਹਿਤ ਅਜੇਹਾ ਹੁਕਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੁਮੌਲਾਗੀ ਲਈ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਜਰ ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਤੇ ਪਿੰਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਪਰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਲਈ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੂਸਰਾ ਗਰੁੱਪ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਉੱਜ ਇਹ ਮੂਲ ਸਾਂਝ ਵਜੋਂ ਦੋਨੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਗਰੁੱਪ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਬੰਬਾਗੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਅਸਲ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਟੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਸ਼ਿਦਗੀ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ। ਮੈਲੀਸੈਂਟ ਵਾਦਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਪਰ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਡਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਿਸ਼ਨਰ ਕਿਚਨ ਨੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਨੋਟ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਅਫਸਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਬੇਅਨਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤ ਅਫਸਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਨਰਲ ਬੇਅਨਨ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕਰਨਲ ਮੌਰਗਨ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ। ਕਰਨਲ ਮੌਰਗਨ ਮੇਜਰ ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਦਾ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਪਰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਮੌਰਗਨ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਬ੍ਰਿਗੋਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਡਾਇਰ ਨੇ ਆਉਦਿਆਂ ਹੀ ਰੇਲ ਡੱਬੇ ਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਦੱਫਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ 50 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਖ਼ਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਗੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਕਟਮਈ ਤੇ ਖਰਾਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਂਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਸੀ।

ਜਲਿਊਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਬਿਕੱਠ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਖਿਲਾਫ਼ ਰੋਸ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਚਲਾਈ ਗੋਲੀ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਮੁਤਾਬਕ ਜਲਿਊਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਬਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੰਦਾਰ ਪੰਡਿਤ ਜੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘਰਿਆ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਹਾਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਗ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਵੇਖਣ ਆਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਕਰਫਿਊ ਦੌਰਾਨ ਚੱਕਰ ਲਗਾਇਆ। ਉਹ ਆਪ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਸਮੇਤ ਜਲਿਊਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਮੁਹਿਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਖ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂ ਬਦਲੇ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਧੋਂਸ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਡਾਇਰ ਦੇ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਸਾਰਜੈਂਟ ਐਂਡਰਸਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਢਿੱਗਦੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਹਫੜਾ-ਦੱਫ਼ੜੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਗੋਟਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਐਂਡਰਸਨ ਮੁਤਾਬਕ ਫੌਜ ਦੁਬਾਰਾ-ਦੁਬਾਰਾ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੋਡ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਰੁਕੇ 10 ਤੋਂ 15 ਮਿੰਟ ਤੱਕ ਡਾਇਰਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ 1650 ਦੇ ਕਰੀਬ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 379 ਦੱਸੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਰੋਤ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਪਾਉਣ

ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਨੇ ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਕਾਰਣ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਜੇਹੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਲਈ ਖਤਮ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਓਡਵਾਇਰ ਨੇ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਓਡਵਾਇਰ ਨੇ ਡਾਇਰ ਵੱਲ “ਤੇਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਰਸਤ, ਲੈਫਟੀਨੈਟ ਰਾਵਰਨਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ” ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਨੋਟ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਿਮ ਵੈਗਨਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਜ਼ਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ’ ਵਿਚ ਦਹਿਸਤ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁੱਟ ਬਣਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਗੁੱਟ ਅਜੇਹੀ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਲਈ ਧੱਬਾ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਸਿੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਘਟਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਉੱਠ ਰਹੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖੂਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਡੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵੀ। ਲੇਖਕ ਮੁਤਾਬਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮੂਹਿਕ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਕਤ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਡੇ ਜਨਤਕ ਘੋਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲੈਣਾ ਇਕ ਮੰਦ-ਕਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਅੱਖੀ ਘੜੀ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਰਹਿਨਮਾਈ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲੇਖਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਕੋਈ ਅਜਾਨਕ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਦਹਿਸਤ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦਾ ਦਬਾਅ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ (13 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਵਾਪਰੇ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਸੰਬੰਧੀ) ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਵਨੀਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ 'ਸਹਿਜ ਚੁੱਪ' ਦਾ ਕਾਵਿਕ-ਸੰਵਾਦ

ਡਾ. ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਵਿਤਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਕਾਵਿਤਾ ਦੇ ਯਾਨਰ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਤਰਾਧਿਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਤਰ ਨਾਗੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਉਤਰਾਧਿਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਗੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਵਿੱਚ ਰੈਡੀਕਲ ਨਾਗੀਵਾਦ ਤੋਂ ਉਤਰਨਾਗੀਵਾਦ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰੈਡੀਕਲ ਨਾਗੀਵਾਦ ਦਾ ਸਫਰ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦਾ ਜਲੋਂ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ, ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ ਅਤੇ ਵਨੀਤਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵਿਤਗੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਾਗੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਐਨੀ ਬੇਵਾਕੀ ਅਤੇ ਗੋਟੋਰਿਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਨੌਵਾਂ/ਦਸਵਾਂ ਦਸਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦਾ ਰੈਡੀਕਲ ਨਾਗੀਵਾਦੀ ਦਹਾਕਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਾਗੀ ਕਾਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਸਿਫਟ ਵਾਪਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਇਸ ਸਿਫਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵਿਤਗੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰ ਉਤਰਾਧਿਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਤਰਨਾਗੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਮਰਪਣ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅਮ੍ਰਿਤ, ਨੀਰੂ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤ ਗਗਨ ਇਸ ਕਾਵਿਤਾ 'ਚ ਮੌਹਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਵਨੀਤਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਵਡੇਰੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਡੇਰਾ ਸਰੋਕਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਭਟਕਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਵਨੀਤਾ ਇਸ ਸਰੋਕਾਰ ਦਾ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਨਾਲ ਉਪਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾਂ ਨੇ, ਬਿਨਾਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਪਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪੂਰਬਵਾਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਨੀਤਾ ਕੋਲ ਜਿਹੜੀ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਰਾਧਿਨਿਕਤਾ ਅਤੇ

ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰਿਸ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਫੋਨ : 94644-18163

ਈ-ਮੇਲ:

yograj.pu@yahoo.in

ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਰਾਹੀਂ, ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ-ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਨੀਤਾ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕਵਾਦ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲਗਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਉਪਭੋਗੀ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਭਟਕ ਰਹੇ ਮਨੁਖ ਲਈ ਸਹਿਜਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤਲਾਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਕੌਲ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ-ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਸ ਕੌਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਰੋਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ, ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ, ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਘਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ; ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੀ ਉਪਭੋਗੀ ਅਤੇ ਅਕਾਂਧਿਆ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭਟਕਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਵਾਕ’ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦੀ/ਗੋਸ਼ਟਿ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ‘ਵਾਕ’ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ, ਸਹਿਜਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅਨਿਸ਼ਚਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦੇ ਲਈ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਉਤਰਾਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਰਾਹੀਂ, ਵਾਕ ਦੇ ਅਧੂਰੇਪਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਜੋ ਕਹਿ ਲਿਆ.....ਨਾਦ.....ਸ਼ਬਦ
 ਜੋ ਅਕਹਿ; ਅਨਹਦ.....ਅਸ਼ਬਦ
 ਆਖਰੀ ਵਾਕ
 ਰਹੇ ਅਵਾਕ
 ਇਉਂ ਅਧੂਰਾ ਰਹੇ ਹਮੇਸ਼ ਸੰਵਾਦ
 ਅਗਲਾ ਵਾਕ ਨਾਭੀ 'ਚੋਂ
 ਜੀਭ ਤੱਕ ਪੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਤੰਦ ਟੱਟੀ ਕੜਾਕ
 ਖਲਿਸ਼ ਰਹਿ ਗਈ ਮਨ ਅੰਦਰ
 ਗਲੇ ਦੀ ਖਰਾਸ਼...ਬ....ਦ
 ਦਿਲ 'ਚ ਅਰਮਾਨ
 ਕਾਸ਼!
 ਕਰ ਪਾਂਦੇ ਸਾਂਝਾ ਇਹ ਵਾ....ਕ

-ਸਹਿਜ ਚੁੱਪ, ਪੰਨਾ:10, (2015)

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਇਹ ਚਿੰਤਨ-ਚੇਤਨਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼, ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮੂਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਜਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਆਦਰਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮੁਕ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਸੰਵਾਦ 'ਸ਼ਬਦ' ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਵਨੀਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪੇਰਿਤ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ, ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਹੋਣਾ ਅਸਲ ਅਹੰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪੱਧਤੀ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਆਕੜੇ
 ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਉ
 ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚੋਂ ਹੈਂਕੜ ਦੀ
 ਬੋਅ ਆਉਣ ਲੱਗੇ

ਸਮਝ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਉ
 ਜਦੋਂ ਸਮਝ ਤੇ ਸ਼ਬਦ
 ਨਫਰਤ ਦੀ ਸੜਿਹਾਂਦ ਛੱਡਣ
 ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਓ
 ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ
 ਨਿ: ਸ਼ਬਦ ਬਣ

-ਉਗੀ, ਪੰਨਾ:15 (2015)

ਕਿਉਂਕਿ ਡਾ. ਵਨੀਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਥੀਮ ਜਗਤ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਨਾਲ ਵਰੋਂਸੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤੀ ਵੀ ਇਕਾਂਗੀ (Monistic) ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਾਇਟੀ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਉਹ ਗਿਆਨਵਾਨ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰੋਮਾਂਸ, ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ, ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਬੋਰੋਕ ਵਹਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤੇਜਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਰਗੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲੱਛਣ ਇਸ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਨਟਲੈਕਚੂਅਲ ਬਰੀਲੀਐੱਸ (Intellectual Brilliance) ਦੀ ਚੇਤਨ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਘਰ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਘਰ, ਐਂਟੀ ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ, ਬਲੈਡਿਡ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਕਵਿਤਾ ਮਹਿਜ਼ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੌਧਿਕ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਤਾਬ ਘਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਥੀਮ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਕਵਿਤਰੀ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਇਕਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਬੌਧਿਕ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਜੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਸੁਹਜ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮੁੱਖ ਥੀਮ ਕਿਸੇ ਭਾਵੁਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਵਰ ਦੀ ਬੈਧਿਕਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਉਪਭੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਸੰਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਤਾਬ ਘਰ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ
 ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੰਗ
 ਖੁਬਸੂਰਤ ਜਿਲਦਾਂ ਸੰਗ

.....
 ਕਦੇ ਮੋਪਾਂਸਾ, ਕਾ/ਕਾ, ਸੋਸਿਉਰ
 ਕਦੇ ਗੋਰਕੀ, ਲੋਰਕਾ, ਮਰਕਿਊਜ਼
 ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ
 ਸਰਾਬ ਦਾ ਗਲਾਸ ਟਕਰਾਉਂਦੇ
 ਗਲੇ 'ਚ ਲਾਉਂਦੇ
 ਕਦੇ ਅਚਾਨਕ ਗਾਂਧੀ ਆਣ
 ਸੱਤ ਅਹਿਸਾ ਦਾ
 ਰਾਹ ਦਸਦਾ ਹੈ

.....
 ਪੱਛਮ 'ਚ ਕਦੇ ਯੀਟਸ ਕਦੇ ਈਲੀਅਟ
 ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਕੂੜ-ਕਬਾੜ 'ਤੇ
 ਹੱਸਦਾ ਹੈ

ਕਦੇ ਅਮ੍ਰਿਤਾ, ਕਮਲਾ, ਕੁਰਤਲੇਨ
 ਸੋਬਤੀ ਦਾ ਨਾਗੀਵਾਦ ਦਮਕਦਾ ਹੈ
 ਫਿਰ ਵਿਵਾਦ ਉਠਦਾ ਹੈ
 ਕਦੇ ਕੋਈ ਚਿੱਤਕ
 ਕੋਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ
 ਸਹਰਯਾਰ, ਜਗਤਾਰ ਕੋਈ ਸ਼ਾਇਰ
 ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਨਫਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ

.....

ਕੁਹਰਾਮ ਜਿਹਾ ਮੱਚਦਾ ਹੈ
 ਤੁਖਕ ਕੇ ਸੋਰ ਤੋਂ
 ਨੀਦਰੋਂ ਜਾਗਣ ਲਗਦੀ ਹਾਂ
 ਸੋਰ ਨੂੰ ਰੋਲੇ ਨੂੰ
 ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਉਠਦੀ ਹਾਂ
 ਤਾਂ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ
 ਕਿਤਾਬ ਘਰ ਤਾਂ ਬੱਤੀਆਂ ਬੁਝਾਈ
 ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁੱਤਾ ਹੈ
 ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ
 ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਹੀ
 ਅਸੁੱਤਾ ਹੈ

.....

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੁਹਣੀ ਕਵਿਤਾ
 ਅੱਖਾਂ ਚੌਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ
 ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ

-ਉਹੀ ਪੰਨਾ: 16, 17, 18

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਬੌਧਿਕ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਵਿਤਗੀ ਵੱਲੋਂ ਯੀਟਸ ਅਤੇ ਈਲੀਅਟ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਕੁੜ-ਕੁਬਾੜ 'ਤੇ ਹੱਸਣ ਦਾ ਕਥਨ, ਉਸਦੀ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਅਪੂਰਨ ਸੰਵਾਦ, ਅਨਿਸਚਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ, ਕਵਿਤਗੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਲਗਾਉ ਦਾ ਐਲਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਨੀਤਾ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਅਧੋਖ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਪੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਨੀਤਾ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਸ ਜਸਨਾਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਇੱਕ ਤਿੱਬੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਪਕ ਸੁਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਜਸਨਾਵੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਅੰਰਤ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸੈਲੀਬਰੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਰਤ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ, ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਇਕਾ ਬੌਧਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਬੇਤਰ 'ਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਖੁਦ ਕਵਿਤਾ/ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅੰਰਤ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਨੀਤਾ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ “ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਘਰ” ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ 'ਚ ਚਿਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਵੀ ਇਹ ਅੰਰਤ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਲਿਆਂ, ਕਵੀ ਸੰਮੇਲਨਾਂ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ 'ਚ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉਡਾਣਾਂ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਰਤ ਪਰ ਉੱਚੀਆਂ ਉਡਾਣਾਂ ਭਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਕਿਉਂ ਘਰੇਲੂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ, ਅੰਰਤ ਦੇ ਇਸ ਘਰੇਲੂਪੁਣ ਦੀ ਦਾਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰੰਟੋਰਿਕ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਸਹਿਜ 'ਚ

ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ (ਅੰਗਰ) ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਨੀਤਾ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਉਂਤਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਉਂਤਰ ਪਾਠਕਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

ਕੀ ਕੀ ਰੰਗ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ !!!!
 ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਸੰਭਾਲ
 ਚੁੱਲਾ, ਚੋਕਾ-ਸੰਵਾਰ
 ਨਿਕਲਦੀ ਬੱਸਾਂ, ਮੋਟਰਾਂ, ਵਾਹਨਾਂ 'ਚ...
 ਮਜ਼ੂਰੀ ਨਰਕ, ਕੰਮ-ਕਾਜ
 ਦਫ਼ਤਰ ਸੰਭਾਲਣ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ
 ਕਵਿਤਾ
 ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਬਾਗਾਂ, ਛੱਲਾਂ ਵਾਦੀਆਂ, ਢਲਾਣਾਂ 'ਤੇ
 ਮੇਲਿਆਂ, ਕਵੀ, ਸੰਮੇਲਨਾ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ 'ਚ
 ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਕਵਿਤਾ
 ਫਿਰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ
 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਹੁਆਂ 'ਚ
 ਫਸਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਏ ਆਟਾ ਜਾਂ ਧੂੜਾ

.....

.....

ਖਿਆਲਾਂ 'ਚ ਅਟਕਿਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕੋਈ ਘਰਦਾ
 ਤਾਂ ਸੋਰਦੀ ਹਾਂ
 ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਘਰ ਦਾ
 ਅਨੋਖਾ ਰਿਸ਼ਤਾ.....

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 20-21, (2015)

ਸਹਿਜਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਕੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਵਰਨ ਕਲਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ/ਸੁਖਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਠਹਿਰਾਉਂ ਹੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਜਿਸ ਸੰਵਾਦ, ਵੈਰਾਗ, ਰਾਗ, ਸੰਜੋਗ, ਵਿਜੋਗ, ਬਿਰਹਾ, ਆਨੰਦ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ- ਉਹ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਕਹਿਰੇ ਮਾਡਲ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹਿਫਲਾਂ, ਬੌਧਿਕ ਸੰਵਾਦ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਕੇ, ਸਹਿਜਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਤੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹੈ; ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੈਸੀਅਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਇਸ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਵੀ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਇੱਕ ਸੰਵੇਗੀ ਮੱਧਵਰਗ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਉਪਭੋਗੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਟ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਰਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਲਗਾਤਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨੀ ਬੌਧਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਰਾਗ, ਵੈਰਾਗ, ਦੁਖ, ਸੁਖ, ਕਾਮਨਾ, ਤਾਂਘ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਵੀ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਮਨੋ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਗਤੀ, ਸੂਝੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਡਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਰ ਰਹੇ ਉਪਭੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਐਨ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬੀਮ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨੀ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ
 ਗਲੇ ਚੌਂ ਧੁਨ ਬਣ ਨਿਕਲਿਆ
 ਭੂਕ ਸੀ ਕਿ ਭੂਕ ਸੀ
 ਗਲਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਜ਼ ਸੀ
 ਧੁਨ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈ
 ਹੰਡੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਉਮੜੀਆਂ
 ਮੁੜ
 ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰਾਂ ਚ
 ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਈਆਂ
 ਧੁਨ ਮੁਸਲਿੱਸਿਲ ਵਗਦੀ ਰਹੀ

-ਉਹੀ, ਪੰਨਾ:31

ਗਲਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਜ਼ ਸੀ
 ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਝ ਯਾਦ ਨਹੀਂ

-ਉਹੀ, ਪੰਨਾ:31

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਐਸੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕਾਟ ਹੋਠ ਰੱਖਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।
 ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੱਧਵਰਗੀ ਈਲੀਟ ਦੀ
 ਕਵਿਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧਵਰਗ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ
 ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਮੱਧਵਰਗ ਕਦੋਂ ਬਣਿਆ? ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਚੋਂ ਸਾਧਨ/ਸੰਪਨ ਹੋਇਆ? ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ
 ਵੱਧ ਇਹ ਕਿ, ਕੀ ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਈਲੀਟ ਮਨੋ-ਸੰਰਚਨਾ ਵਾਲਾ ਹੈ? ਅਸਲ 'ਚ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ
 ਇਸ ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੀਉਣ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ- ਉਹ ਵੀ
 ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ
 ਬੌਧਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਜ਼ਹਿਨੀ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗੀ ਹੋ
 ਰਹੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਸਿਰਜ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਵੇਦਨੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਵਿਚਰ
 ਰਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੌਧਿਕ ਵਰਗ ਕਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ 'ਚੋਂ, ਕਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ 'ਚੋਂ ਕਦੇ ਕੁਦਰਤ
 'ਚੋਂ, ਕਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਚੋਂ ਸੰਵੇਗੀ ਮਾਨਵ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ
 ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੱਤਰ ਵਨੀਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ:

ਕਵੀ ਜਨ ਸੀਸੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ
 ਨਰਮ ਗੁਦੈਲਿਆਂ, ਸੋਫ਼ਿਆਂ ਤੇ ਬੈਠੇ
 ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ
 ਰਚਾ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸਟੀ
 ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ
 ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ... ... ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ
 ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ... ... ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ

ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ:-

ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ
 ਕਵਿਤਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ

-ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 13

ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨੀ, ਸੰਵੇਗੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਆਪਣੀ
 ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਚੁੱਪ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਖੇਡ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਉਹ
 ਤਾਂਘ ਵੀ ਪਰੰਪਰਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਹੀਂ- ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟ ਵਿੱਚ
 ਸੰਕਲਪ ਨਵ-ਅਧਿਆਤਮ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਵ-ਅਧਿਆਤਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ

ਉਪਭੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਚਕਾਚੰਧ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਧਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੈਟਰ (mentor) 'ਤੇ ਟੇਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਬਰਫ, ਪਾਣੀ, ਬੰਜਰ, ਧਰਤੀ, ਹਰਿਆਉਲੀ, ਬੱਦਲ, ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਸਭ ਰਲਗਦ ਹੋ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਆਗੋਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਹਿਜ ਚੁਪ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਰ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਵਿੰਡੇ ਸੀਟ 'ਤੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਚੁਪ ਦੀ ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਖੇਡ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇਖ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਬਰਫ... ਪਾਣੀ... ਸਮੁੰਦਰ
 ਬੰਜਰ... ਧਰਤੀ... ਹਰਿਆਉਲੀ
 ਬੱਦਲ... ਹਵਾ... ਆਕਾਸ਼
 ਸਭ ਰਲਗੱਡ
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ
 ਉਹ ਉਡਾਉਣੇ ਆਪਣੇ ਯਿਆਲ
 ਦੂਰ ਦਿਸਹੋਦਿਆਂ ਤੱਕ
 ਪੋਲੇ ਪੋਲ੍ਹੇ ਰੂੰਏ-ਰੂੰਏ ਤੂੰ ਦੇ ਗੜੋਲਿਆਂ ਹਾਣ
 ਬੱਦਲ ਪੰਘੂੜਾ ਪਾਉਣ
 ਜਿਸ ਚੇਖੇਡੇ ਬਾਲ ਅਣਜਾਣ
 ਅੱਖਗਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਫੜੀ ਸਮਝ ਵਰਮਾਲਾ
 ਪਾਉਂਦਾ ਕਦੇ ਬਰਫ ਨੂੰ
 ਪਾਣੀ ਨੂੰ, ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ
 ਕਦੇ ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ
 ਕਦੇ ਪਾ ਲਵੇ ਹਰਿਆਲੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੰਘੂੜੇ
 ਕਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ
 ਹੈਰਾਨਕੁੰਨ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ
 ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੰਡੇ ਸੀਟ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਚੇਥਾਂ
 ਤੇ ਸੈਵੇਖਾਂ ਉਸ ਦੀ ਚੁਪ ਦੀ ਲੀਲਾ

- ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 12

ਚੁਪ ਦੀ ਇਹ ਲੀਲਾ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਲੀਲਾ ਨਹੀਂ, ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਮਨ-ਮਸਤਕ ਚਲ ਰਹੀ ਉਹ ਲੀਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਚੁਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਚੁਪ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਸਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵਿਤਰੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਘੜ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਸਹਿਜ ਚੁਪ' ਦਾ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਫੈਲੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਘਰ, ਐਂਟੀ ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ, ਬਲੈਡਡ ਕਵਿਤਾ, ਸੌਕ ਕਵਿਤਾ, ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸੇ ਚੁਪ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਚਿਹਨਕ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਹਿਜਤਾ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਹਿਜ ਚੁਪ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਠਹਿਰਾਅ ਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨਕਾਂ ਦੀ ਛੁੱਧ ਸੰਰਚਨਾ ਚੇਖੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੁਪ ਤਾਂ ਸਿਸਕ ਰਹੀ ਚੁਪ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦਾਮਨਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚੁਪ ਕਾਵਿ-ਨਾਇਕ ਦੇ ਦਾਮਨਿਤ ਵਜੂਦ ਦੀ ਚੁਪ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਘਰੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਾਗਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਲ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੁਪ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦਾ ਸੂਝ-ਆਧਾਰ (ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ) ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਿਹਾ; ਇਹ ਸੂਝ ਜੀਵੰਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ, ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ

ਮੌਨੋਲਾਗ ਸੰਬਾਦ ਰਚਾ ਕੇ, ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਡਿਸਕੋਰਸ/ਵਿਚਾਰ) ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਿਖਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਨਕ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਇੱਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪਾਠ ਬਣ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਕਾਂ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣਾ ਸੁਨੋਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਇਸ ਚੁੱਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਇਸ ਚੁੱਪ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਜੀਵਨ-ਦਿੱਸ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਜੀਵੰਤ-ਦਿੱਸ਼ਾਂ, ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲੀ ਚੁੱਪ, ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਰਚਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ-ਦਿੱਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੁੱਪ ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਅਣਗੋਲੇ, ਅਣਲਿਖੇ ਅਤੇ ਦਮਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਫਰੋਲ ਰਹੀ ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ
 ਤੁਹਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ
 ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸ
 ਅਣਲਿਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸ
 ਅਣਗੋਲਿਆ ਇਤਿਹਾਸ
 ਦੱਬਿਆ-ਦਬਵਾਇਆ ਇਤਿਹਾਸ
 ਖਰੋਚਣ ਫਰੋਲੜ ਦੇ ਆਹਰ ਚ ਹਾਂ ਮੈਂ
 ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ
 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਚ
 ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਲਈਗੇ
 ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਗਾਗਰ ਚ ਵੀ ਭਰ ਲਉਂਗੇ
 ਜਾਂ ਪੈਨ ਫ੍ਰਾਈਵ ਚ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰੋਗੇ
 ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿਸਕਦਾ, ਚੁੱਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
 ਬਿਨ ਆਵਾਜ਼ ਖਾਮੋਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ
 ਲੱਭਣ ਸੁਣਨ ਦੇ ਆਹਰ ਚ ਹਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ
 ਇੱਕ ਚੁੱਪ ਪਿਆ ਇਤਿਹਾਸ

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 60

ਇਹ ਚੁੱਪ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਗਲੋਰੀਫੀਕੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਾਮਨਿਤ ਚੁੱਪ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ/ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਨੇ ਦਬਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਚੁੱਪ ਸਹਿਜਤਾ ਵੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਚਿਹਨਕ (ਅਰਥ) ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਸੂਰ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ-ਦਿੱਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਚੁੱਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾਗੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ, ਮਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਥਲਤਾ ਅਤੇ ਦਾਮਨਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਡੀਕੰਸਟ੍ਰਕਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮਾਂਦ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ; ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਭਰਮ ਜਗਾਇਆ ਸੀ ਉਸਨੇ ਮਕੈਨੀਕਲ, ਉਪਭੋਗੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਘੜਿਆ ਹੈ, ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੂਚਨਾ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਜਦੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਐਕਟਿਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾਂਦ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਉੱਗੇ ਉਸ ਰੁੱਖ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਛਾਂ-ਦਾਰ, ਫਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬੁੱਤ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਉਗਿਆ ਰੁੱਖ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਰੁੱਖ ਇਸੇ ਸੰਵੇਦਨੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੈਟਾਫ਼ਰ (ਰੂਪਕ) ਜਿਹੜੀ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਐਕਟਿਵ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਵੀ ਹੈ, ਲਘੂ-ਮਾਨਵ ਵੀ ਹੈ, ਸੰਤਾਪ-ਗ੍ਰਸਿਤ ਵੀ ਹੈ, ਦਾਮਨਿਤ

ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਵੇਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸੜ-ਸੰਸਾਰ 'ਚੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਮਨਿਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸੰਵੇਗ ਹੋਂਦ ਜੈਡਰ ਅਤੇ ਕਲਾਸ (ਜਮਾਤ) ਨੂੰ ਵੀ ਉਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਬੌਧਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪੁਨਿਕ ਵਰਤਮਾਨ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰੰਚਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਘੂ ਨਾਇਕ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੱਧਵਰਗੀ ਕਲਾਸ 'ਚੋਂ ਹੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਾਇਕ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਚਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਖੜਾ ਹੈ ਇਹੀ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕ (ਰਜਿਸਟੈਟ) ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਨਾਇਕਤਵ ਵਾਲੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਨਾਇਕ ਲਘੂ ਅਤੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੌਧਿਕ ਉਰਜਾ ਵਾਲਾ ਹੈ; ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕ ਵੀ ਹੈ :

ਰਾਹ ਕੰਢੇ ਖੜ੍ਹਾ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹਾਂ
ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲਈ ਸੁਖ ਹਾਂ

ਸੁਰਜ ਵੀ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰਦਾ
ਮੇਰਾ ਲੂੰ ਲੂੰ ਪਿਆ ਰੁਸ਼ਨਾਂ ਵਦਾ
ਅੰਬਰੋਂ ਬੂੰਦਾਂ ਜਦ ਵਰਦੀਆਂ
ਮੇਰੇ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਨੂੰ ਤ੍ਰੰਗਦੀਆਂ
ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਮਾਣਾ ਸਭ ਕੁਝ
ਪਰ ਬੋਲਚਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਾਂ

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ:33

ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਇਕ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਰਾਹੀਂ, ਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਲਰਜ਼ ਖੜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਨੀਤਾ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਫਿਕਰ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆਪੁਨਿਕ ਪ੍ਰੰਚਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਇਕ ਸੂਖਮ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਹੁਣ ਰੀਟੋਰਿਕ (Rhytotic) ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਨੂੰ ਰੀਟੋਰਿਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਉਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁਣ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਤਾ ਹੈ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕਾਰਗਿਲ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਹ ਇਸਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਗਿਲ ਯੁੱਧ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਉਹ, ਉਹੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ/ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਸੈਨੂੰ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਟੈਸਟ ਲਈ ਵੀ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਵੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਜੂਦ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਸਹਿਜ ਚੁੱਪ' ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ, ਵਨੀਤਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਕਾਰਗਿਲ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ' ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ :

ਉੱਚੀਆਂ ਸੁਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ
ਕਦੇ ਸੋਨਾ, ਕਦੇ ਚਾਂਦੀ ਡਲੁਕਾ ਉੰਦੀਆਂ
ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ
ਬਿਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਧ ਕਰਦੇ

ਇੱਕ ਲੱਤ ਤੇ ਖੜੋ
 ਭੁੱਖ ਚਿਨਾਰਾਂ ਦੇ, ਦਿਉਦਾਰਾਂ ਦੇ
 ਸਰਗਮ ਗਾਊਂਦੇ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦੀ
 ਸੁਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਨ ਨੂੰ
 ਕੰਬਣੀ ਪਾਊਂਦੇ ਲਰਜਾਊਂਦੇ
 ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਚ ਰੁਮਕਦੀਆਂ
 ਮਹਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਝਾਸੋਸੀਆਂ
 ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੌਹਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ
 ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ
 ਕਿਵੇਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਭਲਾਂ ਕੋਈ
 ਝੁਬੂਰਤੀ, ਝਾਸੋਸੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਨੂੰ
 ਯੋਗ ਨੂੰ, ਤਧ ਨੂੰ, ਸਹਿਜ ਨੂੰ
 ਤੋੜਨ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰਦਾ
 ਸਾਜਿਸ਼ ਸੰਗ ਬਾਰੂਦ ਸੰਗ
 ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ
 ਕਿਆਸ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ
 ਚੁੱਪ ਸ਼ਾਂਤ ਜਪੀ ਤਪੀ ਦੀ
 ਤਪੋਸਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ : 73

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਵਨੀਤਾ ਦਾ ਨਾਗੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਸਹਿਜਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਹੈ। ਵਨੀਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਨਾਗੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਰੈਡੀਕਲ ਨਾਗੀਵਾਦੀ' ਪਾਠ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੈਟੋਰਿਕ ਦੇ ਯਾਨਰ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਉਚਾਣਾਂ, ਨੀਵਾਣਾਂ, ਬਿਖਰੇ, ਖਹੁਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ 'ਵਹਿਣ' ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਓ ਬਸ' ਦੇ ਚਿਹਨਕ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪੈਤੁਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੈਟੈਸਟ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੰਤਰ ਵਗਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਉਂਕਿ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਥਾਵੇਂ, ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੈਟੋਰਿਕ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਿਜਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਜਤਾ ਲਈ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਕੂਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਹੀ, ਦੂਖ-ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਫਰਜ਼-ਅਫਰਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਗ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਹਨ। (ਬਦਲਾਵ, ਪੰਨਾ 87)

ਅੱਗ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕ, ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਮਾਜ ਤਣਾਵਾਂ ਵਰਗੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ, ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਨਵ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਗੁਰਮੰਤਰ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਨਹੀਂ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਸੋ, ਵਨੀਤਾ ਦੇ ਸਹਿਜ-ਚੁੱਪ ਦੇ ਨਵ-ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਚਰਚਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਪਾਲਿਸੀ

ਸੰਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਆਲੋਚਨਾ, ਲੋਕਪਾਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇਕ 'ਪੀਅਰ ਰਿਵਿਊਡ/ਰੈਫਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ' ਹੈ ਜੋ 2015 ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਰ ਛਿਮਾਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਰਨਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਪਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਮਿਆਗੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ :

- ◆ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 4000-10,000 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਲੇਖ, ਸਾਰ, ਮੁੱਢਲੇ-ਸ਼ਬਦ, ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ, ਚਰਚਾ, ਸਿੱਟੇ/ਨਤੀਜੇ ਜਾਂ ਮੁਲਵਾਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਨਾਲ 100 ਤੋਂ 150 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰ (Abstract) ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ।
- ◆ ਇਸ ਜਰਨਲ ਵਿੱਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਟਾਈਪ ਹੋਏ/ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਟਾਈਪ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸਿੱਧੇ ਵੈਬਸਾਈਟ (www.sanvad.org) ਜਾਂ ਈਮੇਲ (sanvadpunjab@gmail.com) ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 'ਸੰਵਾਦ' ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਤੇ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ◆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਅਤੇ ਟਾਈਪਿੰਗ ਗਲਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਗਾਜ਼ੀਨ, ਕਿਤਾਬ, ਜਰਨਲ, ਕਾਨਫਰੰਸ ਪੋਰਸੀਡਿੰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਨਕਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ (ਜੇ ਹਨ ਤਾਂ) ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖਰੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਾਦ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਜਰਨਲ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਜਾਂ ਰੀਵਿਊਅਰ ਨੂੰ ਜਰਨਲ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਰੜੇ/ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਰੱਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ-ਦੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਐਡੀਟਰ ਜਾਂ ਬੋਰਡ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

-ਸੰਪਾਦਕ

ਪੰਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਪਾਲਿਸੀ

ਸੰਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਆਲੋਚਨਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇਕ 'ਪੀਅਰ ਰਿਵਿਊਡ/ਰੈਫਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ' ਹੈ ਜੋ 2015 ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਰ ਛਿਮਾਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਰਨਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਮਿਆਰੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ :

- ◆ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 5000-10,000 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਲੇਖ, ਸਾਰ, ਮੁੱਢਲੇ-ਸ਼ਬਦ, ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ, ਚਰਚਾ, ਸਿੱਟੇ/ਨਤੀਜੇ ਜਾਂ ਮੁਲਵਾਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਨਾਲ 100 ਤੋਂ 150 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰ (Abstract) ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ।
- ◆ ਇਸ ਜਰਨਲ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਟਾਈਪ ਹੋਏ/ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਟਾਈਪ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸਿੱਧੇ ਵੈਬਸਾਈਟ (www.sanvad.org) ਜਾਂ ਈਮੇਲ (sanvadpunjab@gmail.com) ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 'ਸੰਵਾਦ' ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਤੇ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਵਿਚ ਹੀ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ◆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਅਤੇ ਟਾਈਪਿੰਗ ਗਲਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਗਾਜ਼ੀਨ, ਕਿਤਾਬ, ਜਰਨਲ, ਕਾਨਫਰੰਸ ਪੋਰਸੀਡਿੰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਨਕਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ (ਜੋ ਹਨ ਤਾਂ) ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖਰੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਾਦ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਜਰਨਲ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਜਾਂ ਰੀਵਿਊਰ ਨੂੰ ਜਰਨਲ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਰੜੇ/ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਰੱਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ।
- ◆ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ-ਦੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ◆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਨ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਐਡੀਟਰ ਜਾਂ ਬੋਰਡ ਇਸ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

-ਸੰਪਾਦਕ

ESTD. 1892

Post Graduate Department of Punjabi Studies
Khalsa College Amritsar

E-mail : sanvadpunjabi@gmail.com Website: www.sanvad.org

